

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУТУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

4

1979

.....
«ЕЛМ» НƏШРИЈАТЫ— ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ»
БАҚЫ—БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор)
П. А. Азизбекова, А. А. Али-заде, Г. М. Ахмедов, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев,
В. П. Каграманов, Ф. К. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь),
Ш. Ш. Мирзоева (зам. гл. редактора), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), М. М. Саттаров,
А. С. Сумбатзаде.

© Издательство «Элм», 1979 г.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова 31. Редакция «Известий Академии наук
Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӨБӨРЛӨРІ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1979, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1979, № 4

Ә. Ә. ШӘКӘРОВ

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ВӘ ДЕМОКРАТИЈА

Бөјүк Октябрын гәләбәси вә өлкәмиздә сосиализмин гурулмасы илә тарихдә мисли көрүнмәмиш јени вә јүксәк типли демократија мејдана чыхыб бәргәрар олмушдур. Бу демократијаны даһа да тәкмилләшдирмәк, онун принцип вә нормаларыны дөнимдән һәјата кечирмәк партия вә дәвләтимизин диггәт мәркәзиндә олмушдур.

Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә сосиалист демократијасыны даһа да тәкмилләшдирилмәси совет чәмијјәти сијаси системинин инкишафынын әсас истигамәтинә чеврилмишдир. Елә бунун нәтичәсидир ки, Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларында вә ССРИ-нин јени Конститусијасында демократија мәсәләләри биринчи дәрәчәли јер тутур.

Сијаси инкишафымызын мүһүм мәрһәләси олан јени Конститусија јеткин сосиализм чәмијјәти демократијасынын тәһәссүмүдүр. Онун бүтүн бөлмәләри, фәсилләри вә маддәләри чәмијјәтимизин кениш демократик, һуманист тәбиәтини әкә етдирир. Бу да тәбиидир. Сосиализм динамик инкишаф едән чәмијјәтдир. Онун демократијасы да инкишаф едир, тәкмилләшир, јени чәһәтләрлә зәнкинләшир. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти, Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими, һәм дә инкишаф етмиш сосиалист демократијасы чәмијјәти олмушдур [2, сәһ. 692].

Сосиализмин тарихи тәһрүбәси демократија һаггында марксизм-ленинизм классикләринин ирәли сүрдүкләри мүддәаларын һәјатилијини сүбүт етмишдир. Бу күн јеткин сосиализм шәраитиндә демократија даһа бөјүк вүс'әт алыр, онун принципләри ичтиман һәјатын бүтүн сфераларына даһа чох јайылыр, тә'сир даирәси кенишләнир, бүтүн демократик тәзаһүрләрин инкишафы үчүн инди һәмишәкиндән даһа кениш мејдан ачылыр. Сосиалист демократијасы «даһа да инкишаф етмиш, бүтүн ичтиман һәјатымыз даһа да долğunлашмыш, јени әлван бојаларла рөвнәгләнмишдир. Әмәкдә, истеһсалын идарә олунмасында, ичтиман мәсәләләрин вә дәвләт мәсәләләринин һәллиндә совет адамларынын фәаллығы артмышдыр» [4, сәһ. 4].

ССРИ-нин јени Конститусијасында демократија мәсәләләри Сов.ИКП-нин игтисади стратегијасы вә сосиал сијасәти зәмининдә нәзәрдән кечирилмишдир ки, бу да совет адамларына бөјүк гәјғядан, онларын мадди вә мә'нәви тәләбатларынын кетдикчә даһа там өдәнилмәси, шәхсијәтин һәртәрәfli инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит јарадылмасындан ирәли кәлир. Чәмијјәтин игтисади вә сосиал-мәдәни инкишафында мөвчуд наилијјәтләрлә јанашы, сосиалист демократијасы өз нөвбәсиндә игтисадијјат, мәдәнијјәт, маариф, елм вә техниканын јүксәлишинә дә фәал тә'сир едир.

Тарихән јени вә јүксәк типли сосиалист демократијасы зәнкин мәзмуна, чохчәһәтли функција вә тәзаһүр формаларына маликдир

[7, сәһ. 34]. Бизим чәмијјәтдә демократија ичтимаи һәјатын бүтүн сфераларыны (иҗтисади вә сијаси системин тәшкили, чәмијјәт, дәвләт вә шәхсијјәтин гаршылыгы алағәси, мәдәнијјәт вә идеолокијанын инкишафы, бејнәлхалғ мүнәсибәтләрдә Совет дәвләтинин фәалијјәти вә с.) әһәтә едир. Чәмијјәтин вә дәвләтин идарә едилмәсиндә вәтәндашларын иштирак етмәк һүгүгундан тутмуш јазышманын вә телефон данышығларынын кизли сахланылмасына гәдәр социалист демократијасынын диапозону јени Әсас Ганунда мүјјән едилмиш вә кеңишләндирилмишдир. Структурунун мүрәккәб олмасы, функцијаларынын чохчәһәтлилији, тәзаһүр форма вә методларынын рәңкарәнклији илә јанашы, социалист демократијасы өзүнүн бүтүн үнсүр, алағә вә формаларынын дәғиглијини, низамлылығыны вә аһәңдарлығыны тәмин едир.

Социалист демократијасы илә һуманизмин вәһдәти јени Конститусијада парлаг шәкилдә әкс олунмушдур. Чәмијјәтимизин өз тәмәли үзәриндә инкишаф етдији јеткин социализм мәрһәләсиндә јени гурулушун јарадычы гүввәләри, совет һәјат тәрзинин үстүнлүкләри өзүнү даһа долғун шәкилдә көстәрир, зәһмәткешләр бөјүк ингилаби наилијјәтләрин бәһрәләриндән кетдикчә даһа кеңиш истифадә едирләр. Јени Конститусијанын преамбуласында көстәрилдји кими, инкишаф етмиш социализм чәмијјәти күчлү мәһсулдар гүввәләрин, габагчыл елм вә техниканын, мәдәнијјәтин јарадылмасы илә, халғын рифаһынын дурмадан јүксәлмәси илә, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит јарадылмасы илә сәңијјәләннр. Бу чәмијјәт јеткин социалист мүнәсибәтләри чәмијјәтидир, елә бир чәмијјәтдир ки, орада бүтүн синифләрин вә социал тәбәғәләрин бир-биринә јахынлашмасы, бүтүн милләт вә халғларын һүгүги вә фактик бәрабәрлији, онларын гардашчасына әмәкдашлығы әсасында инсанларын јени тарихи бирлији—совет халғы тәшәккүл тапмышдыр. Јеткин социализм чәмијјәти вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчи зәһмәткешләрин јүксәк мүтәшәккклији, идејалылығы вә шуурлулуғу чәмијјәтидир. Һәр бир адамын рифаһына һамынын гајғы көстәрмәси вә һамынын рифаһына һәр бир адамын гајғы көстәрмәси чәмијјәтимизин һәјат гануна чеврилмишдир [6, сәһ. 4—5].

Јени Конститусија «һәр бир адамын азад инкишафы һамынын азад инкишафы үчүн шәртдир» идеалыны тәсбит етмишдир. Бу идеала ујғун олараг Совет дәвләти өз гаршысына вәтәндашларын өз јарадычы гүввәләрини, габилитет вә истедадларыны тәтбиг етмәләри, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн реал имканлары кеңишләндирмәк мәғсәдини гојур. Бу идеала ујғун олараг Совет дәвләти әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасы гајғысына галыр, зәһмәткешләрин әмәк һағгы вә реал кәлир сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, халғ маарифи, мәдәнијјәт, сәһијјә, ичтимаи тәминат вә с. системини кеңишләндирмәк хәттин дәнмәдән јеридир. Совет дәвләти вәтәндашларын үмүтәһсил вә пешә һазырлығыны тәмин едән, кәңчләрин коммунист тәрбијәсинә, мәнәви вә физики инкишафына хидмәт едән, онлары јарадычы әмәјә вә ичтимаи фәалијјәтә һазырлајан ваһид тәһсил системини һәјата кечирир, мәнәви сәрвәтләри мүнәфизә етмәк вә артырмағ, бунлардан совет адамларынын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси үчүн кеңиш истифадә етмәк гајғысына галыр. һакимијјәт органларынын белә ролу, социалист демократијасынын шәксиз үстүнлүјүдүр.

Совет чәмијјәтиндә инсанлар бәрабәрлик һисси илә јашајырлар, онлары үмуми мәғсәд вә мәнәфеләр бирләшдирир, онлар ичтимаи һәјат-

да, идарәетмә ишләриндә биләваситә иштирак едирләр. Бизим чәмијјәтдә имтијазлы, зүмрәли, дини вә ја милли фәргләр дејил, габилитетләр, истедадлар, ајры-ајры инсанларын, коллективләрин бүтөвлүкдә чәмијјәтин вә һәр бир шәхсијјәтин мәнәфеји наминә истигамәтләнән чохчәһәтли фәалијјәтләри әһәмијјәт кәсб едир.

Белә бир шәраитдә шәхсијјәтин үмуми рифаһ наминә, социализмин мөһкәмләnmәси вә инкишафына, вәтәндашларын һүгүгларынын горунулмасына јөнәдилмиш фәалијјәти Коммунист Партијасынын вә Совет дәвләтинин рәһбәрлији алтында кетдикчә чохтәрәфли мәзмун кәсб едир. Советләрин сессияларында, мушавирә вә јығынчағларда, мәтбуатда вә с. зәһмәткешләр тәсәррүфат, сијаси вә мәдәни һәјатын мүһүм мәсәләләрини музакирә едирләр. Социалист әхлаг вә ганунчулуғунун норма вә принципләриндән һәр чүр јајымалара гаршы мубаризә апарырлар. Мүхтәлиф рәјләрин вә нөгтеји-нәзәрләрин кеңиш музакирәси, тәңгид вә өзүнүтәңгид, һакимијјәт органларынын сечкили олмасы, онларын һесабат вермәси, мәс'улијјәти, чавабдеһлији, һәр бир ишчинин шуурлу интизамы вә чәмијјәт гаршысында јүксәк мәс'улијјәти—бүтүн бунлар индики шәраитдә социалист демократијасынын атрибутудур.

Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXV гурултајында демишдир: «Инди биз тәкчә нәзәријјәдән дејил, һәм дә чохиллик практикадан билirik: Социализм олмадан һәгиги демократија мүмкүн олмадығы кими, демократија данм инкишаф етдирилмәдән социализм дә мүмкүн дејилдир... Биз өз социалист демократијамызы тәкмилләшдирмәји ән әввәл чәмијјәтин бүтүн ишләринин идарә олунмасында зәһмәткешләрин даһа кеңиш иштиракыны дәнмәдән тәмин етмәк кими, дәвләт гурулушумузун демократик әсасларыны даһа да инкишаф етдирмәк кими, шәхсијјәтин һәртәрәфли тәрәғгиси үчүн шәраит јаратмағ кими баша дүшүрүк. Партија бу истигамәтдә ишләмишдир вә кәләчәкдә дә бу истигамәтдә ишләјәчәкдир» [4, сәһ. 93].

Чәмијјәтимизин јени Әсас Ганунунда социалист демократијасынын нәзәрдән кечирилән бүтүн формалары идарәетмә ишләриндә зәһмәткешләрин кетдикчә даһа кеңиш иштиракыны тәмин етмәк үчүн зәрури шәраитин јарадылмасына доғру истигамәтләнмишдир.

Бизим керчәклијимиз, социализмин тарихи тәчрүбәси буржуа тәблиғатынын белә бир әфсанәсини һәмишәлик оларағ алт-үст етмишдир ки, куја халғ күтләләри идарәетмә саһәсиндә јарадычы фәалијјәтә габил дејилдир. Халғ депутатлары Советләринин структуру вә бүтүн системи инсан фәалијјәтинин чохчәһәтлилијини парлаг шәкилдә тәчәссүм етдирир: поладәридәнләрин, машынурашдыранларын, мәһсулјетишдирәнләрин, елми кәшфләрлә мәшғул оланларын, көрпәләри бөјүдәнләрин, мадди немәтләри вә мәнәви сәрвәтләри јараданларын чохчәһәтли фәалијјәти мәһз бурада тәчәссүм олунур. Һазырда ССРИ Али Совети депутатларынын јарыдан чоху фәһлә вә колхозчулардыр [10].

Социализмә гәдәрки чәмијјәтләрдә кеңиш халғ күтләләринин сијаси азадлығы, онларын чәмијјәт ишләринин идарә едилмәсиндә иштиракы, габилитет вә истедадларынын там мәнада үзә чыхмасы үчүн зәрури шәраит јарана билмәмишдир. Антогонист синифли чәмијјәтләрдә демократија һәмишә азлығы мәхсус олмуш, истеһсал вәситәләрини вә сијаси һакимијјәти өз әлиндә топламыш синфин мәнәфејинә хидмәт етмишдир. Сахта, һиләкәр, ријакар вә сон дәрәчә мәһдуд олан буржуа конститусијаларынын вә буржуа демократијасынын һөкм сүрдүјү чәмијјәтләрдә, В. И. Ленинни дедији кими, «капиталист истисмарынын ја-

ратдыгы шәраит нәтижәсиндә еһтиҗач вә диләнчилик зәһмәткеш халгы о гәдәр әзмишдир ки, онларын «демократија җадына дүшмүр», «сијасәт җадына дүшмүр», «әһалинин әксәријјәти ичтимаи-сијаси һәјатда ишти-рак етмәкдән кәнар едилмишдир» [1, 25-чи чилд, сәһ. 489—490].

Буржуазија формал олараг «бәрабәр вә үмуми» сајылан сечкиләри бир чох һүгуги, сијаси вә иғтисади шәртләрлә мәһдудлашдырыр. Ганун-ла мүәјҗән олунан әмлак, отураглыг, тәһсил, чинс, ирг, јаш вә с. кими сензләр бу ишдә әсас рол ојнајыр. Мәсәлән, «буржуа демократизминин классик нүмунәси сајылан АБШ-да 50-јә гәдәр мүхтәлиф сечки сензи вардыр ки, бунлар да зәһмәткешләри ичтимаи-сијаси һәјатдан тәһрид етмәк мәғсәдини дашыјыр.

Јени Конститусијада Советләрин јарадылмасынын вә фәалијјә-тинин демократик принципләри даһа да инкишаф етдирилмиш, депутат-ларын нүфузуну вә сәләһијјәтини артыран, онларын күтләләрлә әлағә-сини мөһкәмләндирән јоллар мүәјҗән едилмишдир. Инди милјонларла совет адамы Советләрдә дәвләтин идарә едилмәси мәктәби, сијаси рәһ-бәрлик мәктәби кечирләр.

Совет адамларынын мадди рифаһынын јүксәдилмәси, әмәк мөһ-сулдарлығынын артырылмасы, әһалинин јашајыш шәраитинин јахшы-лашдырылмасы саһәсиндә Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмә-тинин көстәрдикләри күндәлик ғайгы, партијанын сијасәтини совет адам-ларынын дәриндән баша дүшмәләри—бүтүн бунлар чәмијјәт үзвләри-нин ичтимаи-сијаси вә мә'нәви фәаллығына сәбәб олмушдур. В. И. Ленин јазырды: «...ичтимаи вә шәхси һәјатын бүтүн саһәләриндә әһали **чох-луғунун** вә сонра бүтүн әһалинин иштиракы илә әмәлә кәлән сүр'әтли, һәгиги, әсил күтләви ирәлиләмә, һәгигәтдә **анчаг** социализмдән башла-начагдыр» [1, 25-чи чилд, сәһ. 503].

Коммунист Партијасы өз фәалијјәтиндә өлкәнин идарә олунмасы ишләринә зәһмәткешләрин чәлб едилмәсинә вә бунун кенишләндирил-мәси вә тәкмилләшдирилмәсинә бөјүк диггәт верир. Бунун нәтижәсиндә дә дәвләтин идарә едилмәси ишләриндә зәһмәткешләрин иштиракы вә фәаллығы кетдикчә артыр. В. И. Ленин өлкәмиздә кедән бу просеси һәртәрәfli тәһлил едәрәк көстәрмишдир ки, «...мәдәни чәмијјәтләрин тарихиндә илк дәфә олараг әһали **күтләси** нәнинки сәс вермәкдә вә сеч-киләрдә, **һабелә күндәлик идарә ишләриндә дә мүстәгил** иштирак етмәк дәрәчәсинә јүксәлчәкдир» [1, 25-чи чилд, сәһ. 521]. В. И. Ленинни узаккөрәнликлә дедији бу сөзләр инди, инкишаф етмиш јеткин соци-ализм шәраитиндә там һәгигәтә чеврилмишдир.

В. И. Ленин инанырды ки, социализм идарәетмә методлары илә ка-питализмә галиб кәләчәк, ону бүтүн халгын ишинә, күндәлик фәалијјә-тинә чевирәчәкдир, елә шәраит јаранагдыр ки, «...**һамы** нөвбә илә ида-рә едәчәк вә тез бир заманда һеч кәсин идарә етмәмәси шәраитинә алы-шачагдыр» [1, 25-чи чилд, сәһ. 521].

Һазырки шәраитдә социалист демократијасына дәвләтин вә ичти-маи ишләрин идарә олунмасына зәһмәткешләрин иштиракыны даим тәкмилләшдирән бир чох башга формалар да хасдыр. Јени Консти-тусијада нәзәрдән кечирилән белә формалардан бири Л. И. Брежнев јолдашын гејд едији кими, демократик һәјатымызын практикасына мөһкәм дахил олмуш **үмумхалг музакирәләри**дир [2, сәһ. 567]. Сон илләр халг тәсәррүфатынын инкишафына даир дәвләт планларынын һамысы, мүһүм ганунверичилик актларымызын һамысы, мәсәлән, ни-каһ вә аилә һаггында, пенсиялар һаггында, тәбиәтин мүһафизәси һаг-

гында ганунверичилик актлары бунларын лајиһәләринин үмумхалг му-закирәсиндән сонра гәбул едилмишдир. Јени Конститусија лајиһәси-нин өзүнүн музакирәси вә гәбул едилмәси инкишафымызын ин-дики мәрһәләсинә хас олан үмумхалг музакирәсинин, күтләләрин си-јаси јарадычылығынын бөјүк вүс'әт алдыгына парлаг сүбүтдур. Муза-кирәдә 140 милјондан чох совет адамы иштирак етмиш, өз сөзүнү де-мишдир. 180 мин зәһмәткеш мәктубунда 400 мин тәклиф ирәли сүрүл-мүшдүр. ССРИ Али Совети үмумхалг музакирәси кедишиндә ирәли сү-рүлән бүтүн рә'јләри нәзәрә алараг 173 маддәдән 118-дә дүзәлиш ет-миш вә јени бир маддә артырылмышдыр. Л. И. Брежнев јолдаш 1977-чи ил октябрын 4-дә доғгузунчу чағырыш ССРИ Али Советинин нөвбәдән-кәнар једдинчи сессиясындакы мә'рузәсиндә демишдир: «Биз инам вә ифтихарла дејә биләрик: **Мәһз бүтүн совет халгы өз дәвләтинин Әсас Ганунун әсл јарадычысы олмушдур**». [2, сәһ. 567].

Республикамызын јени Әсас Гануну лајиһәсинин музакирәси кеди-шиндә 4443 тәклиф верилмиш, бунун нәтижәсиндә лајиһәнин 67 маддә-синдә дәјишиклик едилмиш вә 5 јени маддә артырылмышдыр. Азәрбај-чан ССР Конститусија лајиһәсинин музакирәси, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Н. Ә. Әлијев јолдашын дедији кими, јүксәк сијаси вә әмәк чошғунлуғу шәраитиндә кечмишдир. Халг фәаллығынын мијасы вә вүс'әти, муза-кирәнин јеқуилары совет адамларынын бир вәтәндаш кими јеткин, ка-мил мүлаһизәләр сөјләдикләрини, дәвләтимизә, социалист һәјатымыза аид бүтүн мәсәләләр үрәкдән мараг көстәрдикләрини ајдын сүбүт едир [3, сәһ. 25].

В. И. Ленин јазырды ки, јени чәмијјәтин, јени «дәвләтин күчү күт-ләләрин шүүрлу олмасындадыр (курсив мүәллифиндир—Ә. Ш.). Дөв-ләт о заман күчлү олур ки, күтләләр һәр шеји билсинләр, һәр шеји дү-шүнүб анласынлар вә һәр шејә шүүрла јанашсынлар» [1, 26-чы чилд, сәһ. 253]. Он милјонларла совет адамынын ичтимаи идарәетмә ишләри-нә чәлб едилдији мүасир шәраитдә күтләләрин сијаси мәдәнијјәт сәвиј-јәси әһмијјәтли рол ојнајыр. В. И. Ленин партијанын кетдикчә даһа чох вәтәндашын, сонра исә зәһмәткешләрин дәвләтин, истеһсалын вә чәмиј-јәтин идарә едилмәси ишләринә башдан-баша чәлб етмәјә чағырырды. Чәмијјәтимизин јени Конститусијасынын гәбул едилмәси илә бу хәтт социалист демократијасынын инкишафынын әсас истигамәти кими гануни олараг тәсбит едилмишдир. Һәр бир ичтимаи тапшырыг, һәр бир сијаси тәдбир күтләви сијаси мәдәнијјәт мәктәбинә хидмәт етмә-лидир [11].

Совет һакимијјәтинин тарихи тәчрүбәси әсасында бәшәријјәт халг күтләләринин түкәнмәз сијаси јарадычылыг гүввәсинә инанмышдыр. Өлкәмиздә нәһәнк ингилаби дәјишикликләр бу бөјүк тарихи јарады-чылығын нәтижәсиндә мүмкүн олмушдур. Тарихи инкишафымызын ин-дики мәрһәләсиндә бу јарадычылыг просеси Коммунист Партијасынын рәһбәрлији, истигамәтвечи вә руһландырычы фәалијјәти сајәсиндә хүсусилә кениш вүс'әт алып, өлкәмизин социал-иғтисади вә мә'нәви тә-рәғгисини шәртләндирир. ССРИ-нин јени Конститусијасы милјонларла совет адамынын ичтимаи-сијаси јеткинлијини, тәчрүбәсини, билик вә бачарығыны, идарәетмә мүдриклијини парлаг шәкилдә өзүндә тәчәссүм етирән тарихи сәнәддир.

Өлкәнин һәјатында һәмкарлар иттифагларынын, комсомолун, коо-ператив тәшкилатларын вә диқәр күтләви ичтимаи тәшкилатларын, һа-

белә, әмәк коллективләринин ролу әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышдыр. Һазырда өлкәмиздә 2,2 милјондан чох вәтәндаш Советләрин депутатларыдыр, партијанын рәһбәр органларында 4 милјондан чох адам ишләјир. Комсомол органларында 6 милјон адам фәалијјәт кәстәрир. Бураја Советләрин чохмилјонлу фәалларыны, әмәк коллективләриндә 6 милјондан чох истәһсалат мүшавирәси иштиракчыларыны, халг нәзарәтинин 9 милјонлуғ фәалларыны әлавә етсәк дәрә биләрик ки, он милјонларла совет адамы дөвләт ишләринин вә ичтиман ишләрин һәллиндә даим иштирак едир.

Зәһмәткешләрн өлкәнин идарә олунмасына чәлб етмәјин мүһүм бир сәһәси социалист истәһсалынын тәшкили вә идарә едилмәсиндән ибарәтдир. Социализм јарышы, ихтирачилар вә сәмәрәләшдиричилар һәрәкәти, мүхтәлиф ичтиман тәшкилатлар вәситәсилә зәһмәткешләр ичтиман һәјатын идарә едилмәсинә кетдикчә даһа чох чәлб едилир.

Јеткин социализм шәраитиндә социалист демократијасынын иғтисадн базасы кенишләниш, вәтәндашларын һүгүг вә азадлығлары даһа әсәсли мадди мәзмунла долғулашмыш, бунун үчүн тәминатлар даһа да мөһкәмләнмишдир. Јени Конститусија совет адамларынын һүгүг вә азадлығларынын һәчминдәки кәјфијјәт дәјишикликләрини әкс етдирир.

Социализм гурулушунун һәгигәтән азад характерини тәсдиғ едән ән парлаг вә шәкисз амилләрдән бири бу гурулушун мәнәвијјәтидыр. Социализм мәдәнијјәтинин зоракылыға, амансызлыға, ирги үстүнлүјә, мүһарибә тәблиғатына вә милләтчилијә зидд олмасы да халг һакимијјәтинин тәзаһүрүдүр, ејни заманда, социализм чәмијјәтинин әсл инсан-пәрвәрлијинин тәзаһүрүдүр. Тарихдә илк дәрә оларағ, бу чәмијјәт бүтүн әмәк адамларына, бүтүн халға өз һәјатларыны истәдикләри кими гурмағ имканы верир.

Идеја әлејһдарларымыз демократијанын истисмардан вә капитал һакимијјәтиндән азад олмағ, дөвләт ишләриндә, истәһсалын идарә едилмәсиндә зәһмәткешләрн иштиракы кими бир сыра чәһәтләриндән јан кечирләр. Онлар әсл халг һакимијјәтинин тәмин едән, кәләчәјә инам јарадан, бәшәр мәдәнијјәтинин зәнкли мәнәви сәрвәтләриндән истифадә етмәк имканы верән ичтиман-сијаси гурулушун маһијјәти һағгында инадла сусурлар. Ахы, бизим дөврүмүздә бунларсыз демократијадан данышмағ үмумијјәтлә мәнасыздыр.

Бәшәријјәт тарихиндә илк дәрә оларағ мәһз социализм зәһмәткешләрн диләнчилик тәһлүкәсиндән хилас олмасыны, онларын һәјат сәвијјәсинин дурмадан јүксәлмәсини нәинки елан етмиш, һәм дәрә буна реал шәкилдә тәминат вермишдир. Бирчә мугәјисә—социализм бирлији өлкәләриндә ишсизлијин гәтијјән олмамасы вә тәкчә ән чох инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә ишсизләрн сајынын 17 милјон нәфәрә чатмасы социалист демократијасы илә буржуа демократијасы арасында әкслији ајдын шәкилдә нүмајиш етдирир. Белә бир ашкар һәгигәти һеч ким дана билмәз ки, совет адамларынын рифаһы дурмадан јүксәлир вә Сов.ИКП буну өлкәнин иғтисади инкишафынын башлыча вәзифәси һесаб едир. Буна кәрәдир ки, совет адамларында сабаһкы күнә мөһкәм инам вардыр вә бу инам совет һәјат тәрзинин ајрылмаз хусусијјәтинә чеврилмишдир.

Социализм демократијанын мигјасыны дәјишдирмиш, демократик институтларын тәсир даирәсини кенишләндирмишдир. Социализм чә-

мијјәтиндә демократија дөвләтин фәалијјәт чәрчивәсиндән чыхмыш, сијаси һадисәләр һүдудуну кечмиш, социализм чәмијјәтинин ајрылмаз хусусијјәтинә, онун һәјат тәрзинин имманент ифадәсинә чеврилмишдир.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә демократија «бүтүн ичтиман һәјаты—иғтисади, сијаси вә мәнәви һәјаты әһатә едир, шәхсијјәтин һәртәрәфли тәрәғгиси үчүн шәраит јарадыр» [5, сәһ. 15]. Истәһсал вәситәләри үзәриндә хусуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси вә социалист мүлкијјәтинин бәргәрар олмасы нәинки мөһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн һүдудсуз имканлар ачмыш, һабелә ичтиман һәјатын бүтүн сәһәләринин мүвәффәғијјәтлә демократикләшдирилмәси үчүн реал шәраит јаратмышдыр. Демократијанын принцип вә тәләбләри иғтисадијјәтә, мәдәнијјәтә, елмә, иччәсәнәтә кетдикчә даһа чох јайылып, күндәлик социал практикаја вә ичтиман шүура кечир, һабелә мәишәт сәһәсиндә өз мөвгәјини кетдикчә даһа чох бәргәрар едир. Социализм шәраитиндә демократија инсан психолокијасы вә адәтләринә тәсир едир, инсанлар арасында әләгәләр демократик тәрздә бәргәрар олур [8, сәһ. 23—24].

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә чәмијјәтин мәнәви һәјатынын демократикләшдирилмәси просесиндә бөјүк мүвәффәғијјәтләр әлдә едилмишдир. Бунунла әләгәдар ашағыдакы чәһәтләри гејд етмәк лазым кәлир:

— чәмијјәт үзвләринин һүгүг вә азадлығлары комплексинин инкишафында кәјфијјәт дәјишикликләринин бәргәрар олмасы;

— социалист демократијасынын сијаси чәрчивәсинин кенишләnmәси вә социал-иғтисади вә мәнәви һәјатә даһа чох јайылмасы;

— демократик институтларын фәалијјәт даирәсинин кенишләnmәси, демократик тәзаһүрләрн бөјүк вүс'әт алмасы;

— зәһмәткешләрн бәшәријјәтин мәнәви сәрвәтләринин әсил јарадычыларына чеврилмәси, бу просесдә өзкәләшмәнин јох олмасы;

— совет адамларынын сијаси шүурлулуғунун, идарәетмә мәдәнијјәтинин јүксәлмәси, онларда елми-материалист дүнјабахышынын көк салмасы, мәнәви-сијаси вә әхлағи јеткинлијинин артмасы;

— чәмијјәт үзвләринин иғтисади, социал, сијаси вә мәнәви фәаллығынын, онларын чохчәһәтли јарадычылығ габилијјәтинин (ичтиман-сијаси, елми, техники, бәди и в. с.) вә тәшәббүскарлығынын формалашмасы;

— совет халгында өлкәнин саһибн һиссинин мөһкәм көк салмасы.

Социализмин мејдана кәлмәси вә инкишафы илә (онун мадди-техники базасынын, сијаси үстгүрумунун, јени типли ичтиман мүнасибәтләрин) ујғун оларағ социалист демократијасы буржуа демократијасындан көклү, принципиал үстүнлүјүнү күнбәкүн сүбүт едир.

Онун үстүнлүјүнүн тамлығы, реаллығы, һәјатилији инкишаф етмиш социализм шәраитиндә даһа бариз шәкилдә тәзаһүр едир [9, сәһ. 27].

Јеткин социализм шәраитиндә демократија өлкәмиздә баш верән нәһәнк социал-мәдәни дәјишикликләри әкс етдирир. Л. И. Брежнев јолдашы «Бөјүк Октјабр вә бәшәријјәтин тәрәғгиси» адлы нитгиндә гејд едилдији кими, «Октјабр, социализм бәшәријјәт тарихини зәһмәткешләрн мәнәви әсарәтдән хилас едилмәси тәчрүбәси илә дәрә зәнкиләшдирмишдир [2, сәһ. 634]». Өлкәмиздә мәдәни ингилаб сијаси ингилабын ганунаујғун давамы олду [2, сәһ. 634].

«Бир нәслин өмрү мүддәтиндә Совет өлкәси ағыр савадсызлығ әсарәтиндән тамамилә вә һәмишәлик хилас олду. Зәһмәткешләр мәдәни

һәјатын фәал иштиракчыларына, мә'нәви сәрвәтләрин җарадычыларына чеврилдиләр. Халг ичәрисиндән јени зијалылар, социалист зијалылары јетишди, онлар елм вә техниканын, әдәбијјат вә инчәсәнәтин көркәмли наилијјәтләри илә вәтәнә шөһрәт газандырдылар. Бәшәријјәтин ән зәкалы нүмајәндәләринин арзу етдикләри көрүш әмәклә мәдәнијјәтин тарихи көрүшү баш верди... Бу, өлкәмизин тарихиндә бөјүк әһәмијјәтә малик бир дөнүш олду» [2, сәһ. 634].

Һазырда өлкәмиздә фәһләләрин дөрддә үч һиссәси али вә орта (о чүмләдән натамам) тәһсилә маликдир. 95 милјондан чох адам мүхтәлиф тәһсил нөвләринә (мәктәб, ихтисас, пешә, партија-сијаси вә с.) чәлб едилмишдир [11]. Өлкәмиздә һәр ил 1,8 милјона гәдәр китаб бурахылыр. Чохмилјонду тиражла нәшр олунан гәзет вә журналлар, һабелә радио, телевизија зәһмәткешләрин мәншәтинә мөһкәм дахил олмушдур [11].

Республикамызын тимсалы В. И. Ленинн габагчадан сөјләдији белә бир мүддәанын һәјатилијинә сүбүтдур ки, јалныз социализм елмин вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн түкәнмәз имканлар җарадыр. Ингилабдан әввәл әһалисинин 90 фазиндән чоху савадсыз олан Азәрбајҗан артыг чохдандыр ки, башдан-баша савадлылар республикасына чеврилмишдир. Сон гырх ил әрзиндә орта үмүмтәһсил мәктәбләринин сајы 12 дәфә артмышдыр. Бу күн Азәрбајҗанын һәр ики сакининдән бири тәһсил алыр вә өз ихтисасыны артырыр [3, сәһ. 13].

Инкишаф етмиш социализмин демократијасы елми-техники ингилабла гаршылыгыла әләгәдәдир. Өлкәмиздә елми-техники ингилаб артыг кениш зәһмәткеш күтләләрини өз орбитинә дахил етмишдир. Елми-техники ингилабын наилијјәтләринин тәтбиги демократизмлә зиддијјәт тәшкил етмиш, әксинә, демократијанын инкишафы илә ујғушлашыр. Елм вә техниканын јени наилијјәтләриндән истифадә едәрәк демократик институтлар тәкмилләшир.

Совет адамларынын күнбәкүн артан тәһсил вә мәдәни сәвијјәси, јүксәк шуурлулуғу, әхлаги-мә'нәви јеткинлији онларын чохчәһәтли җарадычылығынын күтләви характер алмасыны шәртләндирир вә зәһмәткешләрин ичтимай идарәетмә ишләриндә кениш иштиракына әлверишли зәмин җарадыр. Тәкчә 1978-чи илдә 4 милјон ихтирачылыг вә сәмәрәләшдиричилик тәклифи тәтбиг едилмишдир [11].

Социалист демократијасы совет һәјат тәрзинин сијаси әсасы вә мүһүм чәһәтидир. Бу, јүксәк коммунист идеалларынын һәјата кечирилмәсинә хидмәт едән, бүтөвлүкдә чәмијјәтин вә онун һәр бир үзвүнүн, милләт вә халгларын, бүтүн социал группарын һәјат фәалијјәтинин чохчәһәтли системинин ифадәсидир. «Һәр шеј инсанын рифаһы үчүн, инсан наминә—јени, социалист һәјат тәрзинин ән дәрин мә'насы будур» [5, сәһ. 27].

Социалист демократијасынын бүтүн мүрәккәб механизмнин, онун мүһүм принцип вә нормаларынын мүвәффегијјәтлә һәјата кечирилмәсинин һәлләдичи амили социализмин бүтүн сијаси системинин өзәји олан Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын рәһбәр вә истигамәтвечи Партијасынын белә ролу даһа да артмышдыр. 1936-чы ил ССРИ Конститусијасындан фәргли олараг јени Әсас Ганунда Коммунист Партијасынын кениш характеристикасы верилмиш, совет чәмијјәтинин сијаси һәјатында онун ролу дәгиг мүәјјән едилмишдир [6, сәһ. 8]. Марксизм-

ленинизм тә'лими илә силаһланмыш Коммунист Партијасы чәмијјәтин инкишафынын баш перспективини, ССРИ-нин дахили вә харичи сијасәт хәттини мүәјјән едир, совет халгынын бөјүк җарадычылыг фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, коммунизмин гәләбәси уғрунда онун мүбаризәсинә планлы, елми чәһәтдән әсасландырылмыш характер верир.

Сов.ИКП совет чәмијјәтинин сијаси системинин бүтүн һәлгәләринин ағлаујғун шәкилдә аһәнкдарлығыны вә гаршылыгыла тә'сирини тә'мин едир, онларын инкишафыны коммунизм чәмијјәтинин гурулмасына доғру истигамәтләндирир.

Партија чәмијјәт һәјатында дөвләтин ролунун артмасы илә ичтимай тәшкилатларын өзфәалијјәтинин вә фәаллығынын кенишләнмәсини мүвәффегијјәтлә ујғушлашдырыр. Бөјүк Октябрын јетирмәси олан Совет социалист дөвләти дәрин социал-игтисади дәјишикликләри һәјата кечирмиш, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына, синфи антагонизмә вә милли әдавәтә һәмишәлик сон гојулмушдур; о, социализм вә коммунизм гуручулуғунун, ингилаби наилијјәтләрин горунмасы үчүн әсас силаһа чеврилмишдир.

* * *

Јени чәмијјәт гуручулуғунда әлдә едилмиш бөјүк наилијјәтләрә ујғун олараг зәһмәткешләрин сијаси тәшкилатларынын социал базасы кенишләнмиш, социалист демократијасы тәкмилләшмиш вә инкишаф етмишдир. Социалист демократијасынын инкишафы объектив зәрурәтдир. Бу, гурулушумузун өз тәбиәтиндән ирәли кәлир. Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин Конститусијасы бир даһа тәсдиг етмишдир ки, өлкәмиздә баш верән бүтүн дәјишикликләр, бүтүн тәбәддүлатлар, һәр шејдән әввәл, һәр бир адам үчүн инсана ләјиг әсил һәјат шәранти тә'мин етмәјә јөнәлдилмишдир. О, бир даһа инандырычы шәкилдә көстәрмишдир ки, азадлыг, инсан һүгуглары, демократија вә социал әдаләт анлајышлары јалныз социализм шәрантиндә һәгиги мәзмун кәсб едир [2, сәһ. 636].

Тәбиндир ки, «чәмијјәтимиз коммунизмә доғру ирәлиләдикчә социалист демократијасынын... чох бөјүк җарадычылыг имканлары даһа долғун шәкилдә ашкара чыхачагдыр» [2, сәһ. 592].

Инкишафымызын ирәлијә доғру кедиши просесиндә мејдана кәлән јени чәһәтләри, наилијјәтләри ашкар етмәк, өјрәнмәк, «Идеоложи иши вә сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Сов.ИКП МК-нын гәрарында көстәрилдији кими, социализмин тарихи үстүнлүкләрини, онун әсл демократизмини вә гуманизмини парлаг шәкилдә көстәрмәк мүһүм елми, нәзәри, идеоложи, әмәли вә сијаси әһәмијјәт кәсб едир.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри.
2. Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә. Нитгләр вә мөгаләләр, 6-чы чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1978.
3. Н. Ә. Әлијев. Азәрбајҗан Совет Социалист Республикасы Конститусијасынын (Әсас Ганунунун) ләјиһәси вә онун үмумхалг музакирәсинин јекунлары һаггында. Бақы, Азәрнәшр, 1978.
4. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1976.
5. Бөјүк Октябр социалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Бақы, Азәрнәшр, 1977.
6. Совет Социалист Республикалары Иттифагынын Конститусијасы. (Әсас Гануну). 1977-чи ил октябрын 7-дә доғузузучу чағырыш ССРИ Али Советинин нөвбәдәнкәнар једдинчи сессиясында гәбул едилмишдир. Бақы, Азәрнәшр, 1977.

7. «Вопросы философии», 1977, № 10.
8. «Политическая система социализма». Материалы теоретической конференции в Будапеште (17—20 января 1977 г.). М., «Мысль», 1978.
9. «Современные проблемы социалистической демократии и перспективы ее развития». Прага, «Мир и социализм», 1975.
10. «Правда» гәзети, 7 март 1979-чу ил.
11. «Правда» гәзети, 16 март 1979-чу ил.

А. А. Шакаров

РАЗВИТОЙ СОЦИАЛИЗМ И ДЕМОКРАТИЯ

Демократия — одна из главных ценностей социализма. Непрерывное совершенствование ее — объективная потребность экономической, политической, культурной и иных сфер общественной жизни, одно из решающих условий существования социализма. В условиях развитого социализма еще с большей силой проявляются потенциал и преимущества социалистической демократии: более полно и всесторонне реализуются ее принципы, повышается социальная ценность, усиливается воздействие на все сферы общества и т. д.

В статье освещаются характерные черты и особенности демократии в условиях развитого социализма.

АЗЭРБАЙЖАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1979, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1979, № 4

К. Ј. МУХТАРОВ

АЗЭРБАЙЖАНДА КЭНД СОВЕТЛЭРИНИН МӨҢКЭМЛЭНДИРИЛМƏСИ УҒРУНДА МУБАРИЗЭДƏ МУЗДУРЛАРЫН ИШТИРАҚЫ

(1926-чы ил сечкиләринин материаллары үзрә)

Пролетар диктатурасынын сийаси һакимијјәт формасы олан Советләр һаггында Ленин тәлими марксизмин дәвләт нәзәријјәсинин инкишафында мһүм јер тутур. В. И. Ленин Парис Коммунасынын, Русијада биринчи вә икинчи буржуа-демократик ингилабы күнләриндә мејдана чыхан Советләрин тәчрүбәсини дәриндән өјрәнәрәк 1917-чи илин апрелиндә јазмышды: «Парламентли республика дејил,—фәһлә депутатлары Советләриндән буна ғајытмағ керијә доғру бир аддым оларды,—ашағыдан јухарыја, өлкәнин һәр јериндә фәһлә, муздуր вә кәндли депутатлары Советләри республикасы гурулмалы!» [1].

В. И. Ленин Бөјүк Октябр социалист ингилабы әрәфәсиндә Советләр һаггында өз тәлимини даһа да инкишаф етдирәрәк, Советләри буржуа парламентчилијинә нисбәтән демократијанын инкишафында үмүмдүнја тарихи әһәмијјәти олан чох мһүм аддым адландырмышды [2].

Азәрбајжан болшевикләри В. И. Ленинин «...Советләрдә истисмарчылара јер ола билмәз, һәммин Советләрдә пролетарларын вә јарымпролетарларын үстүнлүјү тәмин едилмәлидир» [3] көстәришини данм әлдә рәһбәр тутарағ, кәнддә совет гуручулуғу кедишиндә Советләрин тәркибиндә муздур вә јохсулларын хусуси чәкисини артырмаға бөјүк диггәт јетирмиш, бу иши мүвәфғәгјјәтлә гурмағ үчүн мһүм тәдбирләр һәјата кечирмишдиләр.

Ингилабдан әввәл даһа мәшәггәтли һәјат тәрзи кечирмиш, ағыр зүлм вә истисмара мәруз галмыш муздурларын пролетар диктатурасынын јерли органлары олан кәнд Советләринин ишинә чәлб едилмәси вәзифәси бу тәдбирләр арасында мһүм јер тутурду. Јалныз Советләрин ишинә кениш сүрәтдә чәлб едилмәклә муздурлар вә башға кәнд фәһләләри өзләринин һүгүгсуз вәзијјәтинә һәмишәлик оларағ сон гојулдуғуна гәти инанар вә мөһкәм әмин олардылар ки, һакимијјәт башында дуранлар, онларын јерләрдәки нүмајәндәләри һәгигәтән зәһмәткешләрин өз арасындан чыхмыш адамлардан ибарәтдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мһарибәдән әввәлки Азәрбајжан кәндиндә совет гуручулуғу тарихинин тәдгигинә һәср олунмуш әсәрләрдә [4] Советләрин һәртәрәфли фәалијјәтинин ишыгландырылмасы саһәсиндә тарихчиләримиз ғаршысында гојулмуш вәзифәләр мүвәфғәгјјәтлә јеринә јетирилмишдир. Бу әсәрләрдә һәмчинин колхозағәдәрки Азәрбајжан кәндинин һәјатында Советләрин ролу мәсәләләри лазымынча тәдгиг едилмишдир.

Лакин көстәрилән әсәрләрдә муздурларын кәнд Советләринин мөһкәмләндирилмәсиндәки ролундан аз бәһс олунмушдур. Бунлар хусусилә

1926-чы ил кәнд Советләри сечкиләринә анддир. Биз бу сәһәдәки бош-луғу долдурмаг мәсәдилә 1926-чы ил сечкиләриндә муздуларын фәал-лијјәтнини ишыгландырмаға чалышмышыг.

ССРИ-дә бәрпа дөврүнүн сонларына доғру халг тәсәррүфатында чидди наилијјәтләр газанылмышды. Јени иғтисади сijasәтин әввәллә-риндә В. И. Ленинни ирәли сүрдүјү «Ким кими» мәсәләси сoсoализмин хејринә һәлл едилмишди. Јени иғтисади сijasәт өзүнү доғрултмушду. Совет халгы дөнмәдән сoсoализм јолу илә ирәлиләјирди. Бу мұвәффә-ғијјәтләр, УИК(б) П-нин 1925-чи илин декабрында кечирилмиш XIV гу-рултајында гејд едилдији кими, бир даһа сүбүт етди ки, Коммунист Пар-тијасынын рәһбәрлик етдији совет халгы дүзкүн јолдадыр вә бу јолдан ону дөндәрмәк истәјәнләрини нәсиби јалныз уғурсузлуғ олачағдыр.

Бүтүн бу мұвәффәғијјәтләр Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын бәрпа едилмәси ишләриндә өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрмишди. Јени иғтисади сijasәт тәмәли үзәриндә гәһрәман Бақы фәһләләри илә јарадылмыш иттифаг вә бејнәлмиләл бирлик сijasәсиндә Азәрбајчанын зәһмәткеш кәндлиләри 1921—1925-чи илләрдә дағдылмыш кәнд тәсә-рүфатынын әсәс сәһәләринин бәрпасыны мұвәффәғијјәтлә баша чатдыр-мышдылар. Тәсәррүфат дағынтылары арадан галдырылмыш, мұһарибә вә мұдахиләнин изләри ләғв едилмиш, сoсoализм гуручулуғунун сонра-қы мәрһәләләринә кечилмәси үчүн мөһкәм бүнөврә гојулмушду.

Сoсoализм гуручулуғунун јени мәрһәләсиндән ирәли кәлән вәзифә-ләрин мұвәффәғијјәтлә һәјата кечирилмәси кәнддә пролетар диктатура-сы органларынын—Советләрин ишиндән хејли дәрәчәдә асылы иди.

Өлкәнин сoсoалист сәнајеләшдирилмәси хәттини гәбул етмиш УИК(б)П XIV гурултајы зәһмәткешләрин бүтүн күтләви тәшкилатла-ры, о чүмләдән Советләр гаршысында мұһум вәзифәләр гојду. Совет-ләрин чанландырылмасы сijasәти күнүн ән актуал вәзифәләриндән би-ри кими ирәли сүрүлдү. Гурултајын бу барәдә гәрарында дејилирди: «...Советләрин чанланмасы, зәһмәткеш эһалинин кениш тәбәғәләри илә Советләрин әлагәсинин артмасы партијанын вә Совет һакимијјәтинин бүтүн кәләчәк иши үчүн зәрури шәртдир» [5].

Кәнд Советләри јалныз кәндиң бүтүн зәһмәткешләрини, о чүмләдән кәнд пролетариаты олан муздулары өз ишләринә јахындан чәлб ет-мәклә гаршыја гојулмуш әзәмәтли вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә фәал јардым көстәрә биләрдиләр.

1921—1925-чи илләрдә Азәрбајчан кәндиндә муздулар арасында да хејли иш көрүлмүшдү. 40 мин нәфәрдән артыг музду Азәрбајчан торпаг вә мешә ишчиләри һәмкарлар иттифагы органлары вә музду тәшкилатлары тәрәфиндән учота алынмыш вә тәшкил олунмушду [6]. Онларын әмәк һүгугунун мұдафиәси, әмәк вә мәншәт шәраитинин јах-шылашдырылмасы үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишди. Ин-ди ичтимаи вә сijasи фәаллығларыны даһа да артырмаг, пролетар дик-татурасынын синфи дајағларыны мөһкәмләндирмәк үчүн онлары Совет-ләрин ишинә кениш сүрәтдә чәлб етмәк нөвбәти вәзифә кими гаршыда дурурду.

Азәрбајчанда муздуларын кәнд Советләринин ишиндә фәал ишти-ракына наил олмаг үчүн ән әввәл онларын әввәлки һүгугсуз вәзижәтинә һәмишәлик олараг сон гојулдуғуна гәти инам јаратмаг лазым иди. Белә бир инам исә кәнд Советләринә кечирилән сечки кампанијаларында муздуларын фәал иштиракыны тәмин етмәклә, онларын јохсулларла

бирликдә, ортабабла иттифагы шәраитиндә голчомаглара гаршы ваһид чәбһәдән чыхыш етмәсинә наил олмагла әлдә едилә биләрдди. Бу кампа-нијалар заманы синфи мұбаризәнин кәскинләшмәси муздуларын син-фи шүүруну инкишаф етдирәр, онларда синфи мәнлик һиссләринин да-һа да дәринләшмәсинә сәбәб оларды. Коммунист Партијасы муздула-ры, јерли һакимијјәт органларынын ишинә чәлб едәркән мәнз бу мәсә-ди гаршыја гојмушду. Лакин бурада ишин мұвәффәғијјәтинин тәмин едилмәсиндә бир сыра илкин чәтинликләрин арадан галдырылмасы тә-ләб олунурду. Бу чәтинликләр исә әсәсән ашағыдакылардан ибарәт иди.

Биринчиси, Азәрбајчан муздулары өзләринин милли тәркибинә көрә јекчинс дејилдиләр. Онларын арасында бөјүк әксәријјәти тәшкил едән азәрбајчанлыларла јанашы, узун мүддәтдән бәри республикамы-зын әразисиндә јашајан руслара, ермәниләрә вә башга халғларын нү-мајәндәләринә дә раст кәлмәк оларды. Бу да муздулары совет гуручу-луғуна чәлб едәркән милли мұнасибәтләрә чидди әмәл олунмасыны принсип етибарилә мұһум бир вәзифә кими ирәли сүрүрдү.

Икинчиси, гоншу республикалардан муздуларын јени дәстәләри-нин мүнтәзәм олараг иш далынча Азәрбајчана кәлмәләри. Демәли, Со-ветләр муздуларын һамысынын јерли һакимијјәт органларынын ишинә чәлб едилмәси үчүн бу амили дә нәзәрә алмалы идиләр.

Нәһајәт, үчүнчүсү, Азәрбајчан муздуларынын бөјүк бир дәстәсини Иран Азәрбајчанындан кәлмиш муздулар тәшкил едирдиләр. Онлара гаршы мұнасибәт даһа дөзүлмәз иди. Онларын һүгугсузлуғуну ашағыда-қы мисалларла ајдын тәсәввүр етмәк олар. Мәсәлән, 1923—1924-чү ил сечкиләриндә иранлы муздуларын сечкиләрә бурахылмасы бир сыра јерләрдә чашғынлыға сәбәб олмуш, анлашылмазлыг доғурмушду. Гол-чомағларын тәһрики илә јерли кәндлиләр һеч чүр инанмаг истәмирди-ләр ки, иранлы муздуларла да сәс һүгугу верилә биләр [7]. Јахуд бә-зи гәзаларда һәтта 1924-чү илдә белә «јерли үнсүр» олмадығлары үчүн иранлы муздулар сечкиләрә бурахылмамышдылар вә әслиндә сәс һү-гугундан мөһрум едилмишдиләр [8].

Демәли, муздуларын совет гуручулуғуна чәлб едилмәси үчүн бу кими чәтинликләри даһа тез арадан галдырмаг, миллијјәтиндән вә һа-радан кәлмәсиндән асылы олмајараг, бүтүн зәһмәт адамларында белә бир гәти инам јаратмаг лазым иди ки, Совет һакимијјәтинин әсл мәг-сәди мәнз онларын—шәһәрин вә кәндиң бүтүн зәһмәткешләринин кәлә-чәкдә дөвләти идарә етмәк ишләриндә даһа фәал иштиракына наил ол-мағдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә 1923-чү ил кәнд Советләри сечкилә-риндән башлајараг, бу истигамәтдә һәјата кечирилмиш тәдбирләр өз сәмәрәсини вермиш вә муздуларын кәнд Советләринин ишинә чәлб едилмәсиндә мұәјјән ишләр көрүлмүшдү. Хүсусилә 1925-чи ил кәнд Со-ветләри сечкиләриндә муздуларын фәаллыгы бүтүн гәзаларда мұша-һидә едилмишди [9].

Лакин муздуларын фәаллыгы кәндиң јохсул вә ортабабларынын фәаллығындан керн галмыш, музду тәшкилатларынын фәалијјәтсиз-лији, музду күтләләринин өз синфи шүүруну кифајәт гәдәр дәрк етмә-мәләри, голчомағларын шиддәтли мұғавимәти вә с. сәбәбләр бу иши да-һа мұвәффәғијјәтлә гурмаға мане олмушду [10].

Муздуларын кәнддә Совет гуручулуғу тәдбирләринә зәиф чәлб едилдијини белә бир фактдан да көрмәк оларды ки, 1925-чи ил кәнд Советләри сечкиләриндә муздуларын јалныз 35 фанзи иштирак етмиш-

ди [11]. Һалбуки кәндә бөйүк ичтиман-сијаси гүввәни тәшкил едән вә жалһыз Совет һакимийјәти сәјәсиндә инсан кими јашамаг вә ишләмәк имканы әлдә етмиш он минләрлә муздур кәнд Советләри сечкиләриндә даһа фәал иштирак едә биләрдиләр.

Көрүндүјү кими, әввәлки илләрдә кечирилмиш кәнд Советләри сечкиләриндә мүәјјән мүвәффегијјәтләрә бахмајараг, 1926-чы илдә кечирилчәк сечкиләрдә кәндә күтләләрин үмуми сијаси фәаллығыны артырмаг, муздурларын фәаллығыны жүксәлтмәк, онларын јохсул вә ортабабла иттифагыны мөһкәмләтмәк вә голчомага гаршы ваһид чәһһәдән чыхыш етмәсинә наил олмаг Советләрин чанландырылмасы сијасәтиндә мүһүм бир вәзифә олараг гаршыда дурурду.

Һәм дә нәзәрә алынмалыдыр ки, 1926-чы ил совет сечкиләри вәтәндаш мүһарибәсинин гуртармасындан вә пролетар диктатурасынын мөһкәмләндирилмәсиндән сонра биринчи кениш вә ачыг сечки кампанијасы иди вә кәндин бүтүн ичтиман гүввәләри бу сечкиләри даһа жүксәк һазырлыгла гаршыламага чидди сәј кәстәридиләр. 1926-чы ил сечки кампанијасынын бүтүн кедиши бојунча кәндин зәһмәткеш күтләләри илә јанашы, өзкә әмәјини истисмар едән, әмәкчи олмајан үнсүрләр, һабелә дин хадимләри арасында бөйүк сијаси фәаллығын мүшаһидә едилмәси дә мөһз бунула изаһ едилә биләрди.

1925-чи ил сентјабрын 25-дә РК(б)П МК Тәшкилат бүросунда 1926-чы ил сечкиләри заманы көрүлчәк тәшкилати ишләр музакирә едилмиш вә сечкиләрдә кәндин бүтүн зәһмәткеш күтләләринин фәаллығыны артырмаг үчүн конкрет тәдбирләр ишләниб һазырланмышды. РК(б)П МК-нын бүтүн МК бүроларына, республика Коммунист партијаларынын МК-ларына, вилајәт вә губернија партија комитәләринин адына көндәрдији 1925-чи ил 28 сентјабр тарихли «Советләрә сечкиләрдә нөвбәти вәзифәләр һаггында» тәлими мөһз һәммин музакирәнин јекунларыны өзүндә әкс етдирмишди. Мәктубда Советләрин ишинин чанландырылмасы, 1926-чы ил сечкиләринин мүтәшәккил кечирилмәси үчүн гаршыда дуран конкрет вәзифәләр, бу ишдә партија тәшкилатларынын ролу көстәрилмишди [12].

1925-чи ил октјабрын 1-дә РК(б)П МК-нын Мә'лумат шө'бәси тәрәфиндән Азәрбајчан К(б)П МК Тәшкилат шө'бәсинә көндәрилмиш мәктубда да Советләрә сечки кампанијасынын мүһүм әһәмијјәти бир даһа гејд едилмиш вә истәр сечкиләрә һазырлыг кампанијасы, истәрсә дә сечкиләр заманы јерләрдә баш верән мүһүм вә әләмәтдар һадисәләр һаггында МК-ја вахташыры мә'лумат верилмәси тәклиф олунмушду [13].

Загафгазија республикаларында сечкиләрин кечирилмәси мәсәләси ЗСФСР МИК-ин 1925-чи ил 12 октјабр тарихли гәрарында өз әксини тапмышды. Гәрарда ЗСФСР әразисиндә Советләрә вә гәзаларадәк Советләр гурултајларына сечкиләрин кечирилмәси гајдалары, мүддәти көстәрилир вә тәклиф едилди ки, 1926-чы илин февралында гуртармаг шәрти илә сечки кампанијасына 1925-чи ил нојабрын икинчи јарысында е'тибарән башланылсын [14].

Азәрбајчан К(б)П VII гурултајы (30 нојабр—4 декабр 1925-чи ил) Советләрин мөһкәмләндирилмәси үчүн зәһмәткешләрин артмагда олан сијаси фәаллығындан истифадә етмәјин артыг вахты чатмыш бир зәрумә'нада чанландырмаг үчүн кәндин бүтүн зәһмәткешләрини онун әтрафында топламаг лазымдыр [15].

1925-чи илин декабры үчүн Азәрбајчан гәзаларында сечкиләрә һазырлыг ишләри тамамилә гуртармышды. Буну 1925-чи ил декабрын 5-дә республика Мәркәзи Сечки Комиссијасынын сәдри С. Ағамалыоглунун имзасы илә Азәрбајчан ССР Халг Дахили Ишләр Комиссарлығынын јерләрә көндәрдији тә'миннамәдән дә ајдын көрмәк олар. Тә'миннамәдә сечки кампанијасына һазырлыг ишләринин гуртармасы илә әлагәдар олараг сечки кампанијасынын кечирилмәсинә башламаг тәклиф олунурду [16].

Тә'миннамәдә көстәрилән тәгвим үзрә сечки кампанијасы 1925-чи ил декабрын 15-дән сечкиләрин ичтиман вәзијјәтләринә көрә сијаһыја-алынмасындан 1926-чы ил апрелин 1-нә кими сонунчу гәза Советләр гурултајы күнүнәдәк олан мүддәтдә кечирилмәли иди [17].

Нәһајәт, Советләрә сечкиләр мүнәсибәтилә Азәрбајчан К(б)П МК 1925-чи ил 28 декабр тарихли мәктубла партија тәшкилатларына мурачиәт етмишди. Мәктубда јохсулларын кәндин мәркәзи симасы олан ортабабла иттифагына чидди әһәмијјәт верилмәси, РК(б)П МК-нын 1925-чи ил 28 сентјабр тарихли тә'мини мәктубуна чидди әмәл едилмәси [18] вә с. мәсәләләр барәдә мүһүм көстәришләр вар иди.

Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин диггәт вә гајғысы 1926-чы ил сечки кампанијасынын мүвәффегијјәтлә кечирилмәсиндә мүһүм рол ојнады. Елә сечкиләрдә бүтүн сечкиләрин 70-дән 85 фаизә гәдәринин иштирак етмәси фактынын өзү зәһмәткеш күтләләрин жүксәк сијаси фәаллығы нәтичәси һесаб едилә биләр [19].

Сечкиләрдә муздурлар вә башга кәнд фәһләләри дә фәал иштирак етмишдиләр. Һәлә сечкиләрә һазырлыг кампанијасы дөврүндә муздурларын фәаллығы, онларын јохсул вә ортабабларла иттифага күчлү мејд көстәрмәләри Азәрбајчан гәзаларынын һамысында мүшаһидә едилмишди. Ајры-ајры јерләрдә исә муздурларын вә ортабабларын биркә мушавирәләри кечирилмишди. Мәсәлән, Бакы гәзасынын Гала—Маштага районунда кечирилмиш белә биркә мушавирәдә муздурлары вә ортабаблары дүшүндүрән мәсәләләрдән әтрафлы бәһс олунмушду. Муздурлар өз чыхышларында һәддән артыг торпаг саһәси әлә кечирмиш голчомаглары чәсарәтлә ифша етмишдиләр [20].

Јахуд, муздурларын фәаллығынын артмасына башга бир мисал. Кәнчә гәзасынын Шәмсәддинли кәндинин әһалисинин әксәријјәтини муздурлар тәшкил едирди. Әввәлки кәнд Совети исә муздурларә әһәмијјәт вермир, онларын итгисади һүгугларынын горунмасы үчүн һеч бир әмәли иш көрмүрдү. Буна көрә дә муздурлар 1926-чы ил кәнд Совети сечкиләриндә һәммин кәнд Совети сәдринин јеринә бир нәфәр муздурун сечилмәсинә наил олмушдулар [21].

Кәнчә гәзасынын Зијадлы кәндиндә муздурлар истәр сечкиләрә һазырлыг дөврүндә, истәрсә дә сечки кампанијасы заманы кечирилмиш бүтүн тәдбирләрдә фәал иштирак едиб, жүксәк шүүрлулуг вә тәшкилатчылыг нүмунәси көстәрмишдиләр. Онларын фәал иштиракы вә тә'киди илә кәнд Совети сәдрлијинә муздурларын нүмајәндәси сечилмишди [22].

Газах гәзасындан верилән мә'луматда көстәрилирди ки, 1926-чы ил сечкиләриндә муздурлар әввәлки илләрә нисбәтән хусусилә фәаллыг көстәрмишләр. Бу да јени сечилән Советләрин тәркибиндә өз әксини тапмышды. Муздурлар бир чох кәнд Советләринә үзв сечилмишдиләр. Мүвәффегијјәтли бир һал иди ки, сечилән муздурларын әксәријјәтини мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри тәшкил едирди [23].

Көјчәј гәзасында сечки кампанијасынын кедиши заманы ајдын ол-

мушду ки, әкәр 1925-чи ил сечкиләриндә муздурлар ишсиз галмагдан вә дөјүлмәкдән горхараг голчомаглара гаршы чыхмырдыларса, 1926-чы ил сечкиләриндә бунун тамамилә әкси олан бир вәзијјәт јаранмышды: инди голчомаглар сәс һүгугундан мәһрум олмамаг үчүн муздурларын хошуна кәлмәјә чалышырдылар [24].

Гејд едилмәлидир ки, сечкиләрин бүтүн кедиши дөврүндә голчомагларын шиддәтли мүғавимәтини дәф етмәк лазым кәлирди. Онлар өзләринин сәс һүгугундан мәһрум едилмәләри үчүн ән мүхтәлиф һижлә вә васитәләрә әл атырдылар. Голчомаглар намуслу совет ишчиләрини ләкәләмәјә чалышыр, муздурлары дилә тутур, онлары өз тәсирләри алтына салдыгдан сонра Советләрә намизәд верир, Совет һакимијјәтинин кәнддә јеритдији сijasәт әлејһинә һәр чүр бөһтанлар јажмагдан чәкинмирдиләр. Мәсәлән, Көјчәј гәзасындан верилән мә'луматда кәстәрилирди ки, һәлә сечкиләр башланмаздан әввәл ачыг сурәтдә совет ишчиләринә гаршы чыхыш едән голчомаглар тезликлә өзләринин сәһв мөвгә тутдуғуну баша дүшмүш вә бундан һеч бир нәтичә алынмајачағыны јәгин етмишдиләр. Буна көрә дә сечки кампанијасы дөврүндә, ајры-ајры совет ишчиләриндән бөһтанла долу «шикајәт» мәктублары јазараг, онлары јухары тәшкилатларын нәзәриндә һүфүздан салмаға вә јени совет сечкиләриндә мәғлүб етмәјә чалышмышдылар [25].

Голчомаглар 1925-чи ил сечкиләри заманы јол верилмиш нөгсанлары арадан галдырмаг, демократијаны даһа да кенишләндирмәк үчүн Совет һакимијјәтинин көрдүјү тәдбирләрин, ејнилә өзләринә дә анд олдуғуну билдирдиләр. Мәсәлән, Нуха гәзасындан 1925-чи ил декабрынын сонун верилән мә'луматда кәстәрилирди ки, голчомаглар өз чыхышларында јени сечкиләрдә онлара кениш һүгуглар верилдијини сүбүт етмәјә чалышырдылар [26].

1926-чы ил сечкиләриндә голчомаглар вә башга гејри-әмәкчи үнсүрләр бир сыра фитнәкар шајиәләр дә јажышдылар. Бу шајиәләрә көрә, сәсдән мәһрум олунмуш шәхсләр куја тезликлә Азәрбајчан һүдудларындан кәнара сүркүн едиләчәк, торпаг вә судан истифадә етмәк һүгугундан мәһрум олуначаг, азад вәтәндашлара мәхсүс һәр чүр һүгугларыны итирәчәкләр вә и. а. [27]. Бүтүн бунлар әһалинин әһвали-руһијјәсинә тәсир етмәк, онлары голчомаглара гаршы фәал мүбаризәдән чәкиндирмәк мәгсәди дашыјырды. Мәсәлән, Көјчәј гәзасынын Күрд-Шәбан кәндиндә сәсдән мәһрум едилмиш бир голчомаг јохсул кәндлиләрә тәсир етмәклә сечкиләри позмаг үчүн чәһд кәстәрмишди [28]. Јахуд һәмин гәзанын Моллакәнд даирәсиндә сәсдән мәһрум едилмиш бир руһанинин сөзләри әһалијә тәсир етмәк үчүн кәстәрилән чәһдләрә сәчијјәви мисал ола биләр. һәмин руһанијә јығынчағы тәрк етмәк тәклиф олундугда о, белә демишди: «Мән сәс һүгугундан мәһрум едилмәјин сijasи мә'насыны билирәм..., мән сизә дин хадими кими даһа хидмәт едә билмәрәм, өзүнүзә башга бир молла тапын» [29].

Шамаһы гәзасындан 1926-чы илин I рүбү үчүн верилән мә'луматда гәзанын Падар кәндиндә голчомагларын муздурлары Советләрә кечирмәк үчүн разы салмаға чалышмалары вә бә'зән муздурларын голчомаг һијләләринә ујмалары барәдә фактлар вар иди [30].

Бә'зән голчомаглар сечкиләр заманы муздур вә јохсуллара һәр чүр үстүнлүк верилмәси фактлары илә һеч вәһлә разылаша билмир, гәзәбләрини кизләтмәји бачармырдылар. Бу заман онларын «хејирхәһ»ы андыран маскасы кәнара атылыр, әсл сималары ортаја чыхырды. Мәсәлән, Мәрәзә даирәсинин Шыхзакирли кәндиндә битәрәф кәндлиләр конфран-

сы заманы бир нәфәр голчомаг чыхыш едәрәк кәстәрмишди ки, сечкиләрдә чобанлар вә идарәчилик ишиндән башы чыхмајан кәдә-күдәләр Советләрә сечилирләр. Буна «јол вермәмәк үчүн» һәмин адам тәклиф едирди ки, сечкиләр заманы елә адамлары сечмәк лазымдыр ки, онлар ләјагәтли, дүнјакөрмүш адамлар олсунлар, һамы онлардан «горхсун вә онлары ешитсин» [31].

Марағлыдыр ки, 1925-чи илдә вә ондан даһа әввәлки сечкиләрдә сәс һүгугундан мәһрум олунмаға о гәдәр дә чидди әһмијјәт вермәјән голчомаглар вә дин хадимләри 1926-чы илдә өзләринин сәс һүгугларыны бәрпа етмәк үчүн бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алмышдылар. Санки Совет һакимијјәтинин гүдрәтли аддымлары гаршысында онлар өзләринин чох мискин вә күчсүз олдуғларыны артыг дәрк етмәјә башламышдылар. Мәсәлән, Нуха гәзасынын Гутташен вә Хачмаз кәндләриндә моллаларын сечки комиссијаларына вердикләри әризәләрдә кәстәрилирди ки, әкәр онларын сәс һүгугу бәрпа едиләрсә, онлар моллалыг етмәкдән әл чәкмәјә һазырдырлар вә молла адындан имтина едирләр [32].

Көрүндүјү кими, 1926-чы ил кәнд Советләри сечкиләриндә голчомагларын сечкиләрин кедишинә тәсир етмәк үчүн кәстәрдикләри чәһдләр хејли артмышды. Лакин кәндин зәһмәткеш күтләләри бу чәһдләрә өз чәркәләрини даһа сых бирләшдирмәклә чаваб вермиш, сечкиләрдә даһа фәал вә мүтәшәккил сурәтдә иштирак етмишдиләр. Буну муздурларын тимсалында ајдын көрмәк мүмкүндүр. Муздурларын вә кәнд фәһләләринин сечкиләрдә иштиракы Азәрбајчанын бүтүн гәзалары үзрә 60 фаиз олмушду [33].

Лакин ајры-ајры гәзаларда муздурларын сечкиләрдә иштиракы фаизи даһа јүксәк иди. Мәсәлән, Ағдаш гәзасында 91, Чәбрајыл гәзасында 81,1, Ағдамда исә 78,2 фаиз олмушду [34].

Сечкиләр нәтичәсиндә Азәрбајчан гәзалары үзрә үмумијјәтлә 3.255 нәфәр муздур вә кәнд фәһләси кәнд Советләринә депутат сечилмишди ки, бу да бүтүнлүклә депутатларын 7,7 фаизини тәшкил едирди [35].

Азәрбајчан ССР үзрә сечилмиш 1.304 кәнд Совети сәдриндән 116 нәфәри (8,9%) [36], 120 даирә ичрайјә комитәси сәдриндән 19-у (15,4%) [37]; (бу барәдә јалныз 15 гәзә үзрә мә'лумат вардыр), 15 гәзә ичрайјә комитәси сәдриндән исә 4 нәфәри [38] муздур вә кәнд фәһләләриндән ибарәт олмушду. Даирә вә гәзә гурултајларына сечилмиш нүмајәндәләрин 10 фаизиндән чохуну јенә онларын нүмајәндәләри тәшкил етмишди [39].

Рәғәмләрдән дә көрүндүјү кими, 1926-чы ил кәнд Советләри сечкиләриндә муздурларын вә башга кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин Советләрин ишинә чәлб едилмәси саһәсиндә чидди мүвәффегијјәтләр газанылмышды. 1926-чы ил сечкиләринин һәм дә ән бөјүк мүвәффегијјәти бундан ибарәт олмушду ки, о вахта гәдәр ичтимаи һәјәтда һеч бир әһмијјәтли фәалијјәти олмамыш Азәрбајчан муздурларынын чох бөјүк дәстәси сечкиләрә кәлмишди. Азәрбајчанын 16 гәзасы үзрә олан мә'лумата көрә сечки бүллетени алмыш 42.369 муздурдан 25.273 нәфәри сечкиләрә кәлмишди [40] ки, елә бу фактын өзү муздурларын совет сечкиләринә марағынын нечә артдығыны кәстәрирди.

Сечкиләрдән сонра ајры-ајры гәзалардан верилән мә'луматларда муздур вә кәнд фәһләләринин јерли һакимијјәт органларынын ишиндә фәал иштиракына даир хош хәбәрләр алынырды [41]. Бүтүн бунлар бир даһа белә бир шәксиз һәгигәти тәсдиг едирди ки, узун илләрин әсарәт вә һүгугсузлуғу јухусундан ојанмыш муздурлар Совет һакимијјәтинин

әсл халг һакимијјәти олдугуну кетдикчә даһа ајдын дәрк етмәјә башла-
 јыр, онларда өз гүввәләринә инам ојаныр вә онлар кәндин фәал ичти-
 маи гүввәсинә чеврилирдиләр. 1926-чы илдә муздуларын вә кәнд фәһ-
 ләләринин кәнд Советләринин ишинә чәлб едилмәсиндә әлдә едилмиш
 мүвәффәғијјәтләр сонракы сечкиләрдә бу иши даһа да ирәлиләтмәкдә,
 голчомаға гаршы мөһкәм музду, јохсул вә ортабаб блоку јаратмағда,
 кәндин сосиалистчәсинә гурулмасы тәдбирләрини һәјата кечирмәкдә
 пролетар диктатурасынын јерли органлары олан Советләрин фәалијјә-
 тини чанландырмағда мүһүм рол ојнамышды.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләри, 24-чү чилд, сәһ. 5.
2. В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 89.
3. В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 150.
4. М. М. Мирһадијев. Азәрбајҗанда Ленинин пролетар диктатурасы тәли-
 минин һәјата кечирилмәси, Бақы, 1963; З. Б. Шыхлиски. Азәрбајҗан кәндиндә со-
 вет гуручулуғу (1933—1937-чи илләр), Бақы, 1965; Јенә онун, Азәрбајҗан кәндиндә
 совет гуручулуғу (1926—1932-чи илләр), Бақы, 1975; К. Рәһимов. Азәрбајҗан КП-
 нин республикада Советләри мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәси (1921—1929-чу ил-
 ләр), Бақы, 1959; Ә. Гурбанов. Азәрбајҗан Коммунист Партијасынын кәнд тәсәр-
 рүфатынын елликлә коллективләшдирилмәси дөврүндә кәнддә Советләрин мөһкәмлән-
 дирилмәси уғрунда мүбаризәси, Бақы, 1961; Х. Әһмәдов. Азәрбајҗанда Советләрин
 јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси, Бақы, 1966.
5. Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гә-
 рарлары, II һиссә, Бақы, 1954, сәһ. 224.
6. Азәрбајҗан ССР СИМДА, ф. 1186, с. 2, иш 1, вәр. 19.
7. «Труд» гәзети, 8 јанвар 1925-чи ил.
8. «Работник земли и леса» журналы, 1925-чи ил, № 13, сәһ. 19.
9. «Зарја Востока» гәзети, 24 феврал 1925-чи ил; «Труд» гәзети, 22 феврал 1925-
 чи ил.
10. «Бакински рабочие» гәзети, 8 јанвар 1921-чи ил.
11. «Јени јол» гәзети, 18 октјабр 1925-чи ил.
12. «Правда» гәзети, 29 сентјабр 1925-чи ил.
13. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, ф. 1,
 с. 125, иш 407, вәр. 233.
14. Јенә орада.
15. Резолюции постановления VII съезда АКП(б), Бақы, 1926-чы ил, сәһ. 1—7.
16. Азәрбајҗан ССР. ОИМДА, ф. 379, с. 7, иш 1500, вәр. 30.
17. Јенә орада.
18. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, ф. 1,
 с. 125, иш 407, вәр. 137—142.
19. К. Рәһимов. Азәрбајҗан КП-нин республикада Советләри мөһкәмләндир-
 мәк уғрунда мүбаризәси (1921—1929-чу илләр), Бақы, 1959, сәһ. 62.
20. «Јени јол» гәзети, 23 март 1925-чи ил.
21. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, ф. 1,
 с. 125, иш 400, вәр. 560.
22. Јенә орада, вәр. 561.
23. Азәрбајҗан ССР ОИМДА, ф. 379, с. 7, иш 1964, вәр. 1—2.
24. Јенә орада, иш 1500, вәр. 21.
25. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, ф. 1,
 с. 125, иш 401, вәр. 205.
26. Јенә орада, иш 402, вәр. 547.
27. Јенә орада, сәһ. 599.
28. Јенә орада, иш 404, вәр. 205.
29. Јенә орада.
30. Јенә орада, иш 412, вәр. 252.
31. Јенә орада, вәр. 257.
32. Јенә орада, иш 402, вәр. 596.
33. Азәрбајҗан ССР ОИМДА, ф. 379, с. 7, иш 4710, вәр. 1.
34. Јенә орада.
35. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, ф. 1,

с. 125, иш 452, вәр. 180—181.

36. Азәрбајҗан ССР ОИМДА, ф. 379, с. 7, иш 4710, вәр. 3.
37. Јенә орада, вәр. 7.
38. Јенә орада, вәр. 11.
39. Јенә орада, вәр. 5—9.
40. Јенә орада, вәр. 17—29.
41. «Јени јол» гәзети, 15 феврал 1926-чы ил.

К. Я. Мухтаров

УЧАСТИЕ БАТРАКОВ В БОРЬБЕ ЗА УКРЕПЛЕНИЕ СЕЛЬСКИХ СОВЕТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (по материалам выборов 1926 года)

Забота Коммунистической партии и Советского правительства об организации и защите экономических прав батраков дала ощутимые результаты в восстановитель-
 ный период. Немаловажную роль сыграло участие батраков в укреплении сельских
 Советов, в частности, в выборах в сельские Советы в 1926 г. В выборах приняло
 участие 60% батраков и сельских рабочих, тогда как в 1925 г. их было всего 35%.

В результате выборов во всех уездах Азербайджана в сельские Советы было
 избрано 3255 батраков и сельских рабочих, или 7,7% всех депутатов. Среди избран-
 ных 1304 председателей сельсоветов 116, или 8,9% были батраками.

1.

Т. Т. ВӘЛИЈЕВ

АЗЕРБАЙДЖАНЫН ДАҒ-МӘДӘН СӘНАЈЕСИНДӘ СӘҺМДАРЛЫҒ ВӘ ИНҺИСАРЛАРЫН НЕФТВЕРӘН ТОРПАГЛАРЫ ӘЛӘ КЕЧИРМӘСИ

(Бакы истисна олмагла)

Азербайджанда сәһмдарлығ ичтимаи-игтисади тарихимиз үчүн бөјүк елми әһәмијјәтә малик олса да, бу мүнһу проблем индијәдәк Азербайджан совет тарихшүнаслығында ајрыча өјрәнилмәмишдир. Биз бу мәғаләдә дағ-мәдән сәнајеси тимсалында башлыча оларағ сәһмдарлығын мејданақәлмә тарихини вә еләчә дә инҺисарларын гәзаларда нефтврән хәзинә торпагларыны ичарә јолу илә әлә кечирмәләрини тәдгиг етмәјә сәј кәстәрмишик.

Ингилабдан әввәл Азербайджан өзүнүн инкишаф етмиш игтисадијјатына көрә бәзи учғарлардан хејли фәргләнирди. Капиталист игтисадијјатына хас олан бүтүн ғанунаүјғунлуғлар Азербайджанын игтисади һәјәти үчүн, демәк олар ки, сәһијјәви иди. Өлкәнин капиталист инкишаф јолуна нисбәтән кеч гәдәм гојмасына бахмајарағ, капитализм феодализмә мәхсус кериликләри вә мүстәмләкә манеәләрини дәф едәрәк өзүнә јол ачырды. Она көрә дә тәкчә Бакыда дејил, Азербайджанын ғалан јерләриндә дә сәнајә саһәләри јараныб инкишаф едирди.

Азербайджанын гәзаларында сәнајә капитализминә мәхсус мүәссисәләрлә јанашы, XIX әсрин әсасән сон рубүндән башлајарағ капиталист истеһсалынын јүксәк мәрһәләсинә хас олан сәһмдар компанијалары вә ширкәтләр дә мејдана кәлирди.

К. Маркс истеһсал вә капиталын күчлү шәкилдә мәркәзләшмәси һағгында јазырды: «Зира мәркәзләшмә ичтимаи капиталын ајры-ајры тәркиб һиссәләринин јалныз кәмијјәтчә группашмасынын дәјишилмәсини тәләб едир. Әкәр инсанлар көзләсәјдиләр ки, јығым бәзи фәрди капиталлары бөјүдүб дәмирјол чәкә биләчәк бир дәрәчәјә чатдырсын вә сонра дәмирјол чәкилсин—онда дүнјада индијә гәдәр дәмир јол олмазды. Мәркәзләшмә исә, әксинә, сәһмдар чәмијјәтләри васитәси илә буна санки бир ан ичиндә пайл олду» [1]. Белә бир шәраитдә истеһсалын һәчми көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләнир вә әввәлләр ајрыча бир капитал үчүн мүјәссәр олмајан мүәссисәләр мејдана кәлирди. В. И. Ленин јазырды ки, сәһм саһибкарлығы «хүсуси мүлкијјәтчиләрин садәчә го-вушмасы олмајыб, фе’лән истеһсалын ичтимаиләшмәсидир [2].

* * *

Азербайджанын дағ-мәдән сәнајесиндә сәһмдарлығ еркән башламышды. XIX әсрин 60-чы илләриндә Азербайджанын дағ-мәдән сәнајесиндә К. Ф. Сименсин варисләринин мүхтәлиф филиз вә мис истеһсалы үчүн Кәдәбәјдә тә’сис етдикләри пәј ширкәти өлкәдә сәһмдарлығы

башланғычы олду. «Сименс гардашлары» ширкәти 3,5 милјон манатлығ әсас капиталла фәалијјәтә башласа да, бәһс едилән дөврдә бу мәбләғ 4 милјон манатдан чох олмушду. Ширкәт бир комбинат кими чохса-һәли истеһсала малик иди. Оун мүәссисәсиндә мислә јанашы чугун, одадавамлы тикинти материаллары, ғаб-ғачағ истеһсал едилир, һабелә мис, дәмир, кобалт филизи вә күкүрд колчеданы чыхарылырды. Бундан әлава, ширкәтин дәмир јол хәгләри, чохлу вагон вә систернләри, нефт кәмәри вә с. варды.

«Сименс гардашлары» ширкәти һәлә 90-чы илләрдә «Нобел гардашлары» инҺисары илә мугавилә әсасында Дашкәсәндә чыхарылан күкүрд колчеданыны бүтүнлүклә она сатмаға башламышды [3].

Мисин сатышы «Вогау вә К°» консерни васитәсилә һәјатә кечирилди. 1908-чи илдән бу ширкәт «Мед» синдикатынын бир үзвү кими фәалијјәт кәстәрирди. Дүнја мұһарибәси әрәфәсиндә ширкәтин инҺисарларла әлағәси хејли күчләнишди.

Чәјкәнд јахынлығындакы Чиракидзор күкүрд колчеданы мәдәнинин саһиб «Н. И. Тер-Кевондјан вә К°» ширкәти 100 мин манат капиталла фәалијјәт кәстәрирди. 1901-чи илдән башлајарағ әлдә едилән колчедан бағлашма әсасында «Нобел гардашлары» ширкәтинә сатылырды.

1913-чү илдә 100 мин манат капиталла фәалијјәтә башламыш «Ф. Ласс вә К°» ширкәти Сименсләрлә бағлы иди. Ширкәтин чыхардығы мис филизи бүтүнлүклә Кәдәбәј мисәритмә заводуна сатылырды [4].

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Бакынын нефт сәнајесиндә фәалијјәт кәстәрән бир сыра кампанијалар артығ гәзаларда да кәшфијјат ишләри көрүр вә аз мигдарда нефт һасил едирди. 1893-чү илдә «С. М. Шибајев вә К°» ширкәтинин Хыдырзиндәки мәдәнләриндән 9 мин пуд нефт һасил едилмишди [5]. 1912-чи илдә ширкәтин нефт мәдәнләриндә һасилат хејли артмыш, һәтта бир нечә гују елә күчлү фантан вурмушду ки, онларын «Нефтини һесабламағ мүмкүн олмамышды» [6].

Инкилис капиталына мәхсус «Романа» синдикаты 1899-чу илдә тә’сис едилмишди. Чәмијјәтин Русијадакы вәкили Д. И. Нерн тичарәт вә мануфактура департаментинә әриздә кәстәрирди ки, задәкан А. А. Смирновла бағланан мугавиләјә әсасән ондан 45 саһәдә (1587,6 дес.) нефт кәшфијјаты апармағ һуғуғ алмышығ. Бу торпаглар Хыдырзиндәдир. Бу мәгсәдлә дә «Романа» сәһмдар чәмијјәтини тә’сис етмәк истәјирик [7]. Чәмијјәтин әсас капиталы 110 мин фунт стерлинг (тәхминән 1.100.000 манат) иди. Бу мәбләғ һәр бири 10 фунт-стерлинг олан 11000 сәһмә бөлүнмүшдү. Идарә һеј’әти Инкилтәрәдә јерләширди, амма Русијада контору варды. Чәмијјәтин Хыдырзиндәки ики гујусу ајда 6000 пуд нефт верирди [8]. Марағлыдыр ки, XX әсрин ән варлы шәхсләриндән бири олан нефт дәллалы Г. С. Күлбекјан мәнз чәмијјәтин сәһмдарларындан бири иди [9]. Демәли, Күлбекјан илк капиталы һәм дә Азербайджанда чыхарылан нефт һесабына топламышды.

1901-чи илдә тә’сис едилмиш «Әләт нефт сәнајеси» сәһмдар чәмијјәти 0,5 милјон манат әсас капиталла малик иди [10]. Адындан да көрүнүр ки, чәмијјәт Шамакы гәзасы әразисиндә фәалијјәт кәстәрирди. Идарә һеј’әти исә Бакыда јерләширди. Тә’сисчиләрин тәркибиндә јерли капиталистләрлә јанашы, башғалары да варды. Варшава тачири Ј. К. Мосдорфун Әләтдә ичарәјә көтүрдүјү хәзинә торпагларында кәшфијјат апарылмалы иди.

Нефть кәшфијаты Желизаветпол губернијасы әразисиндә дә давам етдирилди. Һәлә 1879-чу илдә «Нафталан» мәдәни шушалы Т. Мәсумовун ичарәсинә верилмишди [11]. Онуң нефть гујуларының күндәлик һасилаты 8—9 ведрәдән чох олмурду.

1890-чы илдә дағ мүнәндиси Ј. И. Јекер Нафталанда һасил едилән нефть емал етмәк үчүн дәјәри 200 мин манат олан бир завод тикдирди. Сонралар о, бурада торпағ ичарә етмиш Густав вә Отто Лист гардашларының, Рихард Зорке [12] вә башгаларының ичарә һуғуғларының мугавилә әсасында өз ихтијарына кечирди. Ј. И. Јекерә мәхсус гујуларының иллик һасилаты 8 мин пуда чатдырылды. 1894-чү илдә Ј. И. Јекер II килдија Тифлис тачири Ј. Х. Даннерлә бирликдә инам әсасында «Нафталан» нефть сәнајеси вә тичарәти» ширкәтини тәсис етди. Ширкәтин 60 мин манатлығ капиталы 1900-чү илдә 0,4 милјон маната чатдырылды [13]. «Нафталан» ширкәти Ағалар бәј Сәфикүрдскидән вә М. Усубовлардан даһа 110 дес. торпағ ичарә етмишди. «Нафталан» нефть сәнајеси вә тичарәти ширкәтинә мәхсус гујулар илдә тәхминән 15000—20000 пуд нефть верирди. Нефть емалы заводунда јүксәк кејфијәтли мухтәлиф нөв јағ алынырды. Истеһсал едилән јағын тәхминән 4 мин пудундан паровозларын јағланмасында истифадә олуноурду [14]. Заводда нефтьдән дәрманһазырлајан хусуси сех дә варды. «Нафталан» адлы дәрман вә «Кожалан» мазы һазырланырды. Илк вахтлар «Нафталан»ын пуду 80 маната, XX әсрин әввәлләриндә исә 20 маната сатылырды [15]. Јекер Гафгаз чанишининә әризәдә јазырды ки, өмрүмү һәср етдијим дәрманлар индијәдәк тәк Авропада дејил, дүнијада шөһрәт газанмышдыр [16].

1910-чу илдә истеһфада олан кенерал-мајор В. Ф. Вкиберг, подполковник А. И. Сабуров вә алман тәбәәси механик К. К. Квел «Корамал-Нафталан» нефть сәнајеси вә тичарәти сәһмдар чәмијјәтинин тәсис етдиләр. Чәмијјәтин тәсисиндә мәгсәд јени нефть гујулары газмағ, емал мүәссисәси тикмәк вә бүтөвлүкдә истеһсалын һәчмини кенишләндирмәк иди. Әсас капитал 0,5 милјон манат иди [17]. «Нафталан» ширкәтинә мәхсус торпағ сәһәләринин бир гисми мугавилә әсасында чәмијјәтә кечирди. Үмумијјәтлә, «Корамал-Нафталан» нефть сәнајеси вә тичарәти сәһмдар чәмијјәтинин ичарәсиндә олан 2500 дес. чох хәзинә вә саһибкар торпағларында илдә 300 мин пуд нефть чыхарылмасы нәзәрдә тутулурду.

Чәмијјәт 1911-чи илин мартында фәалијјәтә башлады. Идарә һејәти мүдирләри И. И. Нејкардт, В. Ф. Винберг, К. К. Квел, А. И. Сабуров вә С. В. Срезнев сечилдиләр [18].

1912-чи ил мартын 30-да кечирилән ичласда әсас капиталын даһа 0,5 милјон манат артырылмасы гәрәра алынды вә апрел ајында гәрар тәсдиғ едилди [19].

Чәмијјәт фәалијјәтә башласа да, малијјә чәһәтдән чәтинлик чәкирди. Бундан истифадә едән «Ојл» групу Рус—Асија банкы васитәсилә чәмијјәтә мәхсус мүәссисәни алмағ фикринә дүшдү. Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәтин әсас сәһмдарларындан олан И. И. Нејкардт Рус—Асија банкының башчысы А. И. Путиловла сых әлагәдә иди.

1912-чи ил августун 21-дә «Ојл» инһисар групуна дахил олан «Г. М. Лианозов оғулары» кампанијасы идарә һејәти мәдәнләрин кәләчәкдә нә дәрәчәдә фәјда верәчәјини дәғигләшдирмәк үчүн мәшһур кеолог И. М. Губкини Нафталана езам етди [20]. Еһтимал ки, Рус—

Асија банкының сонралар алгыдан имтина етмәсинә И. М. Губкинин мәдән һағгында һесабаты тәсир кәстәрмишди.

1914—1916-чы илләрдә «Корамал-Нафталан» чәмијјәти мәдәнләриндә чәми 60 мин пуд нефть һасил едилмишди ки, бунун да пуду 4 маната сатылырды [21]. Мүәссисәнин фәалијјәтинин зәифләмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дүшмән өлкәләрин тәбәәләри сәһмләринин ичбари сурәтдә сатдырылмасы иди.

I килдија тачири П. К. Шелкуновун* «Москва—Киләзи нефть сәнајеси» сәһмдар чәмијјәтинин иһзамнамәси 1902-чи ил октябрын 30-да тәсдиғ едилди [22]. Лакин музакирә заманы «Москва» сөзү ихтисар олунду вә чәмијјәтин ады «Киләзи» нефть сәнајеси» шәклиндә сахланылды. Чәмијјәт 2 милјон манат әсас капиталла малик иди. Бу мәбләғ һәр бири 250 манатлығ 4800 сәһмә бөлүнмүшдү. Онуң 4300-дән чоху тәсисчијә мәхсус иди. Чәмијјәт рәсми оларағ 1903-чү илин әввәлләриндә фәалијјәтә башламышды [23].

«Киләзи нефть сәнајеси» сәһмдар чәмијјәти Гарамаһмудлуда вә ди-кәр үч әразидә нефть кәшфијаты апарыр вә аз мигдарда нефть һасил едирди. 1909-чу илдән сонра «Киләзи» чәмијјәтинин нефть верән гујулары «И. Ф. Локинов вә К°» вә «Нижгород нефть сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәтинин әлиһә кечмишди. 1912-чи ил јанварын 21-дә Тичарәт вә сәнајә назирлијинин кеоложи комитәси дағ-мәдән департаментинә јазырды ки, «Киләзи әразиси», «Киләзи нефть сәнајеси вә тичарәти» чәмијјәтинин мүәссисәләри—«И. Ф. Локинов вә К°» вә Нижгород нефть сәнајеси вә тичарәти сәһмдар чәмијјәти тәрәфиндән ахтарылмышдыр». Чәмијјәтин «Локинов вә К°-на» кечмиш ики гујусундан бири ајда 30.000 пуд нефть верирди.

Бакы вә Желизаветпол губернијалары әразиләриндә, һабелә башга јерләрдә фәјдалы газынты (дәмир, гургушун, мис, сник вә с.) мәдәнләринин ахтарыб тапмағ үчүн 1903-чү илдә В. Д. Керман, Г. В. Александров** вә јол мүнәндиси В. И. Вендринковски Малијјә назирлијиндән «Рус—Асија дағ-мәдән сәнајеси» сәһмдар чәмијјәтинин тәсисинә ичазә истәјирдиләр. Әсас капитал 1,25 милјон манат нәзәрдә тутулурду [24]. Чәмијјәтин иһзамнамәси јалһыз 1904-чү илин августунда «Рус—Загафгазија дағ-мәдән сәнајеси» сәһмдар чәмијјәти ады илә тәсдиғ олунду. Вендринковскијә һәлә 1901-чи илдә Губа гәзасының Кил мешәләриндә 365 дес. сәһәдә үч ил мүддәтиндә ахтарыш апармаға ичазә верилмишди [25]. О, һәмин тарихдә вә ејни мүддәтә Нуха гәзасының Вәндам (Ағбулағ) хәзинә торпағларында да кәшфијат апармағ ичазәси алмышды. Һәр ики әразидә чәмијјәт тәсис олунана гәдәр ахтарыш ишләри, демәк олар ки, баша чатдырылмышды. Кәстәрилән әразиләрдә 4600 десјатин сәһәдә фәјдалы газынты мәдәнләри ашкар едилмишди. Үмумијјәтлә, һәр ики губернијада 9592 десјатин торпағ-мешәлик ичарәјә кәтүрүлмүшдү. Ондан 8807 десјатини Желизаветпол губернијасы әразисинә дүшүрдү [26].

* Москва полиц идарәсинин вердији мәлумата көрә, П. К. Шелкуновун Москвада 300 мин манат гијмәти олан еви. Иркутскда даш көмүр мәдәни варды. Шелкунов Москва тачир банкының ән ири әманәтчиси иди, (ССРИ МДТА, ф. 23, сјаһы 25, иш 309, вәр. 66).

** В. Д. Керман. Шимали Чин дәмир јолунун агенти иди. Г. В. Александров Пјатигорск I килдија тачири иди. О, бир сыра хәзинә мәдәнләринин ичарәчиси, һабелә «Алакир» сәһмдар чәмијјәтинин сәһмдары иди (700 сәһми варды).

Сəһмлəринин вахтында сатылмасы үчүн Пашахан Шүкүрхан оглу Макили илтизам вермишди*. Чəмијјəтин ичарə вахтынын 1906-чы илə-дəк узадылмасына бахмајараг, онун сонракы иллəрдəки фəалијјəтинə даир материал тапылмамышдыр.

«Чејил-Əлəт» нефт сəнајеси сəһмдар чəмијјəти 1913-чү илдə тə'сис едилмишди. Тə'сисчилəр Н. П. Иосселиани вə М. В. Баранова, əсəс капитал 2 милјон манат иди [27]. Н. П. Иосселианијə ичарəјə верилмиш торпаглардан нефт чыхармаг нəзəрдə тутулурду. Торпаглар Губа гəзасында Дараглыда, елəчə дə Əлəтдə. Чејилдагда вə башга јерлəрдə иди. 1914-чү илдə Иосселианинин Гобустанда Əрəб—Гəдим кəчəри елатындан 65,5 мин маната сатын алдыгы 120 десјатин саһə [28] вə Сарыбуға адлы јердə ичарə етдији 42 торпаг саһəsi дə чəмијјəтин ихтијарына кечирди. М. В. Баранованын исə Чејилдагда, Агкүлдə вə Сарыбуғада ичарə етдији хејли торпагда артыг нефт ахтарышларына башланмышды [29].

Русијанын ири сəһмдар банклары Азəрбајчан гəзаларында нефтли торпагларын əлə кечирилмəсиндə хүсуси рол ојнајырдылар. Онлар, јухарыда кəстəрилдији кими, мүəјјəн сəһмдар чəмијјəтинə пул бурахмаг, ја да пул вəд етмəк, бəзəн исə билаваситə белə чəмијјəти тə'сис етмəк јолу илə бу ишдə кениш фəалијјəт кəстəрилдилəр. 1913-чү илин сентјабрында Рус—Асија банкынын директору А. И. Путилов Петербург дүнја тичарəт банкы идарə heј'əтинə јазырды ки, августун 31-дə багладыгым мугавилəјə кəрə И. И. Heјкардт өзүнүн 7 торпаг саһəсиндə нефт кəшфијјаты апармаг һугугуну мənə верир. Бу саһəлəрдən дəрдү Салјан, икисин Ширван дүзлəриндə, бири исə Шамахи гəзасынын Ахтарма Пашалы адлы јериндəдир [30].

А. И. Путилов банкы əмин едирди ки, бу торпаглар тə'сис олунмасы нəзəрдə тутулан чəмијјəтин истифадəсинə верилəчəкдир. Чəмијјəт лəзыми вəсаитлə тə'мин едилəчəкдир. Вурулачаг 3 истисмар гујусунун гəзылмасына вə башга ишлəрə 300 мин манатдан чох пул хəрчлəнмəјəчəкдир. Даһа сонра охујуруг: «Мən, Александр Иванович Вышнеградски (банкын директору—Т. В.) илə шəхсн кəрүшүм заманы ашагыдакы гəрəрə кəлдик:

1) Рус—Асија вə сизин банк 300 мин манат капиталы олан сəһмдар чəмијјəти тə'сис едир; бу чəмијјəт əсəсэн нефт ахтарышы вə истисмары үчүн јарадылыр; 2) банкын һər бири сəһмин 40%-ə, јердə галаи 20%-нə исə «Ојл» нефт корпорасијасы јазылыр» [31]. Башга сөзлə дəсəк, һər банк 120 мин манат, «Ојл» исə 60 мин маната јазылырды. Чəмијјəт чыхарачагы халис нефтин 8,5%-ни И. И. Heјкардт вə В. С. Завојкоја вермəлијди. Ишлəри идарə етмəк үчүн јарадылачаг Комитəјə** А. И. Вышнеградски, А. И. Путилов, И. И. Heјкардт, В. С. Завојко вə Л. Л. Бардски үзв сечилмəли идилəр.

Бу јазышмадан аз сонра, јə'ни нојабрын 7-дə «Ојл»ун идарə heј'ə-

* П. М. Макили Петербургда јашајырды. Нотарнусун јаздыгына кəрə о. Петербургун əн варлы шəхслəриндən бири һесаб олунурду.

** Бу комитə рəсми олараг И. И. Heјкардт вəсигəлəри үзрə Комитə адланырды. 1913-чү ил октјабрын 10-да Комитə адындаи Л. Бардски, А. И. Путилов вə С. К. Лянозовова билдирди ки, Бабазанан адлы јердə даһа бир нечə торпаг саһəsi кəтүрмəк мəгсəдəујундур. Бурада «Степпун гардашлары» тичарəт евиндən лəзыми аваданлыгын (мотор вə с.) алиндыгы да хəбər верилди. Чох кұман ки, комитə ја сентјабрын ахырында, ја да октјабрын илк күнлəриндə тəшкил едилмишди. (Бах: ССРи МДТА, ф. 630, сјаһы. 2, иш 294, вэр. 2, 17, 20).

ти Рус—Асија банкына јазырды ки, бизим чəмијјəт тə'сис олуначаг чəмијјəтдə 20%-лə иштирак етмəјə разылыг верир [32]. Бу, кəлəчəк чəмијјəтин тə'сисн үчүн ики банк вə «Ојл»ун синдикат мугавилəsi иди.

Бүтүн бунлардан сонра А. И. Путилов «Мотовлиха» газма вə механики заводлар сəһмдар чəмијјəтилə кəстəрилən əразилəрдə нефт гујулары газмаг үчүн ајрыча мугавилə баглады [33]. Əлбəттə, А. И. Путиловун шəхсиндə Рус—Асија банкы нефтверən торпагларын ичарə едилмəсинə хејли əввəл башламышды. Онун «А. И. Путиловун нефт мəдəнлəри» адлы Бакы контору фəалијјəт кəстəрилди вə Азəрбајчанда нефт-лə əлағадар бүтүн мəсəлəлəр бу контор вəситəсилə һəјата кечирилди [34].

1914-чү ил октјабрын 22-дə комитəнин ичласында ишлəрин вəзијјəти мугакирə едилди. Ичласда А. И. Вышнеградски, А. И. Путилов, Л. Л. Бардски, В. С. Завојко иштирак едирдилəр. Бардски «Салјан дүзүндəки мəдəнлəрдə вəзијјəт» һаггында мə'рузə етди [35]. Комитəнин Бакыда конторуну тəшкил етмəк һаггында онун тəклифи гəбул олунду. Контору «Емба-Каспи» нефт сəнајеси вə тичарəти сəһмдар чəмијјəтилə бирликдə тəшкил етмəк нəзəрдə тутулурду. Ишлəрə чəкилən хəрч һər ики чəмијјəт арасында бəрəбər бөлүмəли иди.

В. С. Завојконун Комитə вə «Емба—Каспи» чəмијјəтинин инзибати вə үмүми мəхаричинин бирлəшдирилмəси бəрəдə тəклифлəри тəгдир едилди. Башга сөзлə дəсəк, Чавад вə Шамахи гəзаларындакы нефт мəдəнлəриндə Комитəнин тикдирдији мөвчуд тəсəррүфат биналары вə фəһ-лə газармаларындаи «Емба—Каспи» чəмијјəтинə истифадə етмəк имканы верилди. Нəһəјəт, «Салјан дүзү»ндə кəрүлəчəк ишлəрин үмүми мəхарич сметасы 480 мин манат мəблəгиндə тəсдиг едилди.

1915-чи ил нојабрын 3-дə Комитəнин Петроградда кечирилмиш нөвбəти ичласында «Салјан» вə «Ширван» дүзлəриндə Бабазанан вə Хангышлагы мəдəнлəри һаггында И. М. Губкинин мə'рузəsi динлəнилдi [36].

Биринчи дүнја мұһарибəsi иллəриндə үчлүк Комитəsi ишлəринин мигјасы А. И. Путилову əсла тə'мин етмиди. О, һəлə 1915-чи ил мартын 18-дə И. И. Heјкардта мəктубунда билдирди ки, мən В. С. Завојкоја** ајрыча «Күр—Каспи нефт сəнајеси вə тичарəти» сəһмдар чəмијјəти тə'сис етмəк үчүн тапшырыг вермишəm. Завојко тə'сисчи кими кəдəчəкдир. Низамнамəдə исə бүтүн торпагларда дејил, јалныз үч саһədə нефт ахтарышы вə истисмарынын кəстəрилмəсини мəгсəдəујун һесаб едирəm [37].

Белəликлə, империјанын ики əн ири банк инһисары групу нəһəнк нефт инһисары илə бирликдə һəлə бөлүшдүрүлүб гуртармашы нефтверən торпагларын инһисара алынмасы үғрунда, һеч шүбһəсиз ки, башга инһисарлара, биринчи нөвбədə «Нобел гардашлары» консерпинə гаршы мұбаризэдə биркə һəрəкəт едирдилəр.

* А. И. Путилов 1910-чу илдə тə'сис едилмиш «Емба—Каспи» нефт сəнајеси вə тичарəти сəһмдар чəмијјəти директорунун мұавини иди. (Бах: Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сјаһы 3, иш 1760, вэр. 5).

** В. С. Завојко А. И. Путиловун əлалтысы иди. Чавад вə Шамахи гəзаларында бир чох торпагларын əлə кечирилмəсиндə вəситəчилик едирди. 1917-чи илин февралында о, Шамахинын Коланы елино мəхсүс 300 десјатинə гəдər торпагдан истифадə үчүн ичазə алмышды (бах: Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сјаһы 3, иш 2175, вэр. 53). Даг-мəдən департаменти 1916-чы илин мајында Гафгаз даг-мəдən идарəсинə јазырды ки, А. И. Путиловун вəкили В. С. Завојко онун вəкəлəтчисинин 12 вəсигəсинин мұддəтини узатмагы хəһиш едир (јенə орада, иш 1760, вэр. 23). Мəсəлə белəдир ки, Завојко бир јердə вəкил, диқəр јердə шəрик, башга бир јердə исə мұстағил тə'сисчи кими чыгыш едирди. Əслиндə бүтүн һалларда А. И. Путиловун адамы һесаб едилмəлидир.

Әлбәттә, А. И. Путиловун бу мәктубундан сонра, 1915-чи илдин майында В. С. Завојко һәгигәтән ејин адда сәһмдар чәмијјәти тә'сис етмәк һаггында дағ-мәдән департаментинә хәһиш әризәси јазмышды. «Күр—Каспи нефт сәнајеси вә тичарәти сәһмдар чәмијјәти» нефт ахтарышы вә чыхарылмасы, еләчә дә нефтин е'малы, нефт мәһсулларының тичарәти, механики заводлар тикмәк вә с. илә мәшғул олмалыјды.

«Күр—Каспи» чәмијјәтинин әсас капиталы 5 милјон манат мүәјјән едилмишди [38]. Һәр бир сәһм 100 маната иди. Демәли, чәмијјәтин тә'сисчиси В. С. Завојко олса да, о әслиндә Рус—Асија банкына мәхсус иди. Чүнки А. И. Путиловун өзүнүн шәхси капиталы о гәдәр дә бөјүк дејилди* вә бүтүн әмәлијјәти банкын нүфузу вә капиталы һесабына һәјата кечирирди.

«Трест нефт сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәтинин тә'сисинә дә мұһарибәдән әввәл башланылмышды. 1913-чү илдин ијунунда Н. А. Гукасов** тичарәт вә сәнајә назирлијинә билдирди ки, В. С. Мәликов вә М. И. Гукасова Ширван дүзүндә ичарә етдикләри 4500 десјатиндән чох сәһәни чәмијјәтин сәрәнчамына верирләр [39]. Чәмијјәт нефт ахтарышы, һасилаты вә е'малы илә мәшғул олмалыјды. Онын 2 милјон манат әсас капиталы һәр бири 100 ман. олан 20000 сәһмә бөлүнүшдү [40]. Чәмијјәтин мүәссисләринин демәк олар ки, һамысы һачыгабулда јерләшдијинә көрә, онун низамнамәси «Һачыгабул» ады илә 1914-чү илдин декабрында тәсдиг едилди [41].

«Һачыгабул» чәмијјәти малијјә чәтинлијинә дүшмүшдү. Капитала еһтијаж чәмијјәтин идарә һејәтини Петербург хусуси тичарәт банкына мүрачнәт етмәјә мәчбур етди. 1916-чы ил августун 5-дә банкын идарә һејәти ичласынын гәрары илә Н. А. Гукасовун Грозныда олан ики торпаг сәһәсиндән истифадә һүгуғунун алынмасы тәгдир едилди [42]. Беләликлә, чәмијјәтин банкын табелијинә кечмәсинин әсасы гојулду. Нәһајәт, «Һачыгабул» чәмијјәти 1917-чи илдин әввәлиндә фәалијјәтә башлады. Январын 21-дә чағырылмыш үмуми ичласда Н. А. Гукасовун Чавад гәзасынын «Ширван дүзү»ндәки 10 торпаг сәһәсиндән истифадә һүгуғу 2,9 милјон маната алынды [43]. Бу мәбләғин 1,9 милјон манатына чәмијјәт она сәһм вермәли, галан 1 милјон манаты илә бир ил мүддәтинә өдәмәли, јахуа да буна да сәһм вермәли иди. Н. А. Гукасовун банка олан мұғавиләсинә көрә 1,9 милјондан 1,430 мин манаты банка чатмалы, галан 470 мин манаты илә онун өзүндә галмалы иди [44].

1917-чи ил февралын 15-дә Н. А. Гукасов «Һачыгабул» чәмијјәтиндән фәалијјәти үчүн бәхшиш олараг 100 мин манатлыг сәһм алдыгдан сонра биринчи бурахылышдан онда галмыш 4700 сәһми дә банка верди [45]. Башга сөзлә десәк, јухарыда көстәрилмиш 1,9 милјон манатлыг сәһм банкын ихтијарына кечди вә бунула да о, бүтүнлүклә банкын табелијинә дүшдү.

Чәмијјәтин февралын 27-дә чағырылмыш ичласынын гәрары илә әсас капитал 4 милјон маната галдырылды [46]. 1917-чи ил мартын

* И. Ф. Гиндин, Л. Е. Шепелев. Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. «Исторические записки», 66-чы чилд, сәһ. 34.

** Н. А. Гукасов Кәңчә задәканы иди. Онын Бақыда 8 еви, шәһәрдән кәнарда 2 үзүмдүзү, Јелизаветпол губернијасында гүмәти 0,5 милјон манат олан 2000 десјатин торпаглары варды. О, бир сыра чәмијјәтләрин сәһмдары иди (ССРИ МДТА, ф. 23, с. 12, иш 2119, вәр. 36).

24-дә чәмијјәти «Јени Грозны нефт сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәти адландырдылар [47].

Шамаһы гәзасы илә гисмән бағлы олан «Касписәһили нефт сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәтинин низамнамәси 1914-чү илдин сентјабрында тәсдиг едилмишди. Чәмијјәтин Гобустанда нефтвәрән торпаг сәһәләри варды [48]. Тә'сисчиләр В. И. Колобов* вә Н. И. Чакели иди. Бир милјон манат әсас капиталы олан бу чәмијјәт мұһарибә вәзијјәтилә әлағәдар бир мүддәт фәалијјәтә башлаја билмәди.

Азәрбајҗан буржуазиясынын танымыш нұмајәндәләриндән бири олан Н. З. Тағыјев XX әсрин әввәлләриндә нефт сәнајесиндә дә фәалијјәт көстәрирди. 1914-чү илдә онун шәрик олдугу «Шәрги Гафғаз нефт сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәти фәалијјәтә башлады [49]. Чәмијјәт «Т. Гулубәјов вә Н. Мәммәдов» вә «П. А. Фирсов, С. Е. Драгунов вә К» тичарәт евләри әсасында јарадылмышды. Амма онун фәалијјәт даирәси даһа кениш иди. Чәмијјәт Дуванны јахынлығында бөјүк торпаг сәһәләри ичарә етмишди. Әсас капитал 1,5 милјон маната чатырды.

1914-чү ил августун 10-да тә'сис ичласында чәмијјәтин идарә һејәтинин сәдри Н. З. Тағыјев, мүдирлијә илә Л. Б. Јағубович**, Н. К. Мәммәдов, А. А. Кәримов, Т. Б. Гулубәјов сечилдиләр [50]. Н. З. Тағыјев мұһарибә илләриндә ајрыча нефт сәнајеси үзрә сәһмдар кампанијасы тә'сис етмиш вә беләликлә дә нефт сәнајесиндә әввәлки мөвгәјини бир нөв гисмән бәрпа етмәјә мүвәфғәг олмушдү.

Шамаһы гәзасында ахтарышларыны давам етдирән сәһмдар чәмијјәтләриндән бири 6 милјон манатлыг әсас капиталы олан «М. Сәлимов вә К» нефт сәнајеси вә тичарәти» компанијасы 1916-чы илдә фәалијјәтә башламышды [51]. Чәмијјәтин тә'сисчиләри 1 килдија тачири М. Сәлимов вә башгалары идиләр.

1 килдија тачири Исабәј һачинскинин «Дамла мә'ча»да, Әләт ғышлагларындан ичарә етдији күлли мигдарда хәзинә торпагларында нефт ахтаран «Һачински—Бақы нефт сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәти 1915-чи илдә тә'сис едилмишди вә 1,2 милјон манат әсас капиталы малик иди [52].

Јухарыда көстәрилдији кими, XIX әсрин 90-чы илләриндә Чавад, Шамаһы вә Губа гәзалары әразисиндә нефтвәрән торпагларын ичарәси интенсив шәкил алмышды. Тәкчә ону демәк кифәјәтдир ки, 90-чы илләрдә Чавад гәзасында сәһмдар чәмијјәтләринә 3000 десјатинә гәдәр нефтвәрән торпаг сәһәси ичарәјә верилмишди [53].

1904—1908-чи илләрдә ири нефт инһисарларынын гәзаларда хәзинә торпагларыны ичарә етмәләри хејли күчләнмишди.

1909-чу илдә «Нобел гардашлары» ширкәтинин вәкили А. Г. Лесснер мұһәндис-технолог И. Г. Гарсојев вә Г. П. Еклунд Гафғаз дағ-мәдән идарәсинә мә'луматда Чавад гәзасында Јахшыкәнд, Баштала вә дикәр көңдләрин јахынлығында нефт көшфијјәти үчүн мұхтәлиф вахтларда кәтүрүлмүш торпагларын бу ширкәтә кечдијини билдирди-

* В. И. Колобов Бақы даирә мәһкәмәсинин фәхри үзвү, «Колобов, Урбанович вә К» ширкәтинин сәһибләриндән бири иди. Ширкәт 500 мин манат капиталы малик иди (ССРИ МДТА (ф. 23 сјаһы 12, иш 2311. вәр. 25).

** Л. Б. Јағубович Дөвләт банкы Бақы шө'бәсинин мүдир иди. Империализм дөврүндә банклар бу үсүлдан кениш истифадә едир, өз нұмајәндәләрини сәһмдар чәмијјәтләринин идарә һејәтинә дахил етдирир, шәхси унија јолу илә онларын фәалијјәтинә нәзарәт едирдиләр.

ләр [54]. 1909-чу илдә мүнәндис-технолог С. С. Тагианосов* Шамахи газасынын Гарачадүзлү кәнд торпагларында, һәмчинин «Гушгајасы», «Дәшдичә», «Әһичан», «Гузәј ағыл» «Пиразад» вә с. ғышлагларда нефть ахтарышы вә һасилаты үчүн верилмиш 309 вәсигәнин «Нобел гардашлары» ширкәтинә кечдијини јазырды [55]. Бүтөвлүкдә ширкәтә 11.587,5 десјатин торпаг саһәси кечмишди. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, 1909—1911-чи илләрдә Шамахи газасында истифадә һүгугу «Нобел гардашлары» ширкәтинә верилмиш торпагларын саһәси 20 мин десјатиндән чох иди [56]. Чавад газасында вә сонракы илләрдә күтүрүлмүш јени торпаглары да бураја әлавә етсәк, көстәрилән рәғәмн 1,5 дөфә артдығына шүбһә галмаз. Јалныз «Чәнкидә» 2100 десјатиндән чох торпаг саһәси ширкәтин ихтијарында иди. Әслиндә бу торпаглар әввәләр «Тагианосов вә К°» нефть сәнајеси ширкәтинә верилмиш, сонра исә онлардан истифадә һүгугу «Нобел гардашлары» ширкәтинә кечмишди [57]. Биринчи дүңја мұһарибәси илләриндә «Нобел гардашлары» ширкәтинин бу үсулла әлә кечирдији торпагларын саһәләри даһа да кеңишләнмишди. Бу чәһәт ејни дәрәчәдә башга ири нефть вә банк инһисарларына да аиддир.

Ири рүтбәли мә'мурлар, мұхтәлиф банкларын директорлары вә онларын әлалтылары, задәканлар, ајры-ајры шәхсләр кўлли мигдарда торпаг ичарәјә күтүрүрдүләр. Мисал үчүн, И. И. Нејкардтын 1915—1916-чы илләрдә Чавад вә Шамахи газаларында ичарә етдији нефтьверән торпагларын саһәси 5600 десјатиндән јухары иди [58]. 1917-чи илин әввәлләриндә Н. В. Аусберг адлы бирисинә Чавад газасында 4000 десјатиндән чох нефть верән торпаг ичарәјә верилмишди [59]. 1916-чы илин мајында Е. К. Грубенин вәкили задәкан П. В. Неручајевин торпаг гуручулуғу вә әкинчилик идарәсиндән нефть ахтарышлары үчүн ғышлаглардан истәдији торпаг саһәләри 26.500 десјатиндән чох иди [60]. Е. К. Грубе бу торпаглардан да истифадә һүгугуну «Каспи—Гара дәниз нефть сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәтинә вермишди [61].

1913-чү илдә Гафгаз дағ-мәдән идарәси мүнәндис Карнитскијә јазырды ки, В. С. Мәликов вә М. И. Гукасоваја 1912-чи илдә Чавад газасынын Шорлұча, Исагулу вә Көјтәпә отлагларындан ичарәјә верилмиш саһәләрдә нефть кәшфијјаты апармаг ихтијары һәммин илин нојабрында Е. К. Грубәјә («Каспи—Гара дәниз нефть сәнајеси вә тичарәти» сәһмдар чәмијјәтинә) кечмишдир [62].

Јухарыда адлары көстәриләнләр вә башгалары бу торпаглардан истифадә һүгугунун сатылмасындан 100 минләрлә манат газанч әлдә едирдиләр. Торпаг алверинә даир белә мисаллардан чох кәтирмәк олар. Амма бир шеј ајдындыр ки, нефтьверән торпаглары ичарә едән шәхсләр ин архаларында нәһәнк инһисарлар дурурду.

Бурада ири банк инһисарлары башчыларындан А. И. Вышнеградски вә А. И. Путиловун адларыны хусуси олагаг чәкмәк истәрдик. 1916-чы илдә Вышнеградски «Салјан дүзү»ндә 1500 десјатиндән чох торпаг ичарәси һүгугу алмышды [63] (бунун чоҳу М. К. Павловскинин**

* С. С. Тагианосов Бақы биржасынын сәдри олмага јанашы, һәм дә «Нобел гардашлары» ширкәтилә сых әлагәдә иди.

** М. К. Павловски Гусардан иди. О, ара адамы кими ичарә едилмиш торпаглардан истифадә һүгугуну сатмагда о гәдәр мәшһурлашмышды ки, 1916-чы илин апрелдә Бақы губернаторунун мұавини А. А. Макаров Гафгаз дағ-мәдән идарәсинә јабачысы олгудур. Она торпаг ичарәси үчүн вәсигә верилмәсинә сон гојмаг лазымдыр. К. К. Квелин өлкәдән кетмәсилә бағлы олагаг торпаглардан истифадә һүгугуну тәләм-

адына иди). А. И. Вышнеградски 975 десјатин саһә үчүн 50 мин манат вермишди. Ејни шеј А. И. Путилов һаггында да демәк олар. Онун Азәрбајҗанда сатын алдығы вә ичарә етдији торпагларын саһәси 200 мин десјатинә јахын иди.

1914-чү илин февралында Бақы губернијасы вә Дағыстан вилајәт әкинчилик вә дөвләт әмлакы идарәсинин рәиси Дөвләт әкинчилик департаментинә јазырды ки, 1907—1913-чү илләрдә бизим идарәјә 334550 десјатин хәзинә торпагларында кәшфијјат апармаг вә нефть чыхармаг үчүн 9 минә јахын әризә дахил олмушдур [64]. Башга бир мә'луматда исә һәммин идарәдән билдирилирди ки, 1914-чү илә кими Губа, Шамахи вә Чавад газаларында нефть кәшфијјаты вә һасилаты үчүн 300 мин десјатиндән чох хәзинә торпаглары истифадәјә верилмишдир [65]. Мұһарибә илләриндә нефтьверән торпагларын ичарә һүгугу уғрунда мұбаризә даһа да күчләнмиш, ичарәјә күтүрүлмүш торпагларын саһәси хејли кеңишләнмишди.

Азәрбајҗанда торпагларын белә «тарач едилмәси» дөвләтә илдә милјонларла манат кәлир кәтирирди. Ичарә едилән һәр десјатин үчүн илдә 5 манат верилирди ки, бу да тәхминән илдә 1,7 милјон манат едирди. Бундан әлавә, һәр саһәдән 1,25 манат вә үстәлик 75 гәпик керб веркиси алынырды [66]. Торпаг алверинә дөвләтин мұвафиг идарәләри садәчә олагаг көз јумурдулар. Мәсәлән, 1914-чү илин августунда Рус—Асија банкынын директору А. И. Путилов Гафгаз дағ-мәдән идарәсинә чәкинмәдән ачыгча билдирилирди ки, «Ширван дүзү»нүн Бабазан саһәсиндә И. И. Нејкардта мәхсус 5 саһәнин (тәхминән 187 дес.—Т. В.) ичарә һүгугу әвәзиндә она 100 мин манат вермишдир [67].

Торпагдан варланмаг вәсикәси кими истифадә етмәк, онун әлдән әлә кечмәси 1910—1917-чи илләрдә хусусилә күтләви һал алмышды.

Хәзинә торпагларынын ичарә јолу илә истисмары, јалныз нефтьверән торпаглара дејил, башга саһәләрә дә аид иди.

Демәли, бир тәрәфдән торпагдан истифадә һүгугунун алверн давам етдирилир, диқәр тәрәфдән исә һәммин торпаглар әсасында сәһмдар чәмијјәтләри тәсис едилирди.

Нефтьверән торпагларын рәгабәтлә ичарәси әһалинин демәк олар ки, бүтүн варлы тәбәгәләрини әһатә едирди. Дағ-мәдән истәһсалынын бүтүн саһәләриндә инһисарлар һөкмран рол ојнајырдылар. Империализм дөврүндә инһисар групплары Азәрбајҗанда нефть олмасы кұман едилән бүтүн торпаглары һәр чүр јолларла өз әлләринә кечирмәјә сәј кәстәрир вә буна наил олурдулар. Бу јоллардан бири билавәситә Бақы губернијасы вә Дағыстан вилајәти торпаг гуручулуғу вә әкинчилик идарәсиндән ичарә вәсигәләри алмаг иди. Диқәри вахтилә мұхтәлиф шәхсләр вә ја ширкәтләрин мұјјән мүддәтә ичарә етдикләри торпагларда нефть кәшфијјаты вә һасилаты һүгугуну садәчә олагаг сатын алмагла һәјата кеңирилирди. Бәзән исә хырда кампанијаларын ја да мұхтәлиф шәхсләрин адына он минләрлә десјатин торпаг ичарәјә күтүрдүрдүләр. Әслиндә һәммин торпаглар мәһз инһисарларын ихтијарында олурду. Торпагларын ичарә һүгугундан истифадә олдуғча мұтәһәррик шәкил алмышды. Инһисарларын ады көстәрилмәсин дејә, бәзән дә мұхтәлиф шәхсләрә капитал вермәк јолу илә јарадылан јени сәһмдар чәмијјәтлә-

тәләсик сатмасы илә бағлы фырылдағлары Дөвләт думасы үзвләринә белә мә'лумдур. (Азәрб. ССР МДТА, ф. 92, с. 3, иш 2030, вәр. 387, 388; ССР И МДТА, ф. 396, с. 7, иш 45, вәр. 70; иш 449, вәр. 18).

ринин фəалијјəтлəринə инһисарлар фəлən əзлəри нəзарəт едир, нəзарəт пакети онларын јаланчы адамларынын əлиндə олурду.

Бəһс едилən дəврдə бу јолла тəсис едилən чəмијјəтлəрин əксəријјəтинин фəалијјəти гəзаларла бағлы иди. Бүтəвлүкдə дағ-мə'дən сəнајесиндə капиталын сəһмлəшмəsi бəјүк сүр'əтлə артырды.

Белəкликлə, кəтирилмиш вə тəһлил едилмиш мə'луматдан ајдын олур ки, Азəрбајчанын дағ-мə'дən сəнајесиндə 30,5 милјон манат əсас капиталла билаваситə 15 сəһмдар чəмијјəти фəалијјəт кəстəрирди. 25-дən чох сəһмдар чəмијјəти нсə гəзаларда гисмən нефт ахтарышы вə нефт һасилаты илə мəшғул олурду. Бу чəмијјəтлəрин гəзаларын иғтисадијјəтына гəјдуглары капитал да бураја əлавə олунарса, онда үмуми мəблəғ даһа да артар. Тəкчə ону демək кифəјəтдир ки, Русијанын нефт сəнајесиндə ағалығ едən 3 инһисар бирлији («Нобел гардашлары», «Ојл», вə «Шелл») вə ики нəһəнк банк инһисары бу вə ја дикəр шəкилдə гəзаларын иғтисадијјаты илə бағлы иди. Тəкиндə нефт еһтијаты куман едилən торпағлары əлə кечирмək уғрунда инһисар группары арасында кизли мубаризə кедирди.

Əдəбијјат

1. К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд, 2-чи нəһри, Бакы, 1969, сəһ. 630.
2. В. И. Ленин. Империализм капитализмин ən јүксək мəрһələсидир. Бакы, 1973, сəһ. 125.
3. ССРИ МДТА, ф. 37, сijaһы 65, иш 2054, вэр. 1—9.
4. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 28, иш 2524, вэр. 120.
5. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 5, иш 1, вэр. 12.
6. ССРИ МДТА, ф. 37, сijaһы 66, иш 533, вэр. 52.
7. Јенə орада, ф. 22, сijaһы 4, иш 258, вэр. 1.
8. Јенə орада, ф. 37, сijaһы 66, иш 533, вэр. 52.
9. Јенə орада, ф. 22, сijaһы 4, иш 258, вэр. 6.
10. Јенə орада, ф. 22, сijaһы, 2 иш 2618, вэр. 29.
11. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 771, вэр. 3.
12. ССРИ МДТА, ф. 630, сijaһы 2, иш 260, вэр. 6.
13. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 771, вэр. 79.
14. ССРИ МДТА, ф. 20, сijaһы 4, иш 3864, вэр. 2.
15. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 12, иш 853, вэр. 32.
16. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 771, вэр. 87.
17. ССРИ МДТА, ф. 23 сijaһы 12, иш 853, вэр. 2,3 (əдəбијјатда «рус-франсыз-инкилис кампанијасы» шəклиндə дə јазылыр. Обзор отраслей промышленности, служащих предметом коственного обложения и положение акцизного дела в Закавказском крае за 1911 г., Тифлис, 1912 сəһ. 140).
18. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 853, вэр. 80.
19. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 1127, вэр. 94, 97.
20. ССРИ МДТА, ф. 630, сijaһы 2, иш 260, вэр. 2.
21. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 28, иш 921, вэр. 24.
22. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 25, иш 309, вэр. 73.
23. Јенə орада, вэр. 76, 125.
24. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 27, иш 822, вэр. 1—2.
25. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 25, иш 309, вэр. 32.
26. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 27, иш 822, вэр. 160 (Јелизаветпол губернијасында Журнабд мəшəлији əһатə олунурду).
27. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 2222, вэр. 2, 3.
28. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 12, иш 2222, вэр. 30.
29. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 1, иш 1205, вэр. 17, 20—21; 1915-чи илдə тəсисилəрин хəһишилə чəмијјəт «Чейил» нефт сəнајеси вə тичарəти адландырылды.
30. ССРИ МДТА, ф. 630, сijaһы 2, иш 294, вэр. 1—2.
31. Јенə орада.
32. Јенə орада, вэр. 6, 8.
33. Јенə орада, вэр. 54.
34. Јенə орада, иш 264, вэр. 74.
35. Јенə орада, вэр. 107.

36. Јенə орада, вэр. 142.
37. Јенə орада, вэр. 124.
38. ССРИ МДТА, ф. 630, сijaһы 2, иш 1626, вэр. 14, 66, 71, 72.
39. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 2119, вэр. 21—22; ф. 596, сijaһы 2, иш. 236, вэр. 8.
40. Јенə орада, вэр. 14.
41. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 2119, вэр. 39; ф. 1276, сijaһы 10, иш 1209, вэр. 79.
42. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 2119, вэр. 7.
43. Јенə орада, ф. 597, сijaһы 2, иш 236, вэр. 23; ф. 23, сijaһы 12, иш 2119, вэр. 102.
44. Јенə орада, вэр. 24, 103.
45. Јенə орада, ф. 597, сijaһы 2, иш 236, вэр. 39.
46. Јенə орада, ф. 23, сijaһы 12, иш 2119, вэр. 108.
47. Јенə орада, вэр. 109.
48. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 12, иш 2311, вэр. 1, 36, 62.
49. Азəрб. ССР МДТА, ф. 338, сijaһы 1, иш 360, вэр. 566; ССРИ МДТА, ф. 396, сijaһы 7, иш 218, вэр. 35; «Т. Гулубəјов вə Н. Мəммəдов» тичарəт евинин капиталы 50 мин манат иди.
50. Јенə орада, иш 360, вэр. 566, 569.
51. Азəрб. ССР МДТА, ф. 389, сijaһы 1, иш 621, вэр. 17.
52. Јенə орада, ф. 92, сijaһы 1, иш 1205, вэр. 23.
53. Б а х: Азəрб. ССР МДТА, 92, сijaһы 3, иш 290, вэр. 2, 3, 5; иш 291, вэр. 57; иш 406, вэр. 21, 28.
54. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 785, вэр. 114.
55. Јенə орада, иш 1108, вэр. 5.
56. Јенə орада, вэр. 9—12, 15—16, 20—57, 99; иш 1446, вэр. 162, 186, 189 вə с.
57. Јенə орада.
58. Јенə орада, иш 1646, вэр. 65—68.
59. Јенə орада, иш 2172, вэр. 128, 276.
60. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 1439, вэр. 1. (Е. К. Грубе Рус—Иран һесаб-борч банкы идарə һеј'əтинин үзвү, бир чох сəһмдар чəмијјəтлəринин сəһмдары иди. ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 15, иш 297, вэр. 2).
61. ССРИ МДТА, ф. 396, сijaһы 7, иш 431, вэр. 78.
62. Азəрб. ССР МДТА, ф. 92; сijaһы 3, иш 1510, вэр. 28.
63. Јенə орада, иш 1323, вэр. 265, 267, 268—379.
64. ССРИ МДТА, ф. 396, сijaһы 7, иш 216, вэр. 1.
65. Јенə орада, иш 449, вэр. 32.
66. Б а х: ССРИ МДТА, ф. 23, сijaһы 2, иш 853, вэр. 16; ф. 396, сijaһы 7, иш 216, вэр. 2—3.
67. Б а х: Азəрб. ССР МДТА, ф. 92, сijaһы 3, иш 1760, вэр. 1, 3.

Т. Т. Велиев

АКЦИОНЕРНЫЕ ОБЩЕСТВА В ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЗАХВАТ НЕФТЕНОСНЫХ ЗЕМЕЛЬ МОНОПОЛИЯМИ (вне БАКУ)

В статье в основном исследованы вопросы акционерного учредительства и захвата нефтеносных земель нефтяными и банковскими монополиями в уездах Азербайджана. Изучена и освещена история возникновения акционерных обществ, действовавших вне Баку.

Автором впервые подсчитана сумма акционерного капитала, вложенного в горнорудную промышленность, составившая более 31 млн. руб.

Важное место уделено формам аренды нефтеносных земель разными акционерными обществами. По подсчетам автора до 1914 г. отдельные предприниматели и акционерные общества, которые патронировались монополиями, владели более 300 тыс. дес. казенных земель.

Приведенные и проанализированные архивные материалы показывают, что в период империализма нефтяные и банковские монополии были связаны с уездами Азербайджана и оказывали существенное влияние на их экономическое развитие.

Р. А. СЕИДОВ

О ФОРМИРОВАНИИ ПРОМЫШЛЕННОЙ БУРЖУАЗИИ ИРАНА В 1920—1930-х ГОДАХ

(Статья первая)

Иранская буржуазия в своем развитии прошла три этапа формирования. Первый из них охватывает последние десятилетия XIX—начало XX в., когда формируется ее ранний слой — торговая буржуазия, по своей сущности являвшаяся буржуазией торгово-ростовщического типа [1]. Последнее обстоятельство обуславливалось самой спецификой социально-экономического развития полуколониального Ирана, где капиталы концентрировались главным образом в руках купцов и ростовщиков, составивших основу формирования иранской буржуазии в тот период. В то же время подавление промышленного развития страны империалистическими державами, прежде всего Англией и царской Россией, опиравшихся на реакционные феодальные слои Ирана, тормозило процесс формирования ортодоксального слоя иранской буржуазии — буржуазии промышленной.

Характерным для формировавшейся буржуазии было то, что процесс этот охватывал в основном верхние слои купечества и представителей денежного капитала, в то время как низшие слои торгового сословия Ирана оставались на уровне купцов докапиталистической формации, промышляя традиционной мелкой торговлей.

Второй этап формирования иранской буржуазии относится к периоду правления монархии Реза-шаха (1925—1941 гг.) и связан с экономическим, прежде всего промышленным протекционизмом, вызвавшим структурные сдвиги в иранском обществе — складывание промышленной буржуазии.

И, наконец, третий этап формирования падает на период 60—70-х годов и непосредственно связан с комплексом социально-экономических реформ, которые подвели страну к завершающей стадии — переходу к капитализму.

Среди изданных работ в историографии Ирана нет работ, посвященных формированию промышленной буржуазии. Данная статья имеет целью осветить особенности этого процесса, происходившего в 20—30-х годах, в период, сыгравший важную роль в будущем социально-экономическом развитии страны.

Первая мировая война, втянувшая Иран, несмотря на объявленный им нейтралитет, в арену военных действий, пагубно отразилась на его экономике. Оккупация Ирана армиями России, Англии, Турции нарушение межгосударственных связей в военный период, повлекшие за собой деформацию мирового товарооборота, вызвали падение экспорта и импорта ряда традиционных для Ирана товаров. Увеличился или сохранился на прежнем уровне лишь экспорт товаров, обеспечивавших военные нужды воюющих держав. Среди предметов ввоза на

ибольшему сокращению подверглись такие товары, как сахар, чай, мука, бумажные пряжи, хлопчатобумажные, шерстяные, шелковые и некоторые другие товары, что вызвало повышение на них цен на иранском рынке [2]. Такая товарная конъюнктура объективно создавала определенные возможности для развития национальной промышленности. Они дополнялись и тем, что значительные денежные суммы, в основном золото, были израсходованы в Иране воюющими державами [3]. Однако общая экономическая отсталость Ирана, испытывавшего к тому же структурно-хозяйственный кризис и инфляцию в военные годы, не создавала благоприятной обстановки для вложения капиталов в сколько-нибудь значительные промышленные предприятия. Более того, военная обстановка привела к банкротству ряда крупных представителей иранской торговой буржуазии. Известное оживление наблюдалось лишь в сфере мелкотоварного производства — ремесленных предприятий и небольших мануфактур, удовлетворявших нужды локальных рынков.

С победой Великой Октябрьской социалистической революции для Ирана, превратившегося в военные годы почти целиком в колонию [4], открылись реальные возможности для завоевания политической независимости, самостоятельного экономического развития, освобождения страны от английской оккупации. Разрыв Советским правительством прежних кабальных договоров Ирана с царской Россией и отказ от царского имущества на иранской территории явились значительной материальной поддержкой иранскому государству.

Победа Великого Октября в России сказала и на национально-освободительном движении в северных районах Ирана — Азербайджане, Гиляне, Хорасане. Пришедшие в движение различные слои иранского общества обострили экономическую и политическую борьбу иранской буржуазии. В такой обстановке в Иране был произведен государственный переворот, подготовивший приход к власти новой, помещичье-буржуазной монархии во главе с Реза-шахом Пехлеви.

Династический переворот 1925 г. был прежде всего следствием кризиса феодального режима Каджаров, не соответствовавшего новым историческим условиям, и отражал в себе конкретный социальный сдвиг, знаменовавший собой замену старой феодальной монархии монархией переходного типа на пути преобразования иранского общества из феодального в буржуазное. Отличительной особенностью новой монархии было укрепление власти торгового капитала как следствие политического самоутверждения иранской буржуазии в первой половине 20-х годов. Происходит усиление крупной торговой буржуазии, обычно сочетавшей в себе и функции землевладельца, а также помещиков, переключившихся на коммерческие рельсы. Таким образом, классовую структуру власти резашахской монархии определяли связанные с рынком помещики и представители торгового капитала.

Несмотря на тяжелые экономические условия послевоенных лет, в первой половине 20-х годов произошел определенный сдвиг в формировании иранской буржуазии. Централизация государства, мероприятия правительства по развитию транспортной сети, стабилизация верховной власти, развитие внешней торговли и торгово-экономическое содействие СССР Ирану способствовали развитию национального рынка и торгового капитала. Наблюдалось дальнейшее вовлечение помещиков в сферу торговли, в том числе в экспортные операции. Усиливался процесс сращивания торговли с землевладением.

Экономическое развитие Ирана приводило, хотя и очень медленными темпами, к образованию сельской крестьянской буржуазии в лице кулацкой прослойки. Этот процесс происходил среди крестьян-собственников («хордемалеков»), где он был менее устойчивым в силу эксплуататорских тенденций помещиков и пут ростовщиков, и среди крестьян-арендаторов, где он был более распространенным. В целом же процесс образования сельской крестьянской буржуазии тормозился в значительной степени не только самими социально-экономическими условиями Ирана, но и зависимым положением крестьян от помещиков.

В первой половине 20-х годов национальным торговым капиталом Ирана были предприняты определенные шаги в области фабрично-заводского предпринимательства, начатого еще во второй половине XIX в. Так, в 1925 г. в Исфахане стала функционировать прядильно-ткацкая фабрика «Ватан» крупного торговца Казеруни, несколько ранее построенная с первоначальным капиталом 5 млн. ф. [5; 6]. Она была оборудована немецкими машинами (12 станков, 2 дизеля по 32 л. с. и 4000 веретен), оценивавшимися в 3600 тыс. ф., и обслуживалась немецкими специалистами [7; 8]. На фабрике было занято 250 рабочих. Фабрика занималась также обработкой кустарной хлопчатобумажной ткани (промывка, сушка, окраска), получаемой ею ежедневно от кустарей [6].

В Тебризе была построена нитяная фабрика с двигателем мощностью 24 л. с., на которой работало около 150 рабочих. Она перерабатывала от 3 до 4,5 т хлопка в месяц [8]. Кроме того, там же в целях ковроделия в 1926 г. была построена шелкопрядильная фабрика, принадлежавшая фирме известных тебризских торговцев Хон, Калькуттачи и Чайчи Хаджи Али Мамедова. Фабрика также была оборудована немецкими машинами [10; 11].

В этот же период был составлен проект постройки большой шерstopрядильной фабрики компании иранских торговцев, во главе которой стояли фирмы Будагянц, Аракелянц, Гаджи Мирза Ага Фарши и др. [9].

Производство в Тебризе машинной шерстяной пряжи для ковроделия стало привлекать и немецкий капитал. В первой половине 20-х годов немецкая фирма «Кардинал Харфорд» владела в этом городе именно такого типа фабричным предприятием [9, 16, 30]. В это же время в Иране были построены десятки хлопкоочистительных заводов, расположенных главным образом в каспийских портах, Хорасане и Азербайджане [11]. Наиболее крупные из них принадлежали смешанному советско-иранскому обществу «Персхлопок». Последним, в частности, в конце 1925 г. в Куме был пущен первый хлопкоочистительный завод в центральном Иране [8, 26, 54].

Развитие рисоводства приводило к необходимости строительства рисоочистительных заводов. В течение 1923/24 гг. иранскими представителями Садыховым и Багиром Алиевым были построены два таких завода, оборудованных закупленными в СССР машинами. Их суточная производительность составляла соответственно 2000 и 900 мешков риса [12].

Оживление шелководства в 20-х годах привело к строительству обрабатывающих и перерабатывающих предприятий, в основном полукустарного типа. В Реште была основана довольно крупная по тем

масштабам шелкомотальная фабрика, оборудованная 150 станками, на которой было занято свыше 200 рабочих [13].

Показателем усиления темпов фабрично-заводского строительства в тот период являются данные о ввозе машинного оборудования в Иран. Так, если в 1923/24 гг. были ввезены станки с паровым приводом весом 90,4 тыс. батманов* и стоимостью 344,1 тыс. кр., то в 1924/25 гг. эти показатели равнялись соответственно 150,4 тыс. батманов и 2010 тыс. кр.; 84 тыс. батманов и 783 тыс. кр., а в 1925/26 гг. — 176 тыс. батманов и 2831,1 тыс. кр.; 34 тыс. батманов и 698,5 тыс. кр. [14].

Строились также заводы полукустарного типа, обслуживавшие преимущественно местные текущие нужды. Так, по данным консульских донесений, к 1927 г. в окрестностях Решта функционировало свыше 30 таких кирпичных заводов в среднем с 12 рабочими в каждом, обслуживавших городское строительство. Там же имелось около 20 черепичных заводов с 6—10 рабочими. В Реште действовали 16 кожевенных заводов, работавших ручным способом. Все эти категории предприятий имелись и в других городах Гиляна [13].

Из предприятий мануфактурного типа в Реште в начале 20-х годов было сооружено заведение по производству носков, принадлежавшее местному торговцу мануфактурой. На нем было занято 134 рабочих и рабочих; предприятие обслуживало главным образом местный рынок.

Несмотря на постройку в Иране в первой половине 20-х годов отдельных предприятий фабрично-заводского типа, в целом местный торговый капитал, как и раньше, неохотно шел на инвестиции в промышленность, что было связано прежде всего с трудностями сбыта продукции, вызывавшимися иностранной конкуренцией, отсутствием удобных путей сообщения в стране, узостью локальных рынков. Значительно более рентабельной была сфера торговли, удерживавшая основную массу капиталов. «Персидский купец с его колоссальными торговыми прибылями, — отмечал Н. Карпов, — естественно еще не видит смысла вкладывать капиталы в предприятия, дающие меньшую прибыль, и не рассчитанные на стремительную быстроту выявления этой прибыли, к чему привык купец в своих торговых операциях» [8, 53]. Можно вполне согласиться с выводом автора о том, что в тех условиях торговый капитал Ирана «только приближался к стадии перехода в промышленный, но не дорос до нее» [8, 53]. Отсталые экономические условия Ирана с его низким уровнем добывающей промышленности не вызвали заинтересованности и у иностранных фирм в создании промышленных объектов. Исключение составляла сфера ковроделия. Что касается деятельности иранского торгового капитала в этой сфере в тот период, то имеющиеся данные свидетельствуют об отсутствии сколько-нибудь крупного предпринимательства. Иранский капитал здесь играл подчиненную роль [15], что вызывалось, с одной стороны, приверженностью иранских торговцев-скупщиков традиционным формам смычки с непосредственными производителями, обеспечивавшими им крупные барыши при небольших затратах (эти формы практиковали и иностранные фирмы), а с другой стороны, тем, что конкуренция со стороны иностранных фирм, действовавших в Иране,

* Около 3 кг.

сдерживала капиталовложения иранских торговцев в крупное торговое производство.

Анализ промышленного предпринимательства в Иране в первой половине 20-х годов показывает лишь слабые, спорадические попытки национального капитала создать фабрично-заводские предприятия. Что касается иностранного капитала, то он, как и прежде, не выступал там организатором капиталистического производства.

Существенное значение для развития производительных сил Ирана и его торгового капитала, модификации деятельности иранской буржуазии имели советско-иранские торгово-экономические отношения и, в частности, создание ряда смешанных советско-иранских обществ «Персхлопок», «Першелк», «Шарк», «Русперссахар», «Персазнефть» и других, а также Бакинская и Нижегородская ярмарки, активно посещавшиеся иранскими торговцами.

Утвердившись у власти, помещичье-буржуазный блок, возглавляемый Реза-шахом, предпринял дальнейшие шаги для расчистки пути капиталистическому предпринимательству, централизации государства, развитию промышленного строительства, транспортной сети и торговли в целях национального хозяйственного строительства. Была также издана серия законов, касавшихся земельных отношений. Все эти мероприятия привели к новым, принципиальным сдвигам в сфере экономики и социальной структуры иранского общества, стимулировав складывание промышленной прослойки иранской буржуазии. Вместе с тем анализ аграрного законодательства показывает, что нацеливая помещиков на развитие сельскохозяйственного производства путем применения агротехники и увеличение производственно-полезных затрат, монархия Реза-шаха консервировала докапиталистические формы земельных отношений, тормозя тем самым развитие производительных сил, перерастание землевладельца в сельского капиталиста, складывание сельской буржуазии.

В целях укрепления политической самостоятельности государства как базы для проведения мероприятий экономического протекционизма резашахская монархия ликвидировала капитуляционный режим, введенный еще Туркманчайским трактатом 1828 г., и в мае 1928 г. объявила о введении нового, автономного таможенного тарифа [16]. В течение этого и последующего года иранское правительство заключило торговые договоры и таможенные конвенции почти со всеми крупными капиталистическими странами, утвердив во взаимоотношениях с ними принципы равноправия.

Большую политическую поддержку мероприятиям иранского правительства оказал СССР, первым признав новый таможенный тариф Ирана.

Значительным шагом на пути укрепления национальной финансово-экономической системы было создание в 1928 г. Национального банка Ирана, выкупившего в 1930 г. у английского Шахиншахского банка, ведавшего финансами Ирана, право эмиссии банкнот. Таким образом, Иран вернул себе суверенное право в финансах своей страны, хотя это и стоило ему солидного выкупа у Шахиншахского банка [17]. В марте 1932 г. старая денежная единица кран была заменена риалом с серебряным содержанием 4,1400 г [19].

Капитал Национального банка состоял прежде всего из вкладов иранских торговцев и промышленников, хранивших там деньги как резервный фонд, и денежных средств (бюджетных и небюджетных)

38

правительства и его учреждений. Правление Национального банка находилось в руках крупной буржуазии, соответственно обеспечивавшей свои интересы в ущерб интересам мелких и средних торговцев [20].

Кроме Национального банка в Иране 30-х годов было основано еще несколько банков (Сельскохозяйственный и промышленный банк, Ипотечный банк), укреплявшие кредитно-финансовую систему страны.

Радикальным актом торгово-экономического значения было введение в феврале 1931 г. закона о монополии внешней торговли. В условиях мирового экономического кризиса, резко ударившего по всем отраслям иранской экономики, приведшего к значительному падению внешнеторгового оборота Ирана (экспорт Ирана за период 1929—1933 гг. упал на 63%, а импорт на 73,5%) [21], закон о монополии внешней торговли давал возможность правительству регулировать внешнеторговые операции, оказывать стабилизирующее воздействие на торгово-экономическую жизнь страны. По закону государству передавалось монопольное право на импорт и экспорт сырьевых и промышленных продуктов, их контингентирование. Целый ряд оговоренных товаров, в том числе шерстяные и хлопчатобумажные ткани, шелк, посуда, мебель, вина, спирт, оружие, музыкальные инструменты, химические товары и медикаменты могли быть импортированы торговцами только по лицензиям; торговцы — экспортеры также должны были иметь соответствующие лицензии и вкладывать выручку в иностранной валюте в Национальный банк, выдававший им эквивалентную иранскую валюту.

В марте того же года был введен дополнительный закон, разрешавший передавать на определенных условиях торговцам и торговым организациям ввоз товаров, которые правительство не намеревалось ввозить непосредственно. В течение 30-х годов был издан еще два закона (в 1932 г. и 1936 г.), регулировавшие внешнеторговый режим Ирана и валютные операции.

Таким образом, после введения закона о монополии внешней торговли в стране учреждаются монопольные общества с участием государственного и частного капитала. К 1936 г. уже до 2/3 экспорта и до половины импорта Ирана было фактически монополизировано различными государственными и смешанными обществами. В части экспорта были монополизированы: ковры, хлопок, кожсырье, шерсть, рис, опиум, коконы, кенаф, рыбные продукты и некоторые другие товары. Монополизировано было и производство таких продуктов, как сахар и табак, что придавало им характер полных монополий. По импорту были монополизированы сахар, вина, консервы, спички, хлопчатобумажные и шелковые ткани, шелковые чулки, кожизделия и ряд других товаров. Кроме того, без формального объявления монополии правительство фактически взяло в свои руки покупку и ввоз из-за границы таких товаров, как цемент, железо, железнодорожное, сельскохозяйственное и большую часть машинного оборудования, необходимых для строительства местной промышленности и транспорта [22; 21, 179].

Привлекая к монополиям в основном крупный торговый капитал, государство практикует также передачу монопольных прав отдельным лицам. Например, опиумная монополия была передана известному торговцу Хабиболле Амину (Амин от-Тоджару) [23]. В 1932 г. табач-

ная монополия была передана правительством египетскому торговцу Халилу Ма'туку, посреднику известной в Египте английской фирмы Матусян, имевшей монополию на продажу египетских сигарет [23, 134].

В условиях Ирана монопольные общества носили, таким образом, не самостоятельный, не независимый от государства характер, а создавались на базе монополизации государством отдельных хозяйственных отраслей, с передачей монопольных прав отдельным организованным в общества — шеркетам или индивидуальным представителям торговой буржуазии, в основном крупной. Государство своим участием в монополиях, их кредитованием средствами казны способствовало сращиванию государственного капитала с частным, а также обеспечивало высокие прибыли акционеров [17, 212]. Следует отметить также, что монопольный характер тех или иных обществ зависел от формального объявления государством монополий на те или иные товары, и он механически отпадал в случае ее отмены государством.

Соответственно создавшиеся в стране шеркеты были двух категорий: 1) монопольные общества; 2) общества немонопольные, обычные, внутренние, которые, хотя и не пользовались монопольным правом на производство экспортно-импортных операций, тем не менее попадали под контроль государства в смысле установления и регулирования товарных цен.

Государство всячески поощряет создание шеркетов в целях концентрации капиталов торговой буржуазии для их переливания в промышленность. В этом было одно из основных направлений государственного протекционизма. Правительство проводит политику регулирования экономики, апеллирует к торговцам с призывом объединяться в шеркеты для развития национальной промышленности, создает благоприятные условия для торгового капитала, вложенного в промышленность в целях обеспечения ему более высокой нормы прибыли. К числу таких условий относились обеспечение гарантии сбыта продукции национальной промышленности на внутреннем рынке за счет ослабления иностранной конкуренции, налоговые льготы, в том числе по ввозу машинного оборудования, размещение правительственных заказов, государственные субсидии частным шеркетам [17, 211].

Таким образом, в 30-х годах начался бурный рост шеркетов, в основном акционерных обществ, знаменовавший собой значительный сдвиг в формировании иранской буржуазии. Если в начале 1932 г. в Иране было зарегистрировано 93 шеркета с капиталом 143 009 тыс. риалов, то в марте 1941 г. их было уже 1873 с капиталом 1 968 293 тыс. риалов [24]. Большинство образовывавшихся обществ были общества с небольшим капиталом. Так, по данным на март 1942 г. из 1902 зарегистрированных шеркета с совокупным капиталом 2 239 810 тыс. риалов, 154 шеркета располагало капиталом в среднем до 20 тыс. риалов, 224 — от 20 до 50 тыс. риалов, 272 — от 50 до 100 тыс. риалов, 316 шеркетов — от 100 до 200 тыс. риалов и т. д. Наряду с этим были шеркеты и крупные, располагавшие миллионами риалов. Так, 83 из них владело капиталом от 2 до 5 млн. риалов, 22 — от 5 до 10 млн. риалов [24; 25].

Протекционистская политика правительства привела к созданию промышленных обществ, что было безусловным сдвигом в области промышленного развития страны, свидетельством переливания торгового

капитала в промышленность. Вместе с тем этот процесс шел более замедленными темпами, чем процесс образования торговых шеркетов, в чем сказывались не только традиционные устои, но и возможность более быстрого оборота капиталов. Ниже приводится динамика роста различных отраслевых обществ за ряд лет [26].

Отрасли	Март 1937 г.		Март 1941 г.	
	Число об-в и % от общего числа	Основной капитал, тыс. риалов	Число об-в и % от общего числа	Основной капитал, тыс. риалов
Торговля	575 (57,5%)	651 486	1213 (65%)	884 788
Промышленность	350 (35%)	707 615	528 (28%)	624 679
Транспорт	39 (3,9%)	33 227	89 (4,7%)	29 414
Банки	10 (1%)	60 412	11 (0,6%)	344 943
Сельское хозяйство	26 (2,6%)	33 586	32 (1,7%)	94 471

Как видно из приведенных данных, наиболее быстрыми темпами как в относительных, так и в абсолютных цифрах шел рост торговых шеркетов. Относительное уменьшение за период 1937—1941 гг. наблюдалось в сфере образования банковских и сельскохозяйственных обществ. В первом случае это было связано с укреплением государственной банковской системы Ирана, а во втором — с нежеланием капиталовладельцев создавать крупные механизированные хозяйства и идти на капиталовложения при наличии широких возможностей докапиталистической эксплуатации. Что касается промышленной сферы, то несмотря на замедленные темпы роста промышленных шеркетов, они все же концентрировали в себе крупные капиталы, намного превосходившие капиталы торговых обществ.

Наибольшее число промышленных шеркетов было создано в Тегеране, где концентрировались капиталы ведущей части торговой буржуазии. К началу 1935 г. в иранской столице насчитывалось 151 акционерное общество с общим капиталом 92 млн. риалов. Подобные общества были созданы и в других городах Ирана: в Тебризе — 35 с общим капиталом 23,8 млн. риалов, в Исфагане — 19 с общим капиталом 45,3 млн. риалов, в Ширазе — 6 с общим капиталом 10,1 млн. риалов, в Реште, Мешхеде, Йезде [25] и некоторых других пунктах Ирана.

Литература

- 1 Сендов Р. А. Формирование иранской буржуазии в конце XIX— начале XX века. М., 1974.
- 2 Минц С. Торговля Персии во время войны. «Новый Восток», 1922, № 3, стр. 295—297.
- 3 Sykes P. A. History of Persia, vol. 11. Lond., 1925. p. 523.
- 4 Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 27, стр. 377.
- 5 Хасан Абеди. Эсфахан аз лехаз-е аджтемаи ва эктесадии. Исфахан, 1334, стр. 81.
- 6 «Торговля России с Востоком», 1928, № 3—4, стр. 12.
- 7 Хосейн Нур Садеги. Эсфахан. Тегеран, 1316, стр. 175.
- 8 Карпов Н. Экономика современной Персии. Забкнига, 1928, стр. 54.
- 9 Тавризи. Шерстопрядильные фабрики в Персии. «Торговля России с Востоком», 1926, № 1—2, стр. 16.

Р. Ф. БАДИРБЕИЛИ

ОТНОШЕНИЕ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ДИПЛОМАТОВ К ПЕРСИДСКОМУ ПОХОДУ ПЕТРА I

Географически русские земли издревле были очень выгодно расположены на старых торговых путях, соединявших Восток с Западом. Самыми магистральными из них были Волго-Каспийский и так называемый «путь из варяг в греки», имевшие много ответвлений в Польшу, Чехию, Германию и другие страны Центральной и Западной Европы. Посредничество и участие в торговом обмене Восток—Запад приносили русским князьям значительную прибыль.

Но к началу XVIII в. в силу разных причин Россия уже давно была отрезана от морей, а из торговых путей под ее контролем был только волжский отрезок Волго-Каспийского пути, который уже не был столь оживленным, как в прежние времена. Это произошло потому, что к XVIII в. большая часть восточных товаров попадала в Европу двумя другими путями: первый — шел главным образом через турецкие порты Алеппо и Смирну и Средиземное море, а второй — через Персидский залив вокруг Африки [1]. Здесь к этому времени всю торговлю восточными товарами постепенно захватывали английские купцы.

Все усиливающееся жесточайшее соперничество между европейскими державами за приобретение колоний и абсолютное господство на морях и океанах является характерной чертой международных отношений XVII—XVIII вв. Самая беспощадная борьба шла между такими странами, как Англия, Франция, Голландия и Испания, ступившими на путь колониальных захватов и находящимися на различных стадиях общественного развития.

Развивающаяся текстильная промышленность Западной Европы и России в XVII—начале XVIII в. остро нуждалась в сырье. Поэтому, являясь предметом всевозрастающего спроса, шелк-сырец был одним из главных и наиболее ценных предметов персидского вывоза.

Однако здесь следует сделать одну небольшую оговорку. Дело в том, что в течение долгого периода своего существования Персия всегда являла собой довольно пестрое государство, объединявшее под своей эгидой этнически разные племена и народы, использовавшие любую возможность для выхода из-под подчинения центральной власти. В состав этого государства в начале XVIII в. входил и Азербайджан.

Будучи одной из богатейших провинций персидского государства и находясь на перекрестке древних торговых путей, Азербайджан во все времена принимал довольно активное участие в вывозе товаров, особенно в северном направлении [2; 3], тем более, что Азербайджан в течение долгого периода считался «классической страной, откуда Европа получала шелк» [4]. Поэтому указанные в разных документах термины «Персия», «персы», «татары» и «персидский», довольно часто подразумевали «Азербайджан», «азербайджанцы» и «азербайджанский».

¹⁰ Али Захеди. Санае-е Иран бад аз джанг. Тегеран, 1323, стр. 33.

¹¹ Один из заводов в Азербайджане (здесь и далее имеется в виду Иранский Азербайджан) был намечен к строительству в 1925 — начале 1926 г. и принадлежал азербайджанскому торговцу Мир Мохаммеду Шоджану, заключившему контракт с немецкими фирмами («Торговый бюллетень», 1925, № 2—3, стр. 27).

¹² «Бюллетень прессы Среднего Востока», 1931, № 10—11, стр. 82.

¹³ Северная Персия. Сб. консульских донесений. М., 1933, стр. 55.

¹⁴ «Материалы по национально-колониальным проблемам», 1934, № 5 (20), стр. 128.

¹⁵ Абдуллаев З. З. Формирование рабочего класса Ирана. Баку, 1968, стр. 50.

¹⁶ В мае 1936 г. был введен новый тариф, увеличивавший пошлины на импортные товары и стабилизовавший таможенные поступления в условиях резкого колебания цен.

¹⁷ Палюкайтис И. И. Экономическое развитие Ирана. М., 1965, стр. 283.

¹⁸ Bharier Julian. Economic Development in Iran. 1900—1970, Lond. 1971, p. 13.

¹⁹ Avery P. Modern Iran. Lond., 1965, 242.

²⁰ Завриев Д. Персия наших дней. 1931, стр. 153.

²¹ Глухотед В. С. Проблемы экономического развития Ирана. М., 1968, стр. 123.

²² «Внешняя торговля», 1947, № 9, стр. 14.

²³ «Материалы по национально-колониальным проблемам», 1934, № 1—2 (16—17), стр. 122. Передача монополии Амин от-Тоджару принесла государству убытки, и он был привлечен к судебной ответственности за дачу взятки.

²⁴ Bank Melli Iran Bull., 1949 № 19, p. 6.

²⁵ Раби-заде М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века. Баку, 1970, стр. 51.

²⁶ Bank Melli Iran Bull., № 39, p. 886; 1942, № 36, p. 272.

Великолепно понимая значение участия в мировой транзитной торговле восточными товарами, Петр I последовательно и с переменным успехом вел борьбу за выходы к Черному и Балтийскому морям и за расширение сфер влияния в бассейне Каспийского моря.

Но если в борьбе за Черное море ему никто не мешал, ибо европейские страны не желали ввязываться в русско-турецкий конфликт, опасаясь угрозы со стороны Османской империи, а в борьбе за выход к Балтийскому у него были даже союзники, так как военные действия русских войск умеряли могущество Швеции, то с Каспийским морем дело обстояло несколько иначе.

Известно, что выход к Каспийскому морю Россия завоевала еще в середине XVI в. С того же времени центром русской торговли восточными товарами, поступавшими в основном из Персии и Средней Азии, становится город Астрахань. Но ввиду того, что Астрахань была удалена от мест выработки шелка и от центров восточного ремесленного производства, она не могла регулировать привоз. Да и сам персидский вывоз, как мы уже отмечали, осуществлялся в основном минуя Россию.

Однако такое положение не могло удовлетворить бурно развивавшуюся российскую промышленность. Поэтому назрела необходимость если не приобретения, то по крайней мере приближения к этим районам.

Зная, что в торговле восточными товарами с Персией, помимо России, были кровно заинтересованы Англия, Голландия и Франция, не брезговавшие в своей конкурентной борьбе самым обыкновенным разбоем, Петр I понимал, что они в любой момент могут стать врагами России и сделают все, чтобы помешать своему союзнику обогатиться или усилиться, как только почувствуют намерения нанести ущерб своим интересам [5; 6; 7; 3,5].

Примером тому может служить следующее: поняв после Полтавской битвы, что из Северной войны Россия ослабленной не выйдет, французское правительство еще в 1710 г. составило записку посланникам и дипломатическим агентам, аккредитованным при русском дворе, «о предполагаемых переговорах для пользы службы королю». В одном из разделов этой записки предписывалось: «Можно бы предложить царю торговый договор с Францией и Испанией, равно выгодный как для этих двух держав, так и для московского государства, откуда получают мачты, и лес... деготь, смола, пенька, поташ, кожа, воск, меха, шелк и разный персидский товар» [8].

Именно этим и объясняется постоянный интерес французских дипломатов к русской торговле вообще, а к персидской в частности. Так, еще в 1715 г. французский комиссар, а затем консул в Санкт-Петербурге Лави в письме к королю от 15 февраля сообщает, что только что получен приказ направлять персидские караваны в Петербург [8, 103]. Он же в письме от 9 декабря 1717 г. государственному министру Франции кардиналу Дюбуа сообщает, что Россия может получать шелк гораздо дешевле, чем остальные европейские государства [8, 270].

Петр I понимал, что для обеспечения успеха задуманного предприятия ему необходимо будет обзавестись союзником, желающим принять участие в предстоящем дележе барышей от планируемой торговли восточными товарами. Но этот союзник не должен быть слишком сильным, чтобы не перехватил инициативу в свои руки, но и не

слабым, числящимся только номинально, а способным в нужный момент оказать действенную помощь. Лучше всего для этой цели подходила Франция, постоянный конкурент Англии во всех сферах международных отношений, тем более, что Франция сама стремилась к этому.

Однако попытки Петра I договориться с Францией в 1715 и 1717 г. ни к чему не привели, так как этому каждый раз препятствовала союзница Франции Англия [7, 17, 18, 22]. Неожиданностью это быть не могло, так как к началу XVIII в. английская Ост-Индская компания уже прочно обосновалась в Персии [11—75], а ее купцы добывались за товарами даже до Шемахи [9]. Все это свидетельствовало о том, что подготовку к проникновению в районы Каспийского моря Петр I должен был вести с величайшей осторожностью и тщательно маскировать все свои начинания.

Известно, что Персидский поход Петра I был предпринят в 1722 г., сразу же после окончания Северной войны со Швецией. Однако подготовка к нему началась задолго до этого года.

Экономическое, а главным образом политическое состояние Азербайджана и других районов, входящих в сферу его заинтересованности, Петр I знал достаточно хорошо. Эти данные ему поставляли разные чиновники русской дипломатической службы и купцы.

Значительную группу информаторов составляли также армяне — дипломатические работники, находящиеся на службе разных европейских правителей, а также проживающие в Азербайджане католикосы и мелики. Основным содержанием их посланий были: события на местах, акцент на бедственное положение армян и просьба об освобождении от мусульманского ига.

Первым ходатаем по армянским делам в исследуемый нами период был Израэль Орий. В 1700 г. он привез Петру I написанные в 1699 г. послания карабахских меликов с просьбой освободить их от мусульманского ига [10; 11]. Сам Орий тоже просил Петра I оказать эту помощь, соблазняя его легкостью мероприятия и помощью армян [21, док. № 36, 41, 42, 43; 3, док. № 19, 83, 84, 85].

Помимо занятости в неудачно начавшейся войне со Швецией, Петр I был слишком большим реалистом, чтобы затевать дорогостоящую войну еще и с Персией и Турцией и рисковать своей армией во имя освобождения какого-то далекого народа. Но не желая терять источник информации и в будущем вероятных помощников, он приказал устно передать ему, что поможет, но только после окончания Шведской войны [21, док. № 59; 3, док. № 94]. Впоследствии Орий, мелики и католикосы, напоминая в посланиях о своей готовности помочь русским войскам, не упускали ни одного случая проинформировать русское правительство о всех событиях, происходивших на азербайджанских землях [21, док. № 163, 164, 170, 171; 11, док. № 123, 126, 132].

Однако этим сообщениям полностью доверять было нельзя, так как пишущие были заинтересованной стороной и могли быть необъективны. Ясную картину мог дать только свой человек, по-видимому, незнакомый с посланиями меликов и католикосов. Поэтому в 1715 г. официально для заключения договора, а фактически с целью сбора сведений о военном потенциале Персии, о путях для передвижения войск, а также сведений об экономическом и политическом состоянии

северо-западных провинций Персии, т. е. Азербайджана и Гиляна, было отправлено посольство Артемия Волынского [1; 1; 14; 11, 90—92; 15; 7, 65; 3, 19]. О неослабевающем интересе Петра I к этому району может свидетельствовать и следующий факт. Известно, что в конце 1716 г. он выехал в Западную Европу для заключения договоров с Францией и Пруссией. По всей вероятности, будучи в самом начале марта 1717 г. в Амстердаме, тогда торговом центре мирового значения, он заметил высококачественную шерсть и поэтому сейчас же отправил в Правительствующий Сенат распоряжение о срочной отправке Волынскому в Персию образцов этой шерсти [8, т. 11, 344]. Причем, интересно отметить, что он требовал, чтобы Волынским ответ был дан немедленно, а для полной гарантии, что письмо дойдет туда, приказал послать двух курьеров. Значит этому запросу Петр I придавал особое значение.

Зная о том, что помимо прочих товаров из Персии поступает также шерсть и шерстяные изделия, Петр I, очевидно, живо заинтересовался местом выработки высококачественной шерсти, пытаясь найти сырьевую базу для русской развивающейся суконной промышленности. К сожалению, ответ Волынского нам пока неизвестен.

Особое место в подготовке Петра I к Персидскому походу занимало исследование тогда малоизученного Каспийского моря. С этой целью были отправлены несколько экспедиций для изучения его берегов. Самой результативной оказалась экспедиция Ф. И. Соймонова и К. П. фон Вердена, предпринятая в 1719 г. В ходе этой экспедиции была составлена подробная карта берегов Каспийского моря, подготовлено описание моря, бухт и якорных стоянок, а также составлена характеристика природных и экономических особенностей прилегающих к морю областей [8, т. 15, 194; 16].

Интересно отметить, что посланная в 1721 г. в Парижскую Академию, эта карта произвела фурор и сейчас же была напечатана на французском языке. За эту заслугу перед наукой, как сообщает своему королю прусский королевский посланник при русском дворе барон Фридрих Густав фон Мардефельд, «Парижская Академия выбрала его (Петра I. — Р. Б.) своим шефом и поднесла ему патент на это звание» [8, т. 16, 193]. Понятно, что все эти экспедиции предпринимались не в филантропических целях, ради обогащения науки, а имели далеко идущие замыслы материального приобретения.

Анализ действий Петра I позволяет нам сделать вывод, что он искал веский повод, позволивший бы ему развернуть военные действия на Каспии. И вот случай подвернулся. В 1721 г. при взятии Шемахи восставшими против Персии Гаджи Давудом Мюшкюрским и Сурхайханом Казикумыкским были ограблены несколько русских купцов [9, 608; 3, 27—34].

Здесь интересно отметить одну деталь, использованную Петром I для дипломатических маневров. Сам факт ограбления купцов не мог быть по тем временам чем-то исключительным и стать причиной начала крупных военных действий, так как бывали случаи ограбления даже посольств, тем более, что сумма потерь составила что-то около 500 тыс. руб. [9, 698; 11, XIII; 3, 34]. Да и эта цифра, очевидно, по разным причинам была завышена пострадавшими купцами.

Сама по себе же эта сумма была довольно значительной. Так, например, в начале XVIII в. в урожайные годы одна четверть ржи сто-

ила в Москве в среднем 71 коп. [8, 134]. А это значит, что за потерянные в Шемахе товары можно было приобрести примерно 81 700 т ржи. Но если учесть, что один только компаньон шелковой мануфактуры и купец Матвей Евреинов потерял там товаров на 170 тыс. руб., то царю «для обиды» остается совсем мизерная цифра.

Однако, будучи великолепным дипломатом, Петр I понимал, что такой случай упускать нельзя. И тогда на свет появилась новая цифра стоимости похищенного товара уже у 30 богатых русских купцов — 3 млн., да не частного, а казенного [8, т. 49, 84], т. е. царского. Разумеется, что такую сумму не простил бы ни один уважающий себя монарх.

Интересно отметить, что и эта цифра не была стабильной. Так в манифесте, изданном в Астрахани 15 июля 1722 г. специально для народов Кавказа и Закавказья, приводится совершенно другая цифра: «...безвинно и немилостливо побив, пожитков и товаров ценою всего около 4 миллионов пограбля взяли» [цит. по 3, 42]. В письме же легационного советника кюрфюрста саксонского и короля польского, а также и коммерции советника царя русского Лефорта от 29 мая 1722 г. к генерал-фельдмаршалу и первому тайному кабинет-министру Августа II графу Якову Георгу фон Флеммингу, сообщается без указания источника, что потери там составили уже более 5 млн. руб. [8, т. 3, 350].

Трудно поверить в то, что подписывая этот манифест, Петр I не обратил внимание на такое цифровое расхождение, а пользовавшийся доверием сразу двух монархов дипломатический работник мог бы сообщить своему правительству сомнительные данные, не оговорившись, хотя бы, что сообщает слухи. Думается, что Петр I пошел на это для более убедительного обоснования причины своего похода, а Лефорт мог получить эти данные в неофициальной беседе с каким-нибудь второстепенным, но проинструктированным русским чиновником.

Итак, повод, и довольно уважительный, был найден. Теперь Петру I надо было убедить западноевропейских и восточных владык в своем территориальном бескорыстии.

Дело в том, что еще 29 января 1717 г. французский комиссар в Санкт-Петербурге Лави сообщал своему королю о решении русского монарха укрепиться на берегах Каспийского моря [8, 115]. Петр I мог не знать содержания этой депеши, но он не мог не знать, как мы уже отмечали, ревнивого отношения правителей Запада к торговле с Востоком.

Поэтому, чтобы усыпить их настороженность и был пущен слух о том, что поход на Каспийское море представляет собой ни что иное, как самую заурядную карательную экспедицию, но не против шаха, который не мог справиться с бунтовщиками, а в помощь ему [8, т. 3, 246; т. 49, 25, 70, 77, 84]. А это уже не чуждо было правителям всех стран и времен.

Однако Кампредон, французский посланник в Санкт-Петербурге, довольно быстро разобрался в хитросплетениях русской дипломатии и уже 20 марта 1722 г., т. е. за три месяца до начала похода, в письме к кардиналу Дюбуа писал: «Он (царь. — Р. Б.) хочет иметь для безопасности своей торговли порт и крепость по ту сторону Каспийского моря, и желает, чтобы шелки, которые посылались обыкновенно в Европу через Смирну, шли отныне на Астрахань и Петербург» [8, т. 49,

северо-западных провинций Персии, т. е. Азербайджана и Гиляна, было отправлено посольство Артемия Волинского [1; 1; 14; 11, 90—92; 15; 7, 65; 3, 19]. О неослабевавшем интересе Петра I к этому району может свидетельствовать и следующий факт. Известно, что в конце 1716 г. он выехал в Западную Европу для заключения договоров с Францией и Пруссией. По всей вероятности, будучи в самом начале марта 1717 г. в Амстердаме, тогда торговом центре мирового значения, он заметил высококачественную шерсть и поэтому сейчас же отправил в Правительствующий Сенат распоряжение о срочной отправке Волинскому в Персию образцов этой шерсти [8, т. 11, 344]. Причем, интересно отметить, что он требовал, чтобы Волинским ответ был дан немедленно, а для полной гарантии, что письмо дойдет туда, приказал познать двух курьеров. Значит этому запросу Петр I придавал особое значение.

Зная о том, что помимо прочих товаров из Персии поступает также шерсть и шерстяные изделия, Петр I, очевидно, живо заинтересовался местом выработки высококачественной шерсти, пытаясь найти сырьевую базу для русской развивающейся суконной промышленности. К сожалению, ответ Волинского нам пока неизвестен.

Особое место в подготовке Петра I к Персидскому походу занимало исследование тогда малонизученного Каспийского моря. С этой целью были отправлены несколько экспедиций для изучения его берегов. Самой результативной оказалась экспедиция Ф. И. Соймонова и К. П. фон Вердена, предпринятая в 1719 г. В ходе этой экспедиции была составлена подробная карта берегов Каспийского моря, подготовлено описание моря, бухт и якорных стоянок, а также составлена характеристика природных и экономических особенностей прилегающих к морю областей [8, т. 15, 194; 16].

Интересно отметить, что посланная в 1721 г. в Парижскую Академию, эта карта произвела фурор и сейчас же была напечатана на французском языке. За эту заслугу перед наукой, как сообщает своему королю прусский королевский посланник при русском дворе барон Фридрих Густав фон Мардефельд, «Парижская Академия выбрала его (Петра I. — Р. Б.) своим шефом и поднесла ему патент на это звание» [8, т. 16, 193]. Понятно, что все эти экспедиции предпринимались не в филантропических целях, ради обогащения науки, а имели далеко идущие замыслы материального приобретения.

Анализ действий Петра I позволяет нам сделать вывод, что он искал веский повод, позволивший бы ему развернуть военные действия на Каспии. И вот случай подвернулся. В 1721 г. при взятии Шемахи восставшими против Персии Гаджи Давудом Мюшкюрским и Сурхайханом Казикумыкским были ограблены несколько русских купцов [9, 608; 3, 27—34].

Здесь интересно отметить одну деталь, использованную Петром I для дипломатических маневров. Сам факт ограбления купцов не мог быть по тем временам чем-то исключительным и стать причиной начала крупных военных действий, так как бывали случаи ограбления даже посольств, тем более, что сумма потерь составила что-то около 500 тыс. руб. [9, 698; 11, XIII; 3, 34]. Да и эта цифра, очевидно, по разным причинам была завышена пострадавшими купцами.

Сама по себе же эта сумма была довольно значительной. Так, например, в начале XVIII в. в урожайные годы одна четверть ржи сто-

ила в Москве в среднем 71 коп. [8, 134]. А это значит, что за потерянные в Шемахе товары можно было приобрести примерно 81 700 т ржи. Но если учесть, что один только компаньон шелковой мануфактуры и купец Матвей Евреинов потерял там товаров на 170 тыс. руб., то царю «для обиды» остается совсем мизерная цифра.

Однако, будучи великолепным дипломатом, Петр I понимал, что такой случай упускать нельзя. И тогда на свет появилась новая цифра стоимости похищенного товара уже у 30 богатых русских купцов — 3 млн., да не частного, а казенного [8, т. 49, 84], т. е. царского. Разумеется, что такую сумму не простил бы ни один уважающий себя монарх.

Интересно отметить, что и эта цифра не была стабильной. Так в манифесте, изданном в Астрахани 15 июля 1722 г. специально для народов Кавказа и Закавказья, приводится совершенно другая цифра: «...безвинно и немилостливо побив, пожитков и товаров ценою всего около 4 миллионов пограбя взяли» [Цит. по 3, 42]. В письме же легационного советника кюрфюрста саксонского и короля польского, а также и коммерции советника царя русского Лефорта от 29 мая 1722 г. к генерал-фельдмаршалу и первому тайному кабинет-министру Августа II графу Якову Георгу фон Флеммингу, сообщается без указания источника, что потери там составили уже более 5 млн. руб. [8, т. 3, 350].

Трудно поверить в то, что подписывая этот манифест, Петр I не обратил внимание на такое цифровое расхождение, а пользовавшийся доверием сразу двух монархов дипломатический работник мог бы сообщить своему правительству сомнительные данные, не оговорившись, хотя бы, что сообщает слухи. Думается, что Петр I пошел на это для более убедительного обоснования причины своего похода, а Лефорт мог получить эти данные в неофициальной беседе с каким-нибудь второстепенным, но проинструктированным русским чиновником.

Итак, повод, и довольно уважительный, был найден. Теперь Петру I надо было убедить западноевропейских и восточных владык в своем территориальном бескорыстии.

Дело в том, что еще 29 января 1717 г. французский комиссар в Санкт-Петербурге Лави сообщал своему королю о решении русского монарха укрепиться на берегах Каспийского моря [8, 115]. Петр I мог не знать содержания этой депеши, но он не мог не знать, как мы уже отмечали, ревнивого отношения правителей Запада к торговле с Востоком.

Поэтому, чтобы усыпить их настороженность и был пущен слух о том, что поход на Каспийское море представляет собой ни что иное, как самую заурядную карательную экспедицию, но не против шаха, который не мог справиться с бунтовщиками, а в помощь ему [8, т. 3, 246; т. 49, 25, 70, 77, 84]. А это уже не чуждо было правителям всех стран и времен.

Однако Кампредон, французский посланник в Санкт-Петербурге, довольно быстро разобрался в хитросплетениях русской дипломатии и уже 20 марта 1722 г., т. е. за три месяца до начала похода, в письме к кардиналу Дюбуа писал: «Он (царь. — Р. Б.) хочет иметь для безопасности своей торговли порт и крепость по ту сторону Каспийского моря, и желает, чтобы шелки, которые посылались обыкновенно в Европу через Смирну, шли отныне на Астрахань и Петербург» [8, т. 49,

77]. 3 апреля 1722 г. кардиналу Дюбуа он писал, что Петр I «не за-
веряет, что не намерен делать никаких завоеваний» [8, т. 49, 84].

10 апреля он уже пишет более точно: «Хотя здесь и уверяют, что
не стремятся ни к каким завоеваниям, а хотят только усмирить бун-
товщиков и получить удовлетворение за причиненный им вред, но
царь, очевидно, намерен приобрести порт и крепость на той стороне
Каспийского моря. Замышляет он также, наказав мимоходом черке-
сов, завладеть находящейся под покровительством Порты Грузией и
принадлежащими шаху областями Ширванской, Иранской и Гилян-
ской, где, как говорят, вырабатывают лучший шелк... Так что если царь
овладеет сказанными областями, он заберет в свои руки торговлю
шелком и в то же время будет сдерживать с этой стороны турок и
персов» [8, т. 49, 94].

Как видно из этих сообщений, иностранные дипломаты отлично
понимали, что предполагаемый поход имеет далеко не экзекуционное
назначение. Но в их отношениях уже заметно акцентировалась тор-
говля персидским товаром.

Если же учесть, что еще в августе 1721 г. прусский посланник ба-
рон Мардефельд писал своему королю, что «на границе царских вла-
дений лежат места, где находится главное шелковое производство.
Это важное обстоятельство вызвало здесь надежду, что удасться при-
влечь сюда большую часть торговли шелком и получить от этого зна-
чительный доход» [8, т. 15, 194], а Кампредону в апреле 1722 г. дали
понять, что царь «хочет сделать эту торговлю (персидским товаром. —
Р. Б.) вполне свободной и предоставить своим друзьям участие в ней
(при этом мне намекали, что под друзьями подразумевается Фран-
ция)» [8, т. 49, 84], то станет ясно, почему французские дипломаты
относились с явным одобрением ко всем мероприятиям русского пра-
вительства, предпринятым в этом направлении.

Сюда же следует добавить, что в выборе союзника Петр I не
ошибся, так как в дальнейшем во всех дипломатических конфликтах
из-за присоединения персидских провинций, главным образом с Тур-
цией, Франция твердо стояла на позициях русского правительства
[18; 19].

Не менее важной в подготовке к походу была также проблема
взаимоотношений между русскими оккупационными войсками и мест-
ным населением. Хорошо зная законы войны того времени, когда по-
бедитель был вправе подвергать побежденное население самому жест-
очайшему грабежу и насилию, Петр I опасался, что с приближением
иноверной армии местное население может укрыться в глубине терри-
тории и тем самым оставить его войска без дополнительного продо-
вольствия или втянуть русскую армию в тяжелую и часто безнадеж-
ную партизанскую войну.

Поэтому в специальном манифесте, переведенном на азербай-
джанский язык и разосланном по областям Азербайджана, Петр I об-
ратился к местному населению с призывом сохранять спокойствие и
оставаться на своих местах, гарантировал сохранение имущества и
жизни, а также обещал защищать от бунтовщиков [8, т. 49, LII]. Но
самым удивительным в этом манифесте было то, что Петр I официаль-
но предупреждал население о том, что со стороны русских войск ни-
каких насилий чиниться не будет, а виновные в нарушении любого из
положений манифеста, все без исключения будут подвергаться стро-

жайшему наказанию [3, 43]. По тем временам это была неслыханная
мягкость, ставшая впоследствии дополнительным фактором прорус-
ской ориентации азербайджанцев.

Таким образом, одной из основных причин овладения Петром I
прикаспийскими провинциями было желание участвовать в выгодной
торговле восточными товарами, ибо развитие русской промышленно-
сти и укрепление позиций на международном рынке создали в России
необходимые предпосылки, содействовавшие присоединению к русской
короне части северных провинций Персии и Азербайджана.

Утверждение Россией своего влияния на Каспийском море было
одним из этапов становления Русского государства первой четверти
XVIII в.

Долгая и кропотливая работа дипломатического и стратегического
характера предшествовали этому важнейшему для России событию.

Литература

- ¹ Петрушевский И. П. Азербайджан в XVI—XVII вв. Сб. статей по ис-
тории Азербайджана, вып. 1. Баку, 1949, стр. 296.
- ² Несмотря на хрестоматийность этого положения, А. Юхт, для написания своей
работы «Восточная торговля России в 30—40-х гг. XVIII в.» («Изв. АН Арм. ССР,
серия обществ. наук», 1959, № 8, стр. 72), пользовавшийся материалами астрахан-
ской тамежии, по каким-то причинам считает, что в 1744 г. в торговле восточными
товарами между Персией и Россией принимали участие только русские, англичане, ар-
мяне и даже какие-то турки, но никак не азербайджанцы, или в крайнем случае пер-
сы. Для опровержения этого положения приведем только один факт. В Государствен-
ном архиве Астраханской области, т. е. там же, где А. Юхт подбирал свои материалы,
ф. 394, оп. 1, д. 1025 имеется «Ведомость о количестве татар гилянского двора,
желающих перейти в подданство России 1744 г.» Из 11 азербайджанских семей этого
писки только 3 занимались каким-то ремеслом, а остальные 8 занимались торгов-
лей см. [3]).
- ³ Алиев Ф. М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупа-
ции в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975, стр. 212—215).
- ⁴ Губайдулин А. К истории шелководства в Азербайджане. «Изв. о-ва
исслед. и изуч. Азербайджана», 1927, № 5, стр. 154.
- ⁵ Зевакин Е. С. Очерки истории Азербайджана и Персии в XVI—XVII вв.
ИАИИ АН Азерб. ССР, арх. № 125, стр. 4.
- ⁶ Путешественники об Азербайджане, т. 2. ИАИИ АН Азерб. ССР, арх. в
745, стр. 2.
- ⁷ Маркова О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в.
Л., 1966, стр. 77.
- ⁸ СИРИО, т. 34, стр. 219.
- ⁹ Лыцков В. П., Александров В. А. Персидский поход и отношения с
Итаем. В кн.: «Очерки истории СССР. XVIII в., первая четверть». М., 1954, стр. 599.
- ¹⁰ Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898,
т. 8.
- ¹¹ Армяно-русские отношения в XVIII в., т. 2. Ереван, 1964, док. № 68.
- ¹² Инструкция господину подполковнику Артемию Волинскому. ИАИИ АН
ССР, арх. № 500, стр. 3—7.
- ¹³ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. М., 1868,
т. 112.
- ¹⁴ Левинатов В. Н. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948,
т. 75.
- ¹⁵ Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII в. и его взаимоотношения с Россией.
Баку, 1965, стр. 11.
- ¹⁶ Бакланова Н. А. Наука. В кн.: «Очерки истории СССР. XVIII в., первая
четверть», стр. 686.
- ¹⁷ Кафенгауз Б. Б. Торговля. В кн.: «Очерки истории СССР. XVIII в., пер-
вая четверть», стр. 134.
- ¹⁸ СИРИО, т. 49, стр. II, XXXIX, L, LII.
- ¹⁹ СИРИО, т. 52, XV—XVII, XVIII—XXVIII, 123—133 и др.

ГӘРБИ АВРОПА ДИПЛОМАТЛАРЫНЫН I ПЈОТРУН «ИРАН ЈУРУШУНӘ» МҮНАСИБӘТИ

Мағаләдә көстәрилер ки. Рус дәвләтинин Хәзәр дәнизи сәһилләриндә мөһкәмлә мәси I Пјотрун харичи сijasәтинин мұһүм истигамәтләриндән бири олмушдур.

Иранын Хәзәрсаһили торпағларыны тутмағ үчүн узун мүддәт сijasи, стратеги игтисади кәшфијјат апаран I Пјотр буну Гәрби Авропа дәвләтләриндән вә онлары рус сарајындакы нұмајәндәләриндән кизли сахлајырды. Һәтта јүрүшә башларкән бә I Пјотр харичи дәвләтләрин нұмајәндәләринә билдирмишди ки, јүрүшә торпағлар ту мағ үчүн дејил, јалныз Иран шаһына гијамчылары чәзаландырмағда көмөк етм үчүн кедир.

Мүәллиф илк мәнбәләр әсасында I Пјотрун Хәзәрсаһили әјаләтләрә јүрүшүнүн и кишаф етмәкдә олан рус мануфактура сәнәјеси үчүн хаммал вә сатыш базалары әл етмәк мәгсәди дашыдығыны да әсасландырмашдыр.

Ејин заманда I Пјотр кәләмәкдә әсасән Иран вә Орта Асијадаи кәтирилән Шә маллары илә кәлирли тичарәтдә иштирак етмәләринә јол верәчәјини вәд едәрәк, Пр сijasи өз тәрәфинә чәкмиш, Франса илә мүттәфиғ олмушдур.

Ф. Л. ОСМАНОВ, Ф. Ә. ИБРАҺИМОВ

НҮЈДИНИН БӘДИИ МЕТАЛЫ

Ән гәдим заманлардан инсанларын һәјатында игтисади тәләбатла јанашы, чәмијјәтин икишаф сәвијјәсинә ујғун мејдана кәлмиш мә'нәви еһтијач бәшәр мәдәнијјәтинин јүксәлишинә тә'сир көстәрән, ону шәрт-ләндирән әсас амилләрдән бири олмушдур. Археоложи газынтылар за-маны тапылан мадди-мәдәнијјәт нұмунәләри ичәрисиндә мә'нәви зөвгү, гәдим естетик тәсәввүрләри әкс етдирән бәдин метал бу чәһәтдән диггә-ти чәлб едир. Гәдим метал бәзәкләр мәнсуб олдуғу халғын игтисади вә ичтиман мұнасибәтләринин бә'зи мәсәләләринин мүәјјәнләшдирмәкдә мұһүм рол ојнаја биләр. Дөврүн металишләмә сәнәтинин, тичарәт әлағә-ләринин, һабелә синфи мұнасибәт нөгтеји-нәзәрдән мүхтәлиф ичтиман мәсәләләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә металдан бәзәк мә'мулаты гиј-мәтли мадди мәнбәләрдән бири кими мұһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Ағсу рајону Нүјди кәнди јахынлыгында јерләшмиш антик дөвр ја-шајыш јеринин некрополунда апарылмыш археоложи газынтылар нәти-чәсиндә (I табло, 1) бәһс олунан мөвзүја анд чохла материал әлдә едилмишдир. Бу метал бәзәкләр һағгында ајдын тәсәввүр јаратмағ мәг-сәдилә онлары хүсуси группара ајырыб тәсвир вә тәһлил етмәји лазым билик. Гејд етмәлијик ки, метал бәзәкләрин бир гисмини тәшкил едән биләрзикләрә ајрыча мағалә [1] һәср олундуғу үчүн онлар һағгында данышылмајачагдыр.

Метал бәзәк шәјләри ашағыдакы кими группашдырылмышдыр: 1) үзүкләр; 2) сыргалар; 3) мунчуғлар; 4) медалјонлар; 5) санчағлар вә зәнчирләр; 6) тикмә бәзәкләр. Бу тапынтыларын һамысы тунчдан һазырланмыш вә әсасән јахшы галмышдыр; јалныз бир нечә үзүк вә биләрзик дәмирдәндир. Онлар вәзифәсинә ујғун оларағ әсасән скелетин әл, гол, дөш, бојун вә кәллә сүмүкләри јанында ашкар едилмишдир (табло 1, 2).

Үзүкләр. Үзүкләр форма вә һазырланма техникасына көрә бир нечә јарымгруппа бөлүнүр. Онлар әсасән ен кәсији даирә, үчбучағ вә лент шәклиндә гәлибә төкүлмүш чубуғлардан кәсilib дүзәлдилмишдир. Бун-ларын ичәрисиндә ен кәсији үчбучағ формасында олан үзүкләр үстүн-лүк тәшкил едир. Лентшәкилли вә даирәви формалы ен кәсијә малик үзүк нұмунәләринә надир һалларда тәсадүф олунур. Тәк-тәк үзүкләр нәзәрә алынмазса әксәринин үзәри саја олуб, учлары аралы (IV табло, 3, 10, 12; III табло, 9, 16, 18а, 28), бир-биринә јахынлашдырылмыш (III табло, 2, 6, 22, 25; IV табло 1—2, 11, 15, 17) вә ја бир-бири үзәринә гатланмыш шәкилдәдир (III табло, 3, 7—8, 12). Онлардан бә'зиси бир нечә гат тәшкил едән бир нөв јај формасында һазырланмышдыр (III табло, 10—11, 26, IV табло, 4). Үзүкләр ичәрисиндә гашлыларына раст кәлинмәмишдир. Лакин бә'зи үзүкләрин бир учу дөјүлүб јастыландыры-ларағ бир нөв гашы әвәз етмишдир. Бу тип үзүкләр Нүјди газынтыла-

рындан тапылмыш тунч билэрзиклэрин, демэк олар ки, тэкрарындан ибарэтдир.

Ен кэсији үчбучаг формалы үзүклэр барэдэ ајдын тэсэввүр јаратмаг мэгсэдилэ онлардан бир нечэсинин этрафлы тэсвирини вермэк лазымдыр. Бу үзүклэрдэн биринин ичэриси јасты, үстү исэ габарыгдыр (III табло, 2). Онун ен кэсији там үчбучаг шэкли эмэлэ кэтирир. Үчбучаг формалы гәлибэ төкүлмүш әринмиш метал әввэлчэ чубуг формасы алмыш вэ сонра лазыми өлчүдэ кәсиләрэк бармаг јоғунлугунда дәмир алэтин белинэ доланыб даирәви шәкилдэ формалашдырылмышдыр. Онун учлары дөјүләрэк бир-биринэ јахынлашдырылмышдыр. Үзүјүн учларында дөјүлмә—чәкич излэри дэ галмышдыр. Там даирэ шәклиндэ олан бу үзүк ади бармаг өлчүсүндәдир.

Дикәр бир тунч үзүк јенэ дэ ејни техники үсулла һазырланмышдыр. Лакин бунун ен кэсији бир нөв гөвсварыдыр, онун ичэриси һамар, үстү габарыг, учлары бир-биринэ јахынлашдырылмышдыр. Үзүјүн бир учу нисбәтән енли, о бири учу исэ назик олуб, азча архаја чеврилмиш формададыр (IV табло, 1).

Учлары бир-биринэ чатылмыш үзүклэр ичэрисиндэ бир әдәди өзүнүн форма вэ үзәриндәки нахышына көрә фәргләнир. Бу үзүк ен кэсији даирэ шәклиндэ олан метал чубугдан һазырланмышдыр. Үзүјүн бир учу дөјүләрэк јастыландырылмышдыр. һәмни дөјүлмүш һиссәнин учу ити, ортадан исэ нисбәтән енли дүзәлдилмишдир. Бунула да гәдим сәнәткар үзүјә илан башыны хатырладан форма вермишдир. Дөјүлүб јастыланмыш һиссәнин үстүндэ гоша нөгтәјә охшар батыг дүзәлтмәклә иланын көзлэри билдирилмишдир. Көзлэрин арасындан уча доғру батыг нөгтәләрдән ибарәт бәзәк вурулмуш, учда исэ јенэ дэ кәнарларда олмагла кичик батыг нөгтәләр гојулмагла онун бурну верилмишдир. Баш һиссәнин енли јериндән архаја доғру үзүјүн үстү илэ бир-биринин ичэрисиндэ бучағы хатырладан батыг чизкиләрдән ибарәт нахыш вурулмушдур. Беләликлә, үзүјүн енли вэ јасты учу дикәр учуна јахынлашдырылмышдыр. Марағлыдыр ки, Нүјди газынтыларында һәләлик гашлы үзүкләрә тәсадүф едилмәмишдир. Лакин бу үзүјүн бир учунун белә дөјүлүб јастыландырылмасы вэ үстүнүн нахышланмасы, һабелә илан башы формасына салынмасы бир нөв үзүјүн гашыны әвәз етмиш вэ үстүндәки нахыш вэ үмуми форма исэ јерли сәнәткарын мүјјән дини-бәдди тәфәккүрүнүн тәчәссүмүдир (III табло, 27).

Ен кэсији үчбучаг формалы үзүкләрдән бә'зис чох назик олуб, учлары бир-биринэ чатдырылмыш шәкилдэ һазырланмышдыр. Белә үзүкләрдән биринин үзәриндэ парча изи дэ галмышдыр (III табло, 6). О чох назик олуб, учлары сивриләшдирилмишдир. Үзүјүн ичэриси һамар, үстү исэ бир гәдәр габарыгдыр. О, һазырланыб формалашдырыларкән бармаг назикликдә аләтә доланмыш вэ ики тәрәфдән вурулараг әјилмишдир. Учларын бирләшән јеринин әкс тәрәфи илэ јанлардан харичә доғру даһа чох дартылмасы һисс олунур. Бу исэ үзүк формалашдыран аләтин көвдәсинин гурулушундан да асылы ола биләр. Бу чүр үзүк формаларына дәмирдән һазырланмышлара да аз-аз һалларда тәсадүф едилир (IV табло, 17).

Учлары бир-биринин үстүндэ олан үзүкләр дэ ен кэсији үчбучаг вэ һәр ики үзү һамар сәһә малик лентшәкилли чубугчулардан һазырланмышдыр. Бу тип үзүкләр кәсилиб формалашдырылан заман онлар сарындығы бармагвары аләтин чеврәсиндән бир гәдәр узун олмуш вэ нәтичәдә учлар бир-биринин үстүнә дүшмүшдүр (III табло, 3, 8, 12). Бә'зән исэ үзүк чубугчулары дәмир вэ ја башга метал аләтин көвдә

синдә һалғаландыгдан сонра чыхарылараг әләвә дөјмә-ишләмә заманы да учлар бир-биринин үстүнә чата биләрди. Ола билсин ки, бунлар чубугчуларын доғраныб кәсилмәсиндәки сәһвләрдән вэ ја үзүјү кичилтмәк нөгтеји-нәзәрдән дэ едилмишдир. Дикәр тәрәфдән, үзүкләрдә бу да бир нөв гаш јерини билдирмәк вэ ја гәдим зәркәрин бармагчылар үзәриндә форма мүхтәлифлији јаратмаг, јени дэб ахтармаг мэгсәдини күдмүшдүр. Белә форма мүхтәлифлији ејни материалдан, ејни гәлибдә һазырланмыш чубугдан дүзәлдилән үзүкләрдә ајдын һисс олунур. Белә ки, лентшәкилли чубугчуғу олан үзүкләрдән биринин учлары аралы, ортадан бир гәдәр дартылмыш, орта һиссәси исэ јығчам формалашдырылмышдыр. Онун һәр ики учу дөјүлүб сивриләшдирилмишдир (III табло, 16).

Учлары аралы һазырланмыш үзүкләрин, бир гајда олараг, һәр ики учу сивридир; онларда даирәвилик даһа дәгигдир. Белә үзүкләрин учларында чох вахт елэ белинэ доландығы аләтин үстүндәчә әләвә иш апарылыр (III табло, 9, 19а, 28; IV табло, 10, 12).

Нүјди гәдим сакинләринин мәишәтиндә истифадә едилән бәзәкләр ичэрисиндә бир нечә чәркәдән ибарәт, бир нөв јајы хатырладан үзүк нүмунәлэри дэ сәчијјәвидир. Мәишәчә даһа гәдим дөврә аид олан бу чүр үзүкләрин Нүјди газынтыларындан тапылмасы неч дэ тәсадүфи дедилдир. Мә'лум олдуғу кими, бурада јашамыш гәдим сакинләрин метал аваданлығы Албанијанын дикәр абидәләрилә мүгајисәдә олдуғча зәнкиндир. Демәли, бурада металишләмә сәнәти дэ дикәр гоншу јашајыш јерләринә нисбәтән јахшы инкишаф етмишдир. Беләликлә, сәнәткарлығын мүхтәлиф сәһәләрилә мәшғүл олан ајры-ајры әһали зүмрәси мәһз өзүндән әввәлки ән'әнәлэри өјрәнмиш вэ ја унутмамыш, онлары антик дөврдә дэ өз мәишәтиндә јашатмышдыр*.

Көстәрилән үзүк типләриндән икигәт формалысы һәм дәмирдән (III табло, 10), һәм дэ тунчдан (III табло, 11) һазырланмышдыр. Бунларын ән зәриф нүмунәлэри исэ 5—6 чәркә тәшкил едән јајвары үзүкләрдир. Онлар һәм һазырланмасына, һәм дэ зәрифлијинә көрә дикәр үзүк нүмунәләриндән фәргләнир. Бу үзүкләрдән ики әдәд едилмишдир ки, онлардан бири 11, дикәри исэ 18 нөмрәли торпаг гәбирләрдәндир. Бу гәбирләрин исэ некрополда ашкар едилмиш 50-дән артыг гәбир абидәси ичэрисиндә һәм дәфи мәрәсиминә, јә'ни чохлу гурбан верилмәси (гарамал вэ давар), од јандырылмасы изиндән әләвә, материалча да һамысындан зәнкин олдуғу ајдынлашдырылмышдыр [2]. һәмни үзүкләрин чубугчулары нисбәтән узун олуб, ичэриси һамар, үстү габарыг шәкилдә бармаг јоғунлугда аләтин көвдәсинә сых доланараг учлары сиври вэ инчә һазырланмышдыр (III табло, 26; IV табло, 4). һәр ики үзүк скелетин бармаг сүмүјүндә галмышдыр. Белә үзүкләр Минкәчевир [3], Варданлы [4], Кичик Гафгазын Тунч дөврү абидәлэри [5], скиф курганларындан [6] ашкар едилән зәнкин аваданлығы гәбирләрдән, һабелә Иран әразисиндән [7] мә'лумдур.

Сырғалар. Өјрәндијимиз абидәдә хусуси формалы сырғалара аз тәсадүф олунур. Лакин үзүјә охшар, учлары бир-биринин үстүндә олан вэ нисбәтән бөјүк диаметрли метал бәзәк шәјләрдән сырға кими истифадә даһа тәчрүби әһәмијјәтә маликдир. Бунлардан бә'зисинә метал мунчулар да кечирилмишдир ки, онлардан јалныз сырға вэ ја асгы бәзәји кими истифадә олуна биләрди. Бу чүр сырғаларын һазырланма техника-

* Бу тип үзүкләр мүасир дөврдә дэ кениш јајылмыш вэ ондан дәбдә олан бәзәк әшјасы кими истифадә едилмәкдәдир.

сы да үзүклөрүнүн кими олуб, фэргли чөһөтлөри учларынын нисбөтө, сиври вэ бир-биринин үзөриндө олмасындадыр (III табло, 3, 7, 12, 19, 22, 25; IV табло, 13).

Садэ үсулла хазырланмыш ики эдэд тунч сырға өз формасына көрө диггэти чөлб едир. Сырғалар енсиз лент формалы метал чубугда бурма јолу илэ дүзөлдилмишдир. Белэ ки, лөвһөнин бир һиссәси узун сов бору эмәлә кәтирмишдир. Дикәр уч тәрәфи исә гөвсвары дүзөлдилә рәк учу сивриләшдирилмишдир (III табло, 20—21).

1975-чи ил газынтылары заманы дағылмыш гәбир материалы ичә рисиндән бир эдэд гәдим јерли пул һесаб едилән күмүш сиккә дә тапылмышдыр. Бу пул һәмнин абидәдән тапылан чохлу албан пулу нүмунәләринин ејнидирсә дә, фәрги онун кәнарыннан дешиләрәк бир асма бәзәк кими истифадә едилмәсиндәдир (V табло, 4). Демәли, Нүјди дүзү гәдим јашајыш мәскәни сакинлөри пулдан тәдавул васитәси кими истифадә етмәклә јанашы, күмүш сиккәдән гијмәтли зинәт әшјасы кими дә истифадә етмишләр. Лакин бу пул нүмунәсинин ја јүксәк гијмәтә малик олмасыны, јәни чох гијмәтли бир зинәт кими дә истифадә едилди јини, јаху дә әксинә олдуғуну билдирир. Бу мулаһизәнин һансынын да һа доғру олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Лакин онун надир нүсхә олмасы еһтимал етмәјә имкан верир ки, бу дөврлә кәсилмиш күмүш сиккәләр чох јүксәк алычылыг гүввәсинә малик олмуш вә әсасән јухары даирәләрин нүмајәндәләри арасында јайылмышдыр. Мәһз күмүш сиккәләрдән гијмәтли бир бәзәк әвәзи кими дә истифадә едилмишдир. Балкә дә бу Нүјди дүзү пулларынын илк кәсилмә дөврүнә тәсадүф едилмишдир. Бу ну сүбүт едән фактлардан бири дә һәмнин пулу чох јахшы галмасы демәк олар ки, дөвријјәдә олмамасыны вә ја олубса дә, аз ишләнмәсини билдирир. Мәһз бу әләмәтләр онун дөвријјәдән чыхма вә ја гијмәт дән дүшмәсинин әксинә олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Бундан әлава орта әсрләрдә вә сон дөврләрә гәдәр күмүш вә башга гијмәтли металдан олан пуллардан чох һалларда бәзәк, зинәт әшјасы кими истифадә олунмасы да буна мисал ола биләр.

Мунчуглар. Газынты заманы тунч мунчуглар да тапылмышдыр. Онлар мүхтәлиф өлчүдә олуб, төкмә үсулу илэ хазырланмышдыр. Формасына көрә мунчугларын ики әсас типин мәлумдур. Онлардан бирини ен кәсији лентшәкиллидир. Лакин бунлар өзләри дә һәм енинә, һәм дә бөјүклүјүнә көрә фәргләннәр. Бунлардан 18 №-ли торпаг гәбирдән тапылмыш ики эдэд мунчуг галын олмасына бахмајараг, зәриф ишләнмишдир. Бу мунчуглар кәсилдикдән сонра ағыз-ағыза чатдырыларә чәлләквары шәкил алмышдыр. Һәмнин тип мунчуглардан бир нечәси 46 №-ли торпаг гәбирдән дә јерли вә II Митридатын (е. э. 124—88-ч илләр) адына кәсилмиш күмүш сиккәләрлә бирликдә тапылмышдыр. Бу мунчуглар мүхтәлиф формада олуб, борушәкилли, чәлләквары, зәнчир пахласына бәнзәр вә ромбварыдыр (V табло, 5—8). Бу тип мунчугларын даһа хырдаларына да тәсадүф едилмишдир. Хырда даирәчикләри хатырладан бу мунчуглар тәкәр формасындадыр (III табло, 18, 23).

Мунчуглардан бири даһа марағлы вә мүрәккәб хазырланма үсулу на маликдир (III табло, 15). Һәмнин тунч мунчуг ики һиссәдән ибарәт олуб, бир нөв ромбу хатырладыр. Онлар ағыз-ағыза гојуларәг бүтөв ләшдирилмишдир. О, назик метал лөвһәдән ибарәтдир. Бу мунчуг дә 18 №-ли торпаг гәбирин үстүндән, вахты илэ өлүјә еһсан верилмиш өкүз сүмүкләри, даһа доғрусу, онун бојну јанындан шүшә мунчугларлә бирликдә тапылмышдыр.

Медалјонлар. Рәнкарәнк метал бәзәк әшјасындан бири дә тунч ме

далјон вә ја асмалардыр. Бу чүр зинәт әшјасынын һәләлик бир нүмунәси тапылмышдыр. Торпаг гәбирдән скелетин кәлләси архасында ашкар едилән бу медалјон даирәви формада олуб, бир тәрәфиндә саплағы вардыр. Онун үстү чызма нахышлыдыр. Ики мин илдән артыг мүддәтдә торпаг алтында галмасына бахмајараг, әввәлки мөһкәмлијини демәк олар ки, сахламышдыр. Јалныз саплағынын асгы һалгасы ағыр олдуғу вә вахты илэ чох ишләндијиндән јејилиб үзүлмүшдүр. Онун кәнарлары кичик дешикләрлә һашијәләнмишдир (II табло, 2; V табло, 2).

Медалјонун саплағынын учунда асгы үчүн дәјирми дешик хазырланмышдыр. Саплаг лөвһәшәкилли олуб, ортасы нөвлү, кәнарлары бир гәдәр чыхынтылыдыр. Саплаг даирәјә бирләшән һиссәдә (габарыг тәрәфдә) кәнар көбәјә јапышдырылмышдыр. Көбәнин үстүндән сүнбүлә-охшар чызма нахыш вурулмушдур. Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, бу чүр нахыш Нүјди газынтыларындан тапылан әкәр метал бәзәк-ләрин үстүнә, о чүмләдән сахсы габларын гули вә боғазына вурулмушдур ки, бу да јерли усталарын нахышлама үсулунун тәзаһүрү кими әләмәтдардыр. Бу орнаментин һәм мөвзусу, һәм дә ишләнмә техникасы чөһөтдән бир нечә сәнәт әсәрләри үзөриндә (дулусчулугда вә торевтикада) тәتبиги, еләчә дә тәкраны онларын мәншәји, мәнсубијјәти, һабәлә мејдана кәлмә шәраитинин арашдырылмасында әһимиздә ән јахшы дәлилләрдән биридир.

Медалјон үзөриндә көбәр даирәнин дахилиндәки габарыг сәтһин кәнары боју дөрд бәрәбәр мәсафәдә даирәви метал јапмалар вардыр. Орта һиссәдә исә бачавары даирәви дешијин кәнарлары чыхынты шәклиндә харичә доғру чеврилмишдир. Онун әкс тәрәфи мәркәзә доғру малии формада хазырланмышдыр.

Санчаглар вә зәнчирләр. Нүјди некрополундан санчагларын һәләлик јалныз бир типин бизә мәлумдур. Онлар узунсов биз формасында олуб, бир тәрәфи бәзәкли хазырланмышдыр. Бу тип санчаглар бурада јашамыш гәдим сакинләрин мәншәти үчүн сәчијјәви бәзәкләрдәндир. Нүјди некрополундан, Нүран абидәсиндән [1]* тез-тез тәсадүф олунан белә санчаглар јалныз Минкәчевирин [8] ејни дөвр абидәсиндән тапылмышдыр.

16 №-ли торпаг гәбирдән тапылмыш һәмнин санчаглардан биринин енли тәрәфиндән (учундан бир гәдәр аралы) ромбвары јасты һиссә дүзәлдилмиш вә мәркәзиндән дешилмишдир. Бураја бир мис һалга кечирилмишдир. Ондан јухары бүтөв метал ики лентшәкилли һиссәјә бөлүнәрәк учлары исә үз-үзә олмагла дүркәләмиш вә ики даирәшәкилли дүркәч бир-биринә сөјкәнмишдир. Бу дүркәләнмиш һиссәләр араланмасын дејә, назик мәфтиллә бир-биринә сәлигәли бәндләнмишдир. Һәмнин учун арасындакы бошлугдан назик мәфтил кечириләрәк ики—үзүзә дајанан учлугун боғаз һиссәсиндә харичдән доланараг ромбвары һиссәјә гәдәрки мәсафә киң вә сых сарынмышдыр. Санчағын учу ромбвары һиссәсинин үстүндән кечәркән ен кәсији дәјирми һиссәсиндә јенидән доланараг бәркидилмишдир (IV табло, 20).

Даһа бу чүр бир санчаг 1965-чи ил газынтылары заманы да тапылмышдыр ки, бу да јухарыда тәсвирини вердијимиз санчағын ејни формасындадыр; фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, бунун ромбвары јасты һиссәсиндә олан дешикдән зәриф хазырланмыш зәнчир асылмышдыр. Зәнчирин исә бир учунда назик тунч мәфтилдән һалга вардыр. Бу чүр

* Нүјди археоложи дәстәсинин чөл гејди китабы (№ 811).

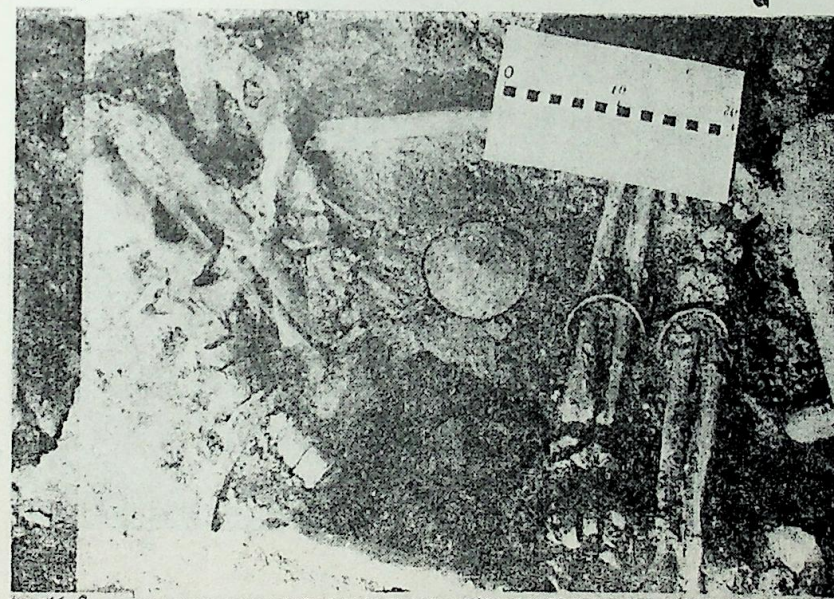
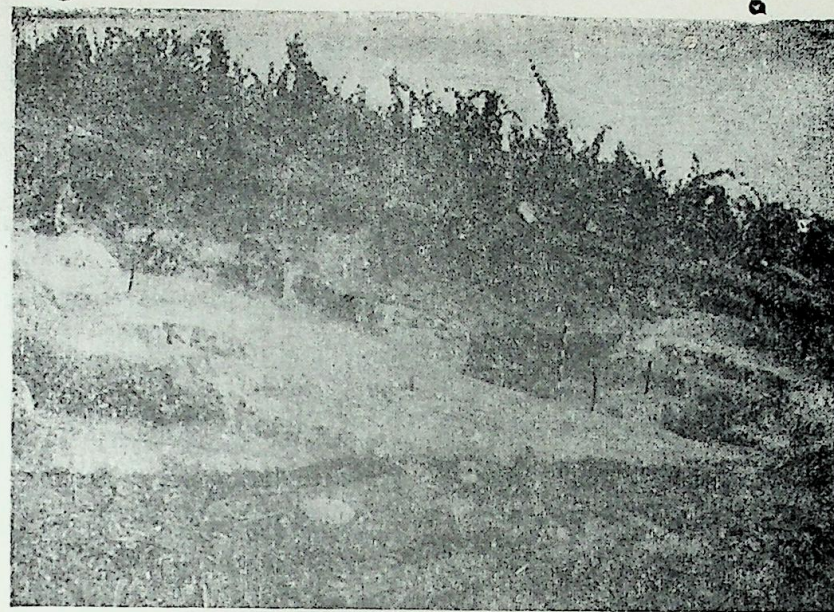
бир үзүк вә ја бармагыга охшар даирәви мәфтил һәм ин санчагың тәккли һиссәсиндән учуна тахылмышдыр; мәфтил һалгаја исә јенә дә б тунч мунчуг кечирилмишдир (IV табло, 6).

Көстәрилән санчаг нүмүнәләриндән мүәјјән сәнәткарлыг саһәләри дә биз-кими дә истифадә едилмәси мүмкүн вә јарарлыдыр. Лакин тунч әшјанын ијнә һиссәсинин узунлуғу, әкс тәрәфинин исә зәриф бәзилмәси, һабелә мүасир етнографик мүшаһидәләр онун башын архасы да топланан галын вә кур сача кечириләрәк санчаг ки ми истифадәсин шүбһә доғурмур. Онлара кечирилмиш зәнчирләрә кәлиңчә, о да мәсачы бағламагда, јахүд зинәтләндирмәкдә мүәјјән әһәмијјәт дашымыдыр. Белә инчә вә мүрәккәб әмәк тәләб едән, еләчә дә дөбдөбәли һазыланан тунч санчаглар дөврүнә көрә, шүбһәсиз, чәмијјәтин варлы тәбгәсинин зинәти ола биләрди. Әлбәттә, Албанија әразисиндә бу чүр бәзәк нүмүнәләри һәләлик јалиыз Минкәчевирдән, Нүјди вә Нуран кәңләри јахынлыгындакы мөһтәшәм антик дөвр абидәләриндән мә'лумду. Бунларын үзәриндә олан зәнчир вә метал асмалар башга метал бәзәк нүмүнәләринин материалынын там тәклары олдуғундан, еләчә дә метал ишләмә илә әлагәдар охшар тапынтыларын чохлауғу вә башга хүсүсәтләри онларын јерли истеһсалын мәһсулу олмасыны бир даһа сүбүедир.

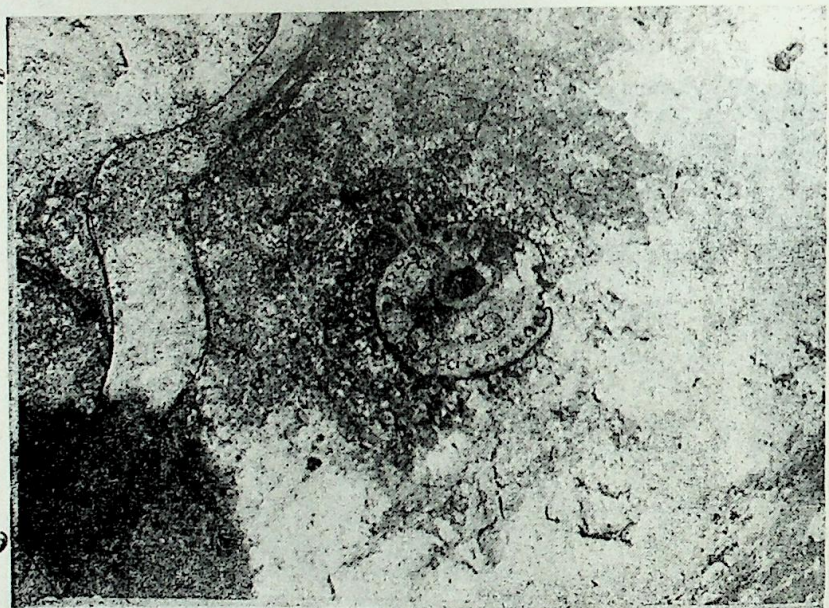
Тапынтылар заманы метал зинәт шәјләриндән кичик вә зәриф дүзәлдилмиш бәзәк зәнчирләрә дә чох тәсадүф едилмишдир. Онлар төкмә тунч чубугчулардан доғранмыш вә зөвглә инчә зәнчир пахлаларындан ибарәт мүхтәлиф узунлуғда һазырланмышдыр. Һәм ин зәнчирләр исә дәм ир, тунч санчаг вә ја башга бәзәкләрә бағланараг истифадәдилмишдир. Зәнчирләрин үстүндә дәм ир әшјанын чүрүнтүләри дә галмышдыр (IV табло, 6, 7, 9, 19).

Тикмә бәзәкләр. Метал бәзәкләр ичәрисиндә билаваситә палтар тикилмиш зинәт шәјләри дә аз јер тутмур. Онлар ән хырда метал пиләкләрдән тутмуш ири дөш бәзәји вә башга бәзәкләрә ки ми мөвчүдур. Бу чүр метал бәзәкләрдән назик даирәви лөвһә вә кәнарлары далгалы, үстү габарыг диликли, астары исә батыг вә ортасында кичик илмәси, кәнарларында дешији олан зәриф палтар бәзәкләрини көстәрмәк олар (IV табло, 18). Лакин чох назик олдуғундан бунлар газынтыда ашкарланма вахты тез овхаланыб сырадан чыхырлар.

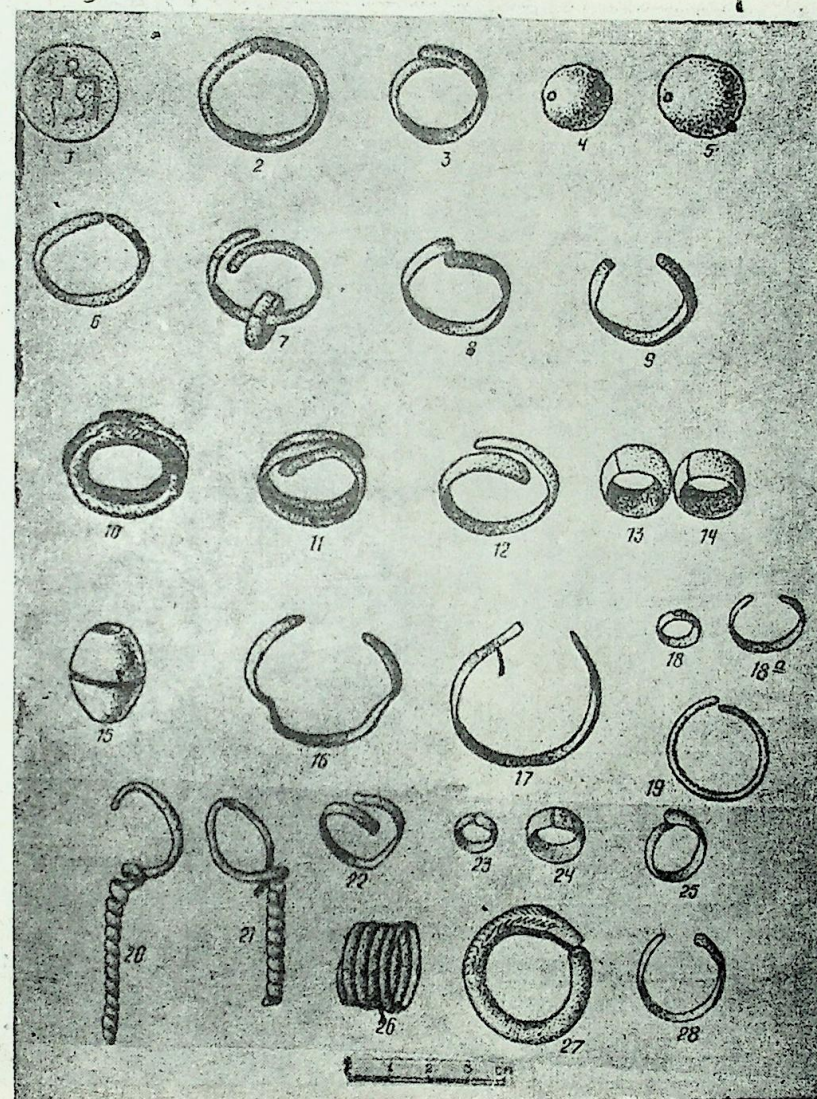
Палтар үстүнә тикилән метал бәзәкләрдән даирәви вә галханварь тунч тәбәгәләр даһа марағлыдыр. Бунлардан үч әдәд әлдә едилмишдир икиси 18 №-ли торпаг гәбирдән, скелетин дөшү үстүндән тапылмышдыр (1 табло, 2). Һәм ин дөш бәзәјинин бир тәрәфи чөкәк, о бири үзүгабарыг вә ортасында шиш чыхынтысы вардыр. Ичәридән мүгабил тәрәфдән кичик илкәји вардыр ки, бу да ону палтара тикмәк үчүндүр. Бу умбонаохшар дөш бәзәјинин ичәри тәрәфиндә парча изи дә галмышдыр (V табло, 9). Дикәр бир әдәд бу чүр бәзәк әшјасы 41 №-ли торпаг гәбирин сахсы габларындан биринин ичәрисиндә гојулмушдур (V табло, 3). Һәм ин бәзәк әшјасы гојулмуш ведрәюхшар гырмызы рәнкли кил габын көвдәси харичдән дәм ир чубугчуларла сарынмышдыр. Гејдәдилән бәзәк әшјасынын да ичәри-чөкәк һиссәсиндә мәркәздә дәм ир илкәк гајнагланмышдыр. Онлардан һисбәтән бөјүк диаметрә малик олуб, әсасән бәзәк әшјасы ки ми истифадә едилмишдир. Бу ејни заманда мүәјјән зиреһ ролу ојнамагла мүдафиә [9] үчүн дә јарарлы олдуғу еһти мал едилир.

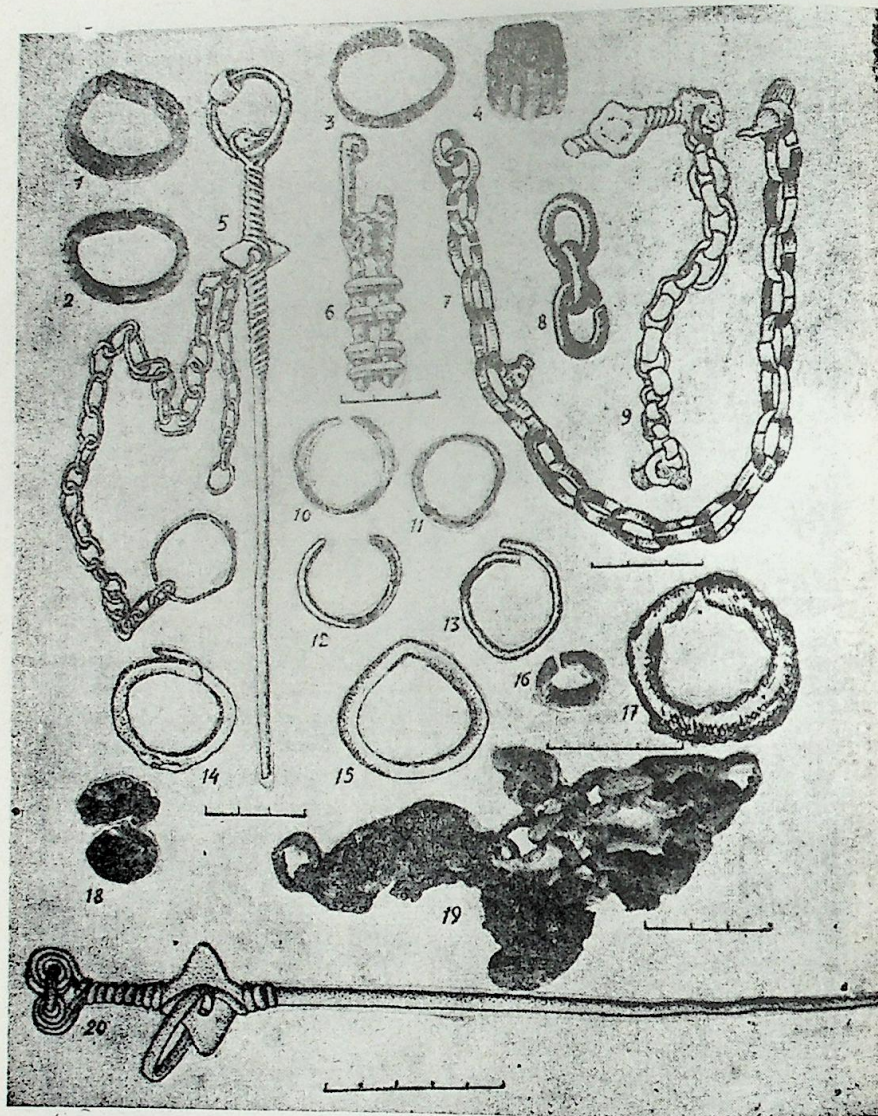
Табло 1

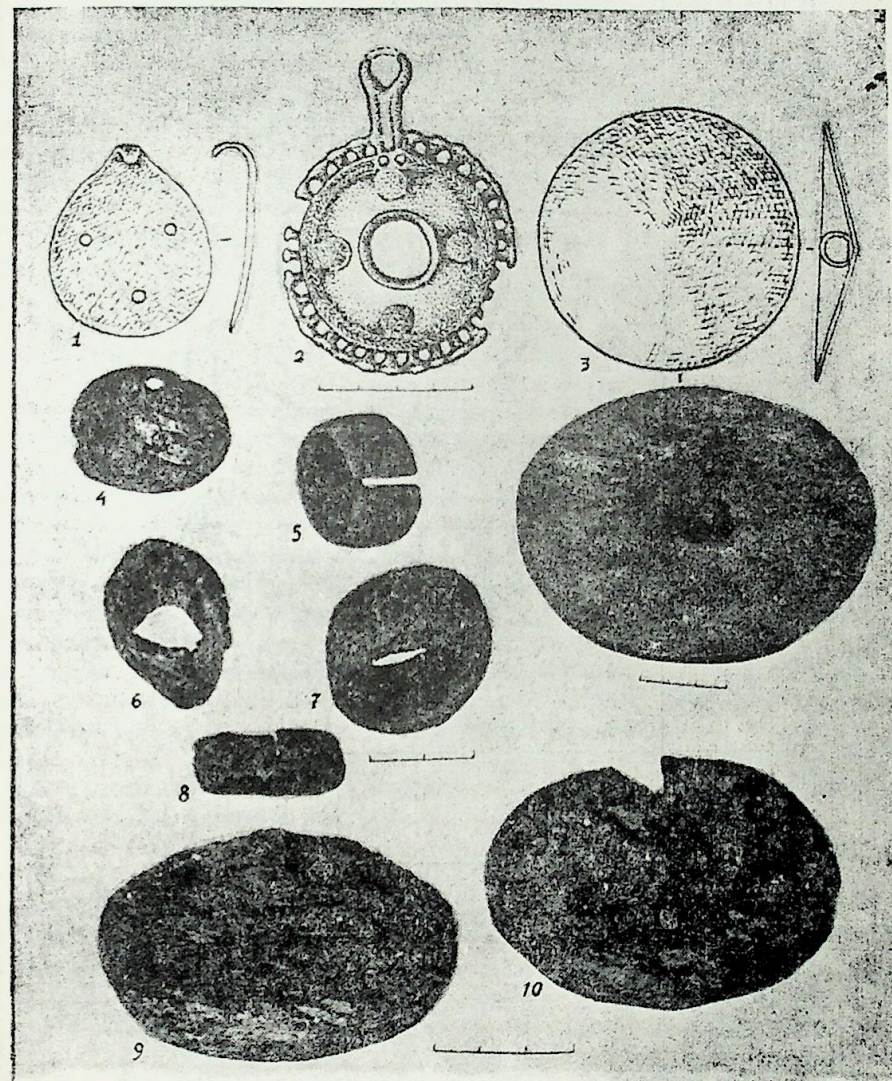
Табло 2

Табло 3

Табло 4.

Табло 5

Нүјдн газынтыларындан тапылмыш метал бээклэрнн кимјви тэркибинн нэгичэлэри ашагыдакы кимидир:

№№	Эшјанын ады	Цөл гөјдн нөмрөсн	Анализ нөмрөсн	Чэкисн	Cu	Sn	Pb	Rn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe	MO	P
1.	Тунч үзүк	621	2774	12,3 г	Әсас	8,15	1,54	0,46	0,05	0,05	0,06	0	0	0,025	0,02	0,015	0	0
2.	Тунч үзүк	785	2775	—	—	0,29	1,04	0,3	0,05	0,01	0,122	0	0	0,015	0,03	0,2	0	0
3.	Тунч муңуғ	665	2778	5 г 400 мг	—	10,21	0,46	0,13	0,2	0,41	0,056	0	0,02	0,05	0,01	0,1	0	0
4.	Тунч медалјон	675	2780	—	—	8,6	0,04	0,15	0,15	0,075	0,043	0,05	0,02	0,02	0,002	1,93	0	0
5.	Тунч үзүк	711	2781	5,1 г	—	7	1,41	0,15	0,1	0,2	0,055	0	0,03	0,02	0,02	0,02	0	0
6.	Тунч үзүк	659	2782	—	—	5,45	1,87	0,1	0,1	0,1	0,072	0,001	0,005	0,01	0,02	0,02	0	0
7.	Тунч санчағ	618	2790	33,6 г	—	5,15	0,54	0	0,2	0,2	0,048	0,012	0	0,01	0,02	0,075	0	0
8.	Тунч муңуғ	665	2777	5 г	—	8,7	0,42	0,0	0,2	1,31	0,04	0	0,002	0,02	0,01	0,05	0	0

Кимјви тэркиб Азербайжан ССР ЕА Тарих Институту Археолокија вә Етнографија Секторунун археоложи-техноложн лабораторијасынын мүдирн, проф. И. Р. Салимханов тәрәфидән мүјәлләшдирилмишдир.

Палтар бээкләриндән назик, узунсов метал лөвһә үзәринә бәндлә- нән учу шиш, ичәрисн батығ, үстү кичик говугчуғу хатырладан, дикәр учу ичәријә доғру әјилмиш бээк нүмунәсинә дә тәсадүф едилмишдир. һәмнн метал говугчуғларын шиш учлары узунсов лөвһә метал лент үзәриндәки кичик кәсмәләрдән кечириләрәк онун үзәриндә јумру габа- рығлардан ибарәт пулчуғлар әмәлә кәтирмишдир ки, бу да палтар үзә- ринә тикиләрәк гәдим албанларын кәјиминн бәзәмишдир.

Нүјдидә апарылмыш археоложи тәдгигатлар заманы тунч тоғга башы, јахуд кәмәрбәндә дә тәсадүф едилмишдир. Бу метал тоғга учу узунсов даиравн лөвһәдән ибарәт олуб, бир тәрәфи гармагвары гатлан- мышдыр. Онун лөвһәшәкилли сәтһиндә үч јердә кичик дешикләри вар- дыр (V табло, I). Бу тоғга учу 37 №-ли торпағ гәбирдә скелетин гур- шағ һиссәсиндә, чанағ сүмүкләринин үстүндә (гырағ һиссәси јухары ол- магла) галмышдыр (II табло, I).

Гејд едилмәлидир ки, Гафгаз Албанијасы әразисиндән тапылмыш бээкләрнн, о чүмләдән үзүк, сырға, биләрзик, санчағ вә с. зәркәрлик нүмунәләринин үзәриндә мүхтәлиф техноложн үсуллар [10] тәтбиг олунмушдур.

Беләликлә, биз Гафгаз Албанијасы хәритәсиндә кичик бир нөгтә кимн көрүнән Нүјдн дүзү јашајыш јеринин некрополундан әлдә едилән зәнкин мадди-мәдәнијјәт галығларындан бири олан метал бээкләр һағгында данышмагла халгымызын тәғрибән 2000 ил бундан әввәлки иғтисади-иғтимаи һәјаты илә, хусусән металишләмә, һабелә естетик тә- сәввүрләр вә бу кимн мәсәләләрлә гисмән таныш олдуг. Дөврүн көзәл инчәсәнәт нүмунәси олан зәнкин вә рәнкарәнк бәднн метал тапынтыла- ры вә онларын һазырланма техникасы, антик дөврдә Нүјдидә сәнәткар- лығын инкишаф етдијини вә металын дөјмә, төкмә, кәсмә, бурма, сых- ма, чилалама, зәрб етмә вә с. техники хусусијјәтләринә бәләд олан ба- чарығлы сәнәткарлар олдугуну көстәрир. Ајдын мәсәләдир ки, јалныз иғтисади чәһәтдән кифајәт дәрәчәдә инкишаф едән бир халғ өз инчә- сәнәти, мәдәнијјәти, бәднн тәфәккүрүнүн јүксәлишинә наил ола биләр. Бу бахымдан көзәл инчәсәнәт нүмунәләри олан бәднн метал тапынты- лары е. ә. I миңиллијин сон рүбү вә ерамызын башлангычында албан- ларын мәдәни ирсини бизә танытмагда, һабелә ону кәләчәк нәсилләрә чатдырмагда гүјмәтли тарихи мәнбә ролу ојнајыр.

Әдәбијјат

1. Ф. Л. Османов, Ф. Ә. Ибраһимов. Нүјдидән тапылмыш антик дөврә анд метал биләрзикләр. Азербайжан ССР ЕА «Хәбәрләри». (Тарих, фәлсәфә вә һүғуғ се- ријасы). 1978, № 2, сәһ. 64—71.
2. Иғрар Алиев, Ф. Л. Османов. Бассейн рек Геокчай—Гирдманчай— Ахсучай в античное время. Советская археология, № 1, 1975, сәһ. 192—193.
3. Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, Баки, 1959, XX табло, 4-чү шәкил.
4. С. М. Газијев. Варданлыда археоложи газынтылар. «Азербайжанын мадди мәдәнијјәти», VII ч., Баки, 1973, IV табло, 12-чи шәкил; јенә онун. Варданлы археоложи газынтыларынын һесабаты. «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри» (иғтимаи елм. сер.), 1960, № 4, II табло, 6, III табло, 2.
5. Г. П. Кесаманлы. О Хачбулагских каменных ящиках. «Азербайжанын мад- ди мәдәнијјәти», VI ч., Баки, 1965, сәһ. 43, II, шәкил 3; Ш. Һ. Садығзадә. Гәдим Азербайжан бээкләри. Баки, 1971, XVI табло, II-чи шәкил.
6. Б. Н. Мозелевский. Курган толстая могила близ г. Орджоникдзе на Ук- ранне. «СА», № 3, 1972, сәһ. 282—283.
7. J. de Morgan. Mission scientifique en perse. T. IV, Paris, 1896, p. 84, 2, 4, p. 85, 6, 12.

8. С. М. Газиев. Минкәчевир күп гәбирләри албому, Баки, 1960, XXXIX таб. ло, 2-чи шәкил.

9. Ф. Л. Османов, Ф. Ә. Ибраһимов. Нүјдидән тапылмыш антик дәвр албан сипаһлары һаггында. «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүт сер.); № 4, 1976, сәһ. 5.

10. Н. И. Рзаев. Ювелирное искусство Кавказской Албании, «Азәрбајҗан ССР ЕА Мәрузәләри», XXI ч., № 1, 1965, сәһ. 74—79.

Ф. Л. Османов, Ф. А. Ибрагимов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МЕТАЛЛ ИЗ РАСКОПОК НЮЙДИ

При археологических раскопках в сел. Нюйди Ахсуинского района были выявлены многочисленные памятники матерьяльной культуры, в том числе художественные металлические предметы, в основном украшения.

Перстни, серьги, бусы, медальоны, булавки и цепи, описанные в статье, изготовлены из бронзы, за исключением некоторых предметов из железа и серебра, способомковки и литья.

Обнаруженные предметы доказывают наличие высокого развития художественного и металлообрабатывающего ремесла в последней четверти I тысячелетия до н. э. и в начале I тысячелетия н. э. в регионе Кавказской Албании.

АЗӘРБАЈҢАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүт серијасы, 1979, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1979, № 4

Ш. А. ГУЛИЈЕВ, Т. М. КӘРИМОВ

АЗӘРБАЈҢАНЫН ӘН'ӘНӘВИ НӘГЛИЈАТ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН

Нәглијат вә әләгә васитәләри бәшәр мәдәнијәтинин инкишафына тәкан верән мүһүм амилләрдән бири олмушдур. Азәрбајҗанда нәглијат васитәләринин өјрәнилмәси, мүхтәлиф тарихи дәвриләрдә, онун башга халглар вә гоншу дәвләтләрлә иғтисади вә мәдәни әләгәләринин инкишаф сәвијјәсини мүөјјән етмәјә имкан верир.

Нәглијатын инкишафы әјры-әјры халгларын мәдәнијјәт вә мәншәтчә бир-биринә олан тәсириңә вә еләчә дә онларын арасында иғтимай-иғтисади јахынлашмаја хејли көмәк едир.

К. Маркс нәглијатын иғтисадијјатдакы ролуну мүөјјәнләшдирәрәк ону мадди истеһсалын әсас сәһәләриндән бири һесаб едир вә јазырдыки, «Нәглијат сәнајеси дашыманын өзүнү сатыр. Онун вердији фәјдалы нәтичә нәглијат просеси илә, јә'ни нәглијат сәнајесиндәки истеһсал просеси илә ғырылмаз сурәтдә әләгәдардыр. Адамлар вә әмтәәләр нәглијат васитәләри илә бирликдә јол кедир, онларын јол кетмәси, онларын дашынмасы да мәһз нәглијат васитәләринин јаратдыгы истеһсалат просесидир [1].

Демәли, нәглијат истеһсал просесинин давамы олараг мәһсулу истеһсал олуған јердән истеһлак мәнтәгәсинә чатдырмагла билаваситә мәһсулун дәјәринин тәшкилиндә иштирак едир. Мәһз буна көрә дә Азәрбајҗанда халг нәглијат васитәләринин етнографик бахымындан өјрәнилмәси һәм тарихи, һәм дә иғтимай-иғтисади чәһәтдән бөјүк мараг доғурур.

Нәглијат васитәләри ибтидан инсанларын иғтисади еһтијачлары илә әләгәдар олараг вә мәһсулдар гүввәләрин тәдричән инкишафы сәјәсиндә, һабелә мүхтәлиф өлкә вә рајонларда кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын артымы вә мүбадиләнин кенишләнмәсинә олан еһтијачын нәтичәси кими мејдана кәлмишдир.

Асија вә Авропанын әјрычында јерләшән Азәрбајҗанын зәнкин тәбии сәрвәти, релјефинин мүхтәлифлији өзүнә мәхсус әлверишли чоғрафи мөвгеји, мәһсулдар гүввәләрин јерләшмәси вә инкишафы онун нәглијата олан тәләбатыны артырмыш вә мүхтәлиф нәглијат нөвләринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Тәби-чоғрафи шәраитлә әләгәдар олараг гәдим заманлардан башлајараг XX әсрин орталарынадәк тәкәрли нәглијат васитәләринин мүхтәлиф типләри ишләдилмишдир. Тәкәрләринин сәјына көрә ики вә дөрдтәкәрли арабаларда гошгу гүввәси кими әсасән өкүз, кәл, ат вә с. һејванлардан истифадә едилирди.

Гәдим заманлардан башлајараг Азәрбајҗанда икитәкәрли арабалар даһа кениш јайылмышдыр. Илк дәфә икитәкәрли арабалардан истифадә едилмәси ер. әв. III миниллијә аид едилир [2]. Сонралар, хүсусилә Тунч дәврүнүн сону вә Дәмир дәврүнүн әввәлләриндә өлкәдә мәһсулдар гүввәләринин инкишафы илә әләгәдар олараг бу тип арабалара еһти-

јач даһа да артмыш вә онлар хејли тәкмилләшмишдир [3]. Елә һәмнин дөврдән бәшләјараг чүт әкинчилији вә јарымкөчәри малдарлығын даһа да кенишләnmәси нәтичәсиндә икитәкәрли арабаларын мүхтәлиф формалары јаранмышдыр. Бу араба формаларындан бир чоһу XX әсрин орталарына гәдәр кәлиб чыхмыш вә тәсәррүфатын мүхтәлиф сәһәләриндә бу вә ја башга шәкилдә истифадә едилмишдир. Етнографик материал әсасында Азәрбајҗанда икитәкәрли арабаларын ашағыдакы формалары мүәјјән олунмушдур: өкүз вә ја кәл арабасы, ат арабасы вә башга арабалар. Фактик материаллар [4] көстәрир ки, бу арабаларын да мүхтәлиф формалары олмушдур. Нәтта гоншу олан ајры-ајры зоналарда ишләдилмиш арабаларын өзләриндә белә мүәјјән фәргли хүсусијјәтләр нәзәрә чарпырды.

Бу мәгаләдә исә бүтүн нәглијјат васитәләриндән дејил, сон вахтлар гәдәр Губа—Хачмаз зонасынын дүзәнлик—Мүшкүр әразисиндә кениш јайылмыш вә «Мүшкүр кәл арабасы» ады илә танынмыш тәкәрли нәглијјат васитәсиндән бәһс олуначагдыр.

Мүшкүр кечмиш Губа гәзасынын маһалларындан биридир. Бу маһал Самур чајындан Вәлвәлә чајына гәдәр олан дәниз саһили дүзәнлик бир әразини эһатә едир. Маһалын бөјүк бир һиссәси мөшәләрлә эһатә олундуғундан, бурада мүхтәлиф тәсәррүфат сәһәләри илә јанашы, ағачишләмә сәнәти, хүсусилә араба истәһсалы кениш јайылмышдыр [5].

Јазылы мәлүматлар көстәрир ки, XVIII әсрин 60—80-чи илләриндән бәшләјараг XIX әсрин сонунадәк, һәр ил Губа гәзасында сатлыг үчүн минләрлә бојундуруғлу арабалар һазырланырды [6]. Шүбһәсиз, Мүшкүр арабалары бунларын ичәрисиндә хүсуси јер тутурду. Мүшкүр арабалары етнографик әдәбијјатда «гара араба» [4] вә «Гафгаз арабасы» [8] ады илә мәлүм олан арабаларла јахынлыг тәшкил едир. Бу арабалар Шимали Гафгаз әразисиндә дә кениш јайылмышдыр [9].

Мүшкүр кәл арабаларынын тәкәри, даһа доғрусу, тәкәрин һүндүрлүјү әдәтән, арабанын лашарларынын бәрабәрлијинә чатырды.

Бу тип арабаларын голлары баш тәрәфдә гајчы шәклиндә бир-биринин үзәринә ашырылараг алт-үст бирләшмәклә бојундуруғу өз араларына алырды. Бојундуруғ арабаја кар-ишкил васитәсилә бәркидилирди. Белә ки, кар әввәлчә үст голун башында олан көздән, сонра бојундуруғун ортасындакы көздән вә даһа сонра исә алт голун көзүндән кечирилди. Тамамилә ағач материаллардан һазырланмыш Мүшкүр арабаларында тәкәрлә ох бирликдә фырланырды. Нәрәкәт вахты ох, тәкәрин топу вә гулағына сүртүнмәси нәтичәсиндә чыхардығы сәслә әлағәдар олараг јерли эһали ону «чар-чар араба» да адландырырды [10]. Узаг сәфәр вахты һәмнин арабанын јанындан нефтлә (мазутла) јаху сабун мәһлулу илә долу кәл бујнузу асырдылар ки, тез-тез оху јағла сынлар. Бунула да охун сүртүләрәк јејилмәсинин (онун гызышмасынын) гаршысы алыыр, нәрәкәт јүнкүлләшир, гошгу гүввәсинә дүшәкүч исә хејли азалырды.

Арабабағлама иши илә хүсуси усталар мәшғул олурдулар.

Кечмиш Губа гәзасынын Талабы, Түләкәран, Бостанчы, Гырағлы Магсудкәнд, Худаткәнд вә башга кәндләриндә арабабағлајан усталар олмушдур. Бостанчы кәндиндә Устабабасы, Уста Губад, Уста Әһмәд, Худаткәнддә Уста Абуд, Магсудкәнддә Уста Оруч, Чичидә Уста Осма вахтилә арабабағлајан уста олмушлар.

Арабабағлајан усталар әввәлчә ағач материалларыны тәдарү едирдиләр. Ағач материалынын тәдарүкү илә әксәр һалларда усталар

өзләри мәшғул олурдулар. Чүнки пешәкар усталар арабанын истәһсалән һиссәси үчүн мүнәсиб олан ағач нөвүнү дүзкүн сечир вә ону илин һансы фәслиндә, һабелә мөшәнин һарасындан—күнәј вә гузәј һиссәсиндәнми кәсилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Етнографик тәдгигатлар вә еләчә дә јазылы мәлүматлара кәрә әдәтән, ағачлар илин бүтүн фәвралын ахырынадәк, јәјдә исә ијулуи сонундан августун сонунадәк кәсилди. Чүнки һәмнин дөврдә ағачларда инкишаф бир нөв дајандығындан өзәји гуру олур вә онлардан һазырланан мүхтәлиф араба һиссәләри даһа давамлы олурду. Әдәтән, кәсилмиш ағачлар гурудулуру вә ја одда үтүлүрдү ки, бу да һазырланан һиссәләрин давамлылығыны бир сәләринин, о чүмләдән тәкәр топларынын һазырланмасында, јаш ағач материалдан да истифадә едилди [11].

Араба материалы үчүн әсасән гараағач (тәрсә гараағач), зоғал, һејва, чыр алма, армуд, дәндә, вәләс вә с. ағачлардан истифадә олунурду.

Арабабағлајан устанын әсас әмәк аләтләри балта, кәрки, мишар, бурғу, искәнә, дарты вә с. ибарәт иди.

Мүшкүр арабаларынын баны үчбучаг формасында баш-баша чатылмыш ики әдәд јоғун ағач-гол үзәриндә гурулуруду. Арабанын голлары [12] гараағач вә вәләсдән һазырланырды. Бу арабаларда голун узунлуғу 5 м-ә чатырды. Голларын үзәриндә лашар [13] вә дөшәмә үчүн мүәјјән өлчүдә дешикләр (көз) ачылырды. Нәмин дешикләрин гол үзәриндә мувафиг гајдада јерләшдирилмәси устадан мөһәрәт тәләб едирди. Онлары дүзкүн јерләшдирмәдикдә голлар тез сырадан чыхырды. Әдәтән, ики лашар дешијинин арасындан көндәлән вәзијјәттә дөшәмә дешији ачылырды [14].

Арабанын баныны дүзәлтмәк үчүн лашарларын диқәр учлары голлара паралел узадылмыш тара [15] кечирилди. Лашарлардан икиси араба охуну өз араларына алараг «чәкәчәк» ролуну ојнајыр вә диқәр лашарлардан фәргләнирди. Белә ки, онларын ашағысы јоғун, јухары башы назик олурду. Чәкәчәк лашарлары тара кечирилдикдән сонра чивләнирди ки, ашағы дүшмәсин. Арабанын голлары лашарлар васитәсилә сағ вә сол тарла бирләшмәклә дарты вәзијјәтиндә бир-бириндән аралы галыр вә банын јанларыны әмәлә кәтирилди. Банын јанлары нәрдивана охшадығындан Азәрбајҗанын бир сыра рајонларында ону «нәрдиван» адландырырлар [16].

Голларын үчбучаг вәзијјәтинә ујғун олараг дөшәмәләр архадан габаға доғру кетдикчә кичилди. Чох вахт арабанын дөшәмәси вә јанлары тахта илә өртүлүрдү. Нәмин тахталар мувафиг сурәттә дөшәмә вә јан тахталары адланырды. Араба голларынын вә јанларынын (банын јанлары) бирләшмәси архада вә габагда јерләшән «тапан» [17] васитәсилә тамамланырды.

Мүшкүр арабаларында ох тәкәрлә бирликдә фырланырды. Ох тәкәрләрә киј кәјиндирмәк үчүн «буразлама» үсулундан истифадә едилди. Бунун үчүн охун учларына кечирилмиш тәкәрләрин дәндәнәләринә сичим салыб бир-биринә бағлајырдылар. Сонра сичимин арасына ики тәрәфдән ағач [18] кечириб фырлајырдылар [19]. Ағач фырландыгча сичим дартылыр вә тәкәрләр тәдричән мәркәзә доғру јахынлашмагла оха киј отурурду. Сонра охун учларына зоғал вә ја һејва ағачындан һазырланмыш гулаг-чүв кечирилди. Буна тәкәрләрин бураз-

ланмасы дежилдирди. Фырланан охун араба голуну сүртүб сырадан чыхармамасы үчүн охла голун арасында гоз вә ја чыр алма ағачындан назырланмыш «јасдыг» адланан хусуси хиссә гојулур. Араба гошгу һејванына бојундуруг васитәсилә гошулур. Мүшкүрдә аичаг тәк бојундуругдан истифадә олунамүшдур. Узунлуғу ики литрә чатан тәк бојундуругдан истифадә олунамүшдур. Узунлуғу ики метрә чатан тәк бојундуругдан истифадә олунамүшдур. Дешикләр арасындакы гун һәр ики башында гоша дешикләр ачылырды. Дешикләр арасындакы гун һәр ики башында 25—30 см-ә чатырды [21]. Гошгу һејванынын бојуну-мәсафә тәхминән 25—30 см-ә чатырды [21]. Гошгу һејванынын бојуну-мәсафә тәхминән 25—30 см-ә чатырды [21]. Гошгу һејванынын бојуну-мәсафә тәхминән 25—30 см-ә чатырды [21]. Гошгу һејванынын бојуну-мәсафә тәхминән 25—30 см-ә чатырды [21].

Бојундуруга гошулан кәлләрә гушгун кечирилир вә онун учлары бојундуруга бағланырды. Демәк лазымдыр ки, гушгун кәлләрин һәрәкәтнин тәнзимләмәклә бәрәбәр арабада тормоз ролуну да ојнајыр. Белә ки, енишли вә ја јохушлу јолларда гушгунун чәкилмәси (гысалдылмасы) илә кәлләрин истәнилән сүрәтлә һәрәкәти гајдаја салынырды. Гушгун ашыланмыш чамыш көнүндән назырланырды.

Мүшкүр арабаларында әсасән гурама, дишли тәкәрләр ишләдилмишир. Тәкәрләр бир гајда олараг, тәкәр усталары назырлајырды. Најир һалларда арабабаглајан уста һәм дә тәкәр дүзәлдирди. Һәр тәкәрдә 12 әдәд дәнә [22] вә 4 әдәд буд [23] олурду. Будлары бирләшдији хиссә чәнә адланырды. Будлары бирләшдирән, чәнә үзәринә дүшән дәнәјә чаһар дәнә дежилдирди. Тамамилә ағач материаллардан ибарәт олан Мүшкүр арабаларынын тәкәрләринин давамлы олмасы үчүн сонралар она дәмйр шин кејдирлимишир [24]. Тәкәрин шинини дәмйрчи назырлајыр. Шин исә гыздырма үсулу илә дәмйрчиханада чәкилирди.

Мүшкүр арабасына ириһәчмли јүкләрин дашынмасы үчүн чалы вә ја дәрзағачы гојулурду. Онлардан от, күләш, саман, дәрз, гаратикан, шах, мејвә вә с. јүкләрин дашынмасы заманы истифадә едилдирди. Арабаја јүкләнмиш одун үстдән сичимлә чәкилир, сонра арабанын јан тәрәфинә (лашар голуна) бағланырды.

Дејилдији кими, от, дәрз вә бу кими јүкләрин дашынмасында дәрзағачы ишләдилдирди. Гараағачдан назырланан дәрзағачы арабанын банына ујгун олурду. О, арабанын габаг вә дал лашарларына бәркидилдирди. Һәр араба саһибинин өз дәрзағачысы оларды.

Дәрзағачы араба илә дәрз вә ја от дашыјаркән хусуси сичимдән истифадә едилдирди. Сичим араба банынын габаг хиссәсиндән голлара (бан тајларынын алтындан) кечирилир, дәрзин вә ја отун үстүндән гоша һалда (70—80 см ендә) архаја атылыр. Сичимин һәр ики учу араба банынын гуртараҗағында олан бураҗаг охундакы кәмбилләрә кечирилир. Бундан сонра сичими дарам чәкмәк мәгсәдилә бураҗаг охуна кечирилмиш бураҗаглары истәнилән гәдәр фырлатмаг лазым кәлир. Беләликлә, дашыма заманы дәрз јахуд от арабадан дағылмыр. Саман, мејвә, сахсы габ-гачаг вә бу кими јүкләри дашымаг үчүн чалы ишләдилди. Фындыг чубуғундан тохунан чалы арабанын банына нисбәтән узун олуб, лашарлара бәркидилдирди. Саман дашымаг үчүн ишләдилән чалы һүндүр вә узун, мејвә дашынан чалы исә әксинә, гыса вә алчаг олурду. Сахсы мәмулатынын дашынмасы үчүн истифадә едилән чалылар нисбәтән сејрәк һөрүлүрдү. Араба банындан габаг вә арха тәрәфа

чыхан чалынын учлары чубуғлар васитәсилә арабанын отураҗағына (дешәмәсинә) бирләшдирилирди. Сонра һәммин чубуғлары чыхармагла арабадакы јүкү асанлыгла бошалтмаг олурду. Һәр араба саһибинин өзүнәмәхсус чалысы олмадығындан бир нечә тәсәррүфат ејни чалыдан истифадә едирди.

Узаг сәфәрлә әлагәдар олараг, үмумијјәтлә гошгу һејваны јорулдугда ону бојундуругдан ачдыгда «дәмағачы—дәмкеш» адланан, тәхминән 1,2 м узунлуғунда, диаметри 3—4 см јоғунлуғунда олан ағачдан истифадә олунурду. Дәмағачынын әсас вәзифәси голларын алтында дурмагла арабаны тараз вәзијјәтдә сахлајырды. Бу да өз нөвбәсиндә јүкүн дағылмасы гаршысыны алыр вә сонра кәлләрин бојундуруга гошулмасыны асанлашдырырды.

Етнографик материаллар әсасында өјрәнилмишир ки, мүхтәлиф тәсәррүфат ишләринин көрүлмәси заманы јүкдашымада гаршылыглы јардым формаларындан да истифадә едилмишир [25].

Мүшкүр арабалары өзләринин нисбәтән чох јүк тутумуна, еләчә де ирилији вә давамлылығына көрә јүксәк гијмәтләндирилирди. Бир арабанын гијмәти 9—10 манат иди. Әкәр XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлләриндә һәммин гијмәтә бир чамыш алмаг мүмкүн олдуғу нәзәрә алынрса, бу арабалара верилән гијмәт ајдын хиссә олунур.

Мүшкүр кәл арабаларынын назырланмасы гајдасы онун гурулушу вә бәһс едилән әразидә јүкдашымадакы ролу белә бир нәглијјат васитәсинин тәсәррүфатда кениш јајылмасы үчүн ганунаујгун бир һал олмушдур. Ејни заманда етнографик материалларын мүгајисәси вә тәдиги нәтичәсиндә мәлум олур ки, мүјјән фәргләндиричи хусусијјәтләрә бахмајараг мүшкүр арабалары тип етибарилә Азәрбајҗанда, еләчә дә бүтүн Гафғазда кениш јајылмыш икитәкәрли өкүз вә кәл арабалары илә јахынлыг тәшкил етмишир.

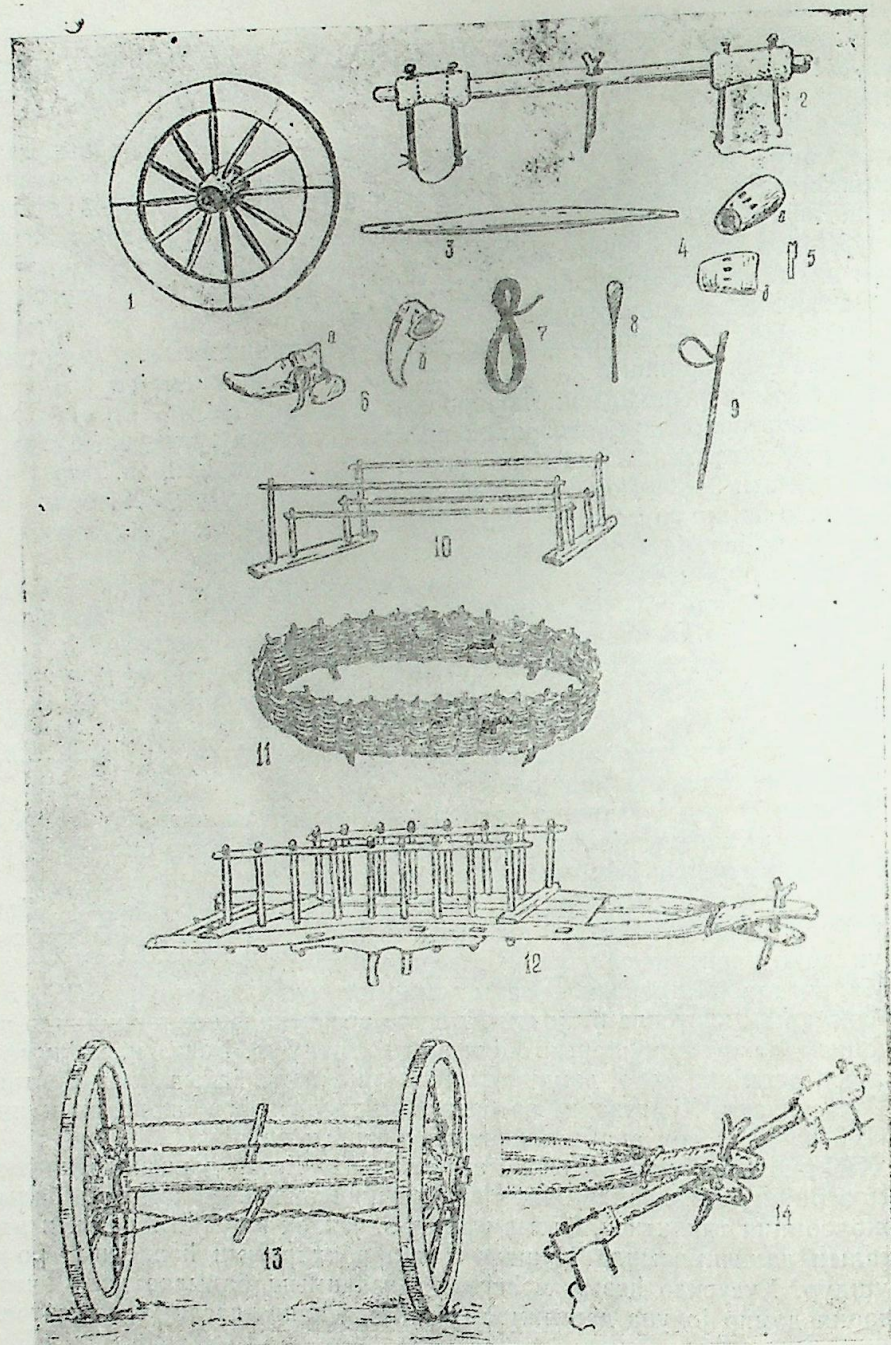
Дејилдији кими, Мүшкүр арабаларынын мөһкәмлији вә мүнәсиб јүкдашыма имканына малик олмасы бунун һәммин әразидә бир нәглијјат васитәси кими кениш јајылмасына сәбәб олмушдур.

Мүшкүр кәл арабалары XIX әсрин орталарындан етибарән Дәрбәнд, Губа, Бақы вә Шамаһы кими ири шәһәрләрә тахыл, бојаг вә башга јүкләрин дашынмасы үчүн ән әлверишли нәглијјат васитәси иди.

Махаҗгала (Петровски)—Бақы дәмйр јолунун чәкилишиндә (XIX әсрин сонлары), хусусилә бу јолун Мүшкүр әразисиндә торпаг ишиндә вә јүкдашымада бу арабаларын бөјүк ролу олмушдур. Белә ки, мәлуматчыларын дедијинә көрә, дәмйрјолу чәкилән әразидә јахын олан Бостанчы, Мағсудкәнд, Худаткәнд вә башга кәндләрдән һәр бириндән күндә 80—100 вә даһа чох араба тикинтидә иштирак едирди.

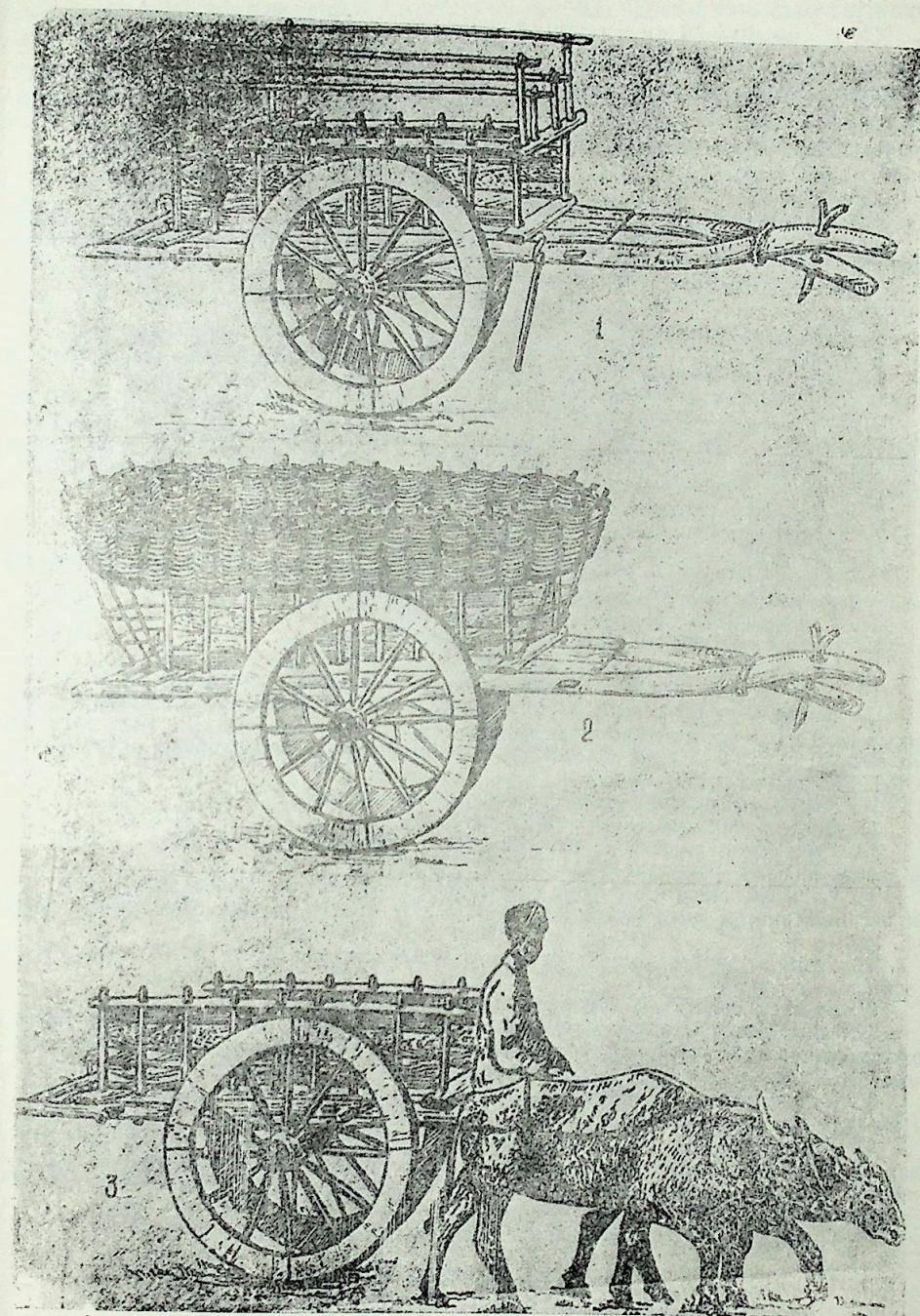
XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Хәзәр дәнизиндә индики Хачмаз рајону әразисиндә балыг ову ишинин тәшкили заманы балыг вәтәкәләринин тикинтиси, балыг үчүн дуз, чәлләк вә башга лазымы материалын дашынмасында Мүшкүр кәл арабаларынын һәлледији ролу олмушдур. Хусусилә һазыр мәһсулун—дузланмыш балыгла долу чәлләкләрин дәмйр јолуна дашынмасы үчүн о, јеканә нәглијјат васитәси олмушдур.

Бақы—Шоллар су кәмәринин чәкилиши заманы да (XX әсрин әввәлләриндә) Мүшкүр арабалары илә хејли иш көрүлмүшдүр. Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра вә хусусилә колхозларын тәшкилиндә һәр бир тәсәррүфат көнүллү олараг колхоза дахил олур вә өзүнүн кәл арабасыны да колхоза верирди. Демәк олар ки, 1940-чы

I табло.

1 тэкэр (чарх); 2 бојундуруг; 3 ох; 4 тэкэр топу, (а,б); 5 ох гулағы (чив); 6 сабун бујнузу, (а,б); 7 сичим; 8 сабун галағы; 9 дэмағачы; 10 дэрзағачы; 11 чалы; 12 арабанын баны; 13 тэкэрин буразланмасы; 14 арабанын бојундуруглу хиссэси.

II табло

1 дэрзағачлы араба; 2 чалы араба; 3 гошулу араба.

илләре кими колхозларда кәл арабалары жүкдашыма ишиндә мұһым нәглијјат васитәси олмушдур.

XX әсрин 40—50-чи илләриндән башлајараг Азәрбајҗанын ичтиман-игтисади вә мәдәни һәјатында хусусилә нәглијјат васитәләри вә јол гу-ручулуғу сәһәсиндә баш вермиш кәклү дәјишикликләр нәтичәсиндә бир чох ән'әнәви нәглијјат нөвләри кими Мүшкүр арабалары да тәдри-чән өз әмәли әһәмијјәтини итириб арадан чыхмышдыр.

Әдәбијјат

1. К. Маркс. Капитал, II ч., Баку, 1955, сәһ. 52.
2. Т. Бунјадов. Азәрбајҗанда малдарлығын инкишафы тарихиндән. Баку, 1969, сәһ. 171; Т. А. Мартиросян и А. Р. Исраелян. Наскальные изображения Гегамских гор (Археологические памятники Армении, т. 6, выпуск II, Ереван, 1971, сәһ. 39).
3. Т. Бунјадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 156—159.
4. Азәрбајҗан Тарих Музеји, негатив фонду, иш №№3825, 1839, 2660, 3924.
5. Мүшкүр арабаларынын тәсвириндә, һәмин зонадан әлдә едилән этнографик чөл материаллары әсас көтүрүлмүшдур.
6. Г. Б. Абдуллаев. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVIII века, Баку, 1958, сәһ. 199—200; јенә онун. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, Баку, 1965, сәһ. 142; Г. Ч. Чавадов. Азәрбајҗанда ағачишләмә сәнәти һағында; Азәрбајҗан этнографик мәчмүәси 3-чү бурах., Баку, 1977, сәһ. 144.
7. Т. Бунјадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 163.
8. Народы Кавказа, т. II, М., 1972, сәһ. 296.
9. Б. А. Калоев. Осетины, М., 1971, сәһ. 128.
10. Бә'зи мұлаһизәләрә кәрә арабанын сәсләнмәси (чырылдамасы—һагылдамасы) гошғу һејванынын һәвәслә һәрәкәтинә бәјүк көмәк едир.
11. Г. Чавадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 145.
12. Бу зонада араба голлары «бан тајлары» адланыр.
13. Бурада арабанын чағлары (дарағлар) нәзәрдә тутулур.
14. А. Н. Мустафајев. Ширванын мәдди мәдәнијјәти, Баку, 1977, сәһ. 135.
15. Азәрбајҗанын бир сыра рајонларында, еләчә дә, Мүшкүрдә, «нәрдиван» адла-нан бу араба һиссәси этнографик әдәбијјатда «үст гол» вә «кичик гол» кими гејд еди-лир. Бах: Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајҗанда гәдим нәглијјат васитәләри. «Азәрбајҗан СССР ЕА Хәбәрләри». 1961, № 3, сәһ. 13.
16. Азәрбајҗанын гәрб зонасында әлдә едилән мә'лумат.
17. Дикәр зоналарда бу «дал тахта» адланыр.
18. Губа рајону әразисиндә буна «бурағач» дејилир. Бах: Р. Ә. Рүстәмов. Гу-ба диалекти, Баку, 1961, сәһ. 233.
19. Бә'зи һалларда исә сичимә бағлы олан тәкәрләри ики нәфәр һәрәси бир тәкә-ри әкс истигамәтдә фырлајырдылар. Бах: А. Н. Мустафајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 136.
20. Губа рајону әразисиндә самы «чумача» адланыр. Бах: Р. Ә. Рүстәмов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 270.
21. Бу һиссә гошғу һејванынын бојнунда дурурду.
22. Тәкәр дишләри нәзәрдә тутулур. Ләнкәран—Астара, Ширван вә Губа—Хачмаз зонасындан топланан этнографик материаллар тәкәр дишләринин дәндә адланмасыны, онун дәндә ағачындан һазырланмасы илә бағлы олдуғуну көстәрир.
23. Бурада гәсәкләр нәзәрдә тутулур. Азәрбајҗанын бир сыра јерләриндә «гәсәк»—«әјмә» ады илә мә'лумдур. Бах: А. Н. Мустафајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 137.
24. XIX әсрин 80-чи илләринә гәдәр Азәрбајҗанда ишләдилән арабаларын демәк олар ки, һамысы шинсиз олмушдур. Бах: Х. А. Вермишев. Земледелие у государ-ственных крестьян Закавказского края. «Свод материалов». IV ч. Тифлис, 1888, сәһ. 388.
25. Гулијев. Ш. А. Азәрбајҗанда чәлтикчилик, Баку, 1977, сәһ. 103.
26. Гулијев. Ш. А. Азәрбајҗанда чәлтикчилик, Баку, 1977, сәһ. 103.

Ш. А. Гулиев, Т. М. Керимов

О ТРАДИЦИОННОМ ТРАНСПОРТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Со времен древности в Азербайджане была распространена двухколесная арба. Некоторые типы арб использовались в различных отраслях хозяйства до середины XX в. Известны две основные разновидности двухколесной арбы: с парной воловьей или буйволиной, или с одной лошадиной упряжкой.

В статье изложены итоги полевого изучения так называемой мюшкюрской арбы, которая сходна с такими известными в литературе как гара арба и кавказская арба. Мюшкюрские арбы изготавливали местные мастера в селах Талабы, Тюрккеран, Чи-чи, Бостанчы, Тыраглы, Малсудкенд. Части арбы, описанные в статье, изготавливали из вяза, груши, ясеня, дикой яблони, айвы. Особенностью арбы является то, что ко-леса ее скреплены и вращаются вместе с осью.

Для перевозки грузов большого объема на арбу устанавливали специальное при-способление чалы или дарзагаджи. Мюшкюрская арба, благодаря своей прочности и пригодности для перевозки различных грузов, получила широкое распространение в Куба-Хачмасской зоне. В настоящее время арба исчезла.

Ә. С. АББАСОВ

ЛАҢЫЧЫН БӘ'ЗИ ЕПИГРАФИК АБИДӘЛӘРИ

Исмајыллы рајону әразисинә дахил олан гәдим сәнәткарлыг очар Лаһыч епиграфик абидәләрлә зәнкиндир. Китабәләр әсасән јашајыш бинасы, мәсчид, һамам, карвансара, овдан вә башга бу кими ме'марлы абидәләри үзәриндәдир. Орта әср јазылы мәнбәләри кифајәт дәрәчәдә кәлиб бизә чатмадығы үчүн епиграфик абидәләр—даш салнамәләр бәјүк әһәмијјәт кәсб едир. Лаһычда елми е'зәмијјәтдә оларкән үзәриндә уста вә сәнәткар адлары галмыш 25-ә гәдәр китабәнин фото сурәтин вә естампыны көтүрмүшүк. Бу китабәләр Ширван—Абшерон ме'марлыг мәктәбинин ајрылмаз һиссәси олан Лаһыч дашјонма сәнәткарлыгынын көзәл нүмунәләриндән сајыла биләр.

Әввәлләр јашајыш бинасы олуб, инди хәстәхана кими истифадә олан бина үзәриндәки мүхтәлиф һәндәси, нәбати орнаментләрлә, гоша бута вә мүәккәс јазыларла бәзәдилмиш китабәләр диггәти чәлб едир. Бина икимәртәбәлидир. Китабәләрин һамысы биринчи мәртәбәнин диварындадыр. Китабәләрдә ев саһибинин, устанын вә хәттатын адлары галмышдыр.

Отаглардан биринин гапысы үзәриндәки медалјонун ичәрисиндә нәсх хәтти илә уста-нәччарын вә онун уста атасынын адлары, јан тәрәфләрдәки ики кичик медалјонларда исә бинанын тикилмә тарихи һәк олунмушдур. Бу, Азәрбајчан әразисиндә тахта үзәриндә газылан вә а раст кәлинән китабәләрдән биридир (1-чи шәкил). Мәтнин беләдир:

Шәкил 1.

یا علی
عمل مشهدی

استاد خدا بخش

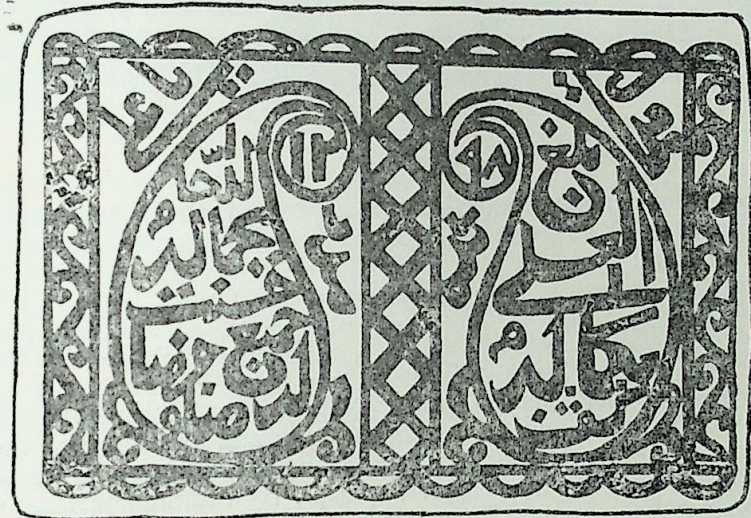
نجار ابن استاد

تألی ۱۲۹۸

«Ја Әли! Уста Тағы оғлу уста Мәшһәди Худабәхш Нәччарын иши-дир. 1298 (1881)-чи ил».

Китабә XIX әсрдә Лаһычда јашајыб-јаратмыш уста Тағы вә оғлу уста-нәччар Мәшһәди Худабәхш һаггында мә'лумат верир.

Нәбати орнаментләрлә һашијәләнмиш вә гоша бута ичәрисиндә јазылымыш икинчи китабә (2-чи шәкил) Сә'динин «Күлүстан» әсәриндәдир, пејғәмбәрә ишарәдир, хәтти сүлсүр:

Шәкил 2.

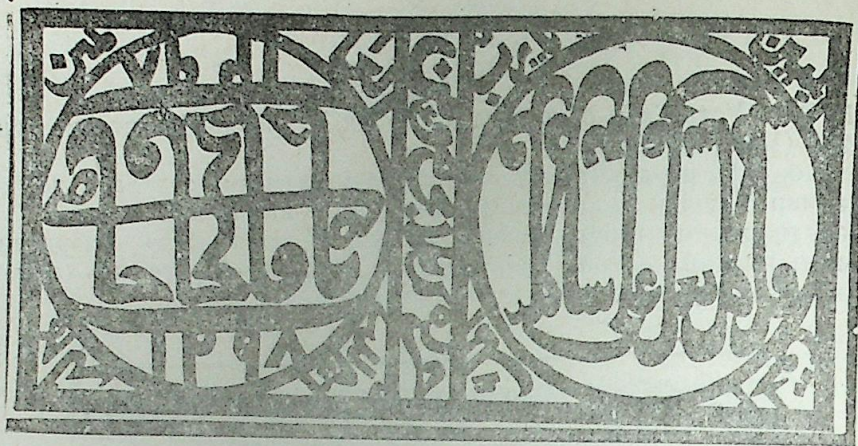
بلغ العالی بکماله کشف الدجا بجماله حسن جميع خصاله صلو

«О өз ағлы илә јүксәклијә чатды, гаранлыгы өз көзәллији илә ишыг-ландырды, онун бүтүн мәзијјәтләри јахшы олду, салават».

Бу мәтнә индијә гәдәр китабәләрдә раст кәлмәмишдик. Буталардан кәнар вә мүәккәс «Ја Әли», вә «мәдәд» сөзләри јазылмышдыр. Буталары јухарыдан тамамлајан даирәләрдә исә бинанын тикилмә тарихи—1298 № 1881-чи ил гејд едилмишдир. Бу китабә Азәрбајчан милли инчәсәнәтиндә мүһүм јер тутан бута бәзәјиндән дашјонма сәнәтиндә дә истифадә едилдијини көстәрир.

Үчүнчү китабә (3чү шәкил) бәзәк елементи кими чох марағлыдыр. Хәттат китабәни елә тәртиб етмишдир ки, јазыны башашағы тутанда да ејни сөзләр охунур. Гејд олунан јазылар даирәләрә алынмышдыр. I даирәдә — «Ej чәтинликләри һәлл едән! 1298 (1881)-рәдә — يا قاضي الحاجات ۱۲۹۸ «Де һәр кәс өз хејринә? чалышар» гејд едилмишдир.

— олмалыдыр. —

Шәкил 3.

Даирәләрин әтрафындакы җазыларда хәтәт Кәрбәләҗи Мө'мин ки табәни өз адына уҗун дини еһкамдан истифадә едерәк мәнзум форма да ифа етмишдир:

لا اله الا الله الملك، الحق، المبین * يا رب العالمين حرره كربلاي مؤمين

«Аллаһдан башга илаһи јохдур. Мәлик, һагг, јүксәклик. Еј икә јанын јарадычысы! Ону Кәрбәләҗи Мө'мин јазды».

Мә'лум китабәләрә әсасән демәк олар ки, хәтәт Кәрбәләҗи Мө'мин нин Лаһычда бир нечә иши галмышдыр. О, һәмин китабәләрдә там адыны—Кәрбәләҗи Әбдүл Мөмин Ахундзаде—һәкк етмишдир. Орта әср хәтәтларынын чохунда бу хусусијјәт вардыр¹. Бу сәпкидә җазылара хусусән мөһүрләрдә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, 1973-чү ил газынтылары заманы Гәбәләдән тапылан бир үзүк гашы* үзәриндә белә җазылмышдыр:

الو ابو باصم

محمد بن عبد الصمد

«Улу Әбу би-с-Сәмәд Мәһәммәд бин Әбду-с-Сәмәд».

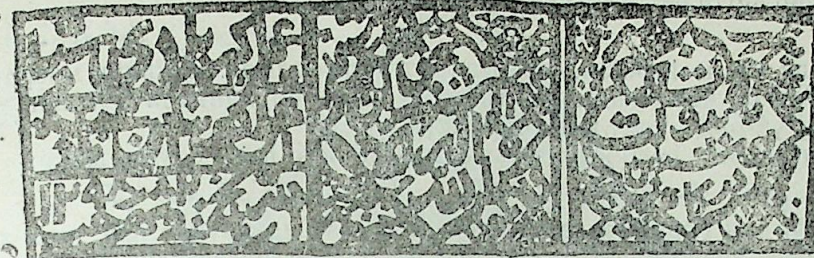
Сәмәд Аллаһын адларындан биридир. Мөһүр јијәсинин ады Улу Әбу Мәһәммәд бин Әбдүлсәмәддир. Бурада хәтәт Сәмәд адындан истифадә етмәк вә җазыны мәнзум вермәк үчүн мөһүр саһибинин адыны икә јерә бөлмүшдүр.

Бәзәк хусусијјәтләринә көрә чәлбеднчи олан дөрдүнчү китабәнин (4-чү шәкил) һәкк олундуғу дашын саһәси үч дөрдбучағлыја бөлүнмүшдүр. Биринчи вә икинчи дөрдбучағлыларда бирәр хонча һәкк олунмуш, сүлс елементли нәсх хәтли китабә хончаларын ичәрисиндә вә кәнар күнчәләрдә җазылмышдыр. Хончаларын ичәрисиндәки китабә Лаһычда дикәр биһалар үзәриндә олан җазыларын мәтнинин тәкрарыдыр:

كشاده باد بدولت همیشه این درگاه بحق اشهد ان لا اله الا الله

* الملك للحق المبین «Сәлтәнәт Аллаһа мәхсусдур» олмалыдыр.

¹ Үзүкдән бир мәнбә кими истифадә етмәјә ичәзә вердијинә көрә 1973-чү ил Гәбәлә экспедијясынын рәиси Г. М. Әһмәдова өз тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Шәкил 4.

«Бу дәркәһ һәмишә вар-дөвләтлә ачыг олсун. Аллаһ һаггы, шәһадәт верирәм ки, Аллаһдан башга мә'буд јохдур».

Хончаларын кәнарларындакы җазынын мәтни беләдир:

ناد عليا مظهر المعائب تجده عونالك في النوائب كل هم و غم بعظمتك يا الله بنبوتك

يا محمد، بولايتك يا على تاريخ ۲۰ رجب ۱۲۹۸

«Мө'чүзәләр тәзаһүрү олан Әлини чағыр. Сән онда бүтүн кәдәр вә гүссәләрин ајдын олмасына көмәк тапарсан. Өз әзәмәтинлә ја Аллаһ, узагкөрәнлијинлә ја Мәһәммәд, бөјүклүјүнлә, ја Әли. Тарих, 20 рәчәб 1298 (18 ијун 1881)-чи ил».

Бу мәтнә Азәрбајҗанын бир сыра рајонларында галмыш епиграфик абидәләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр [3]. Бу дуа орта әсрләрдә Кичик Асија вә Азәрбајҗанда фәалијјәт көстәрмиш ичтимаи-дини тәшкилатлардан олан Бекташијјә чәмијјәтинин шүары олмушдур [4].

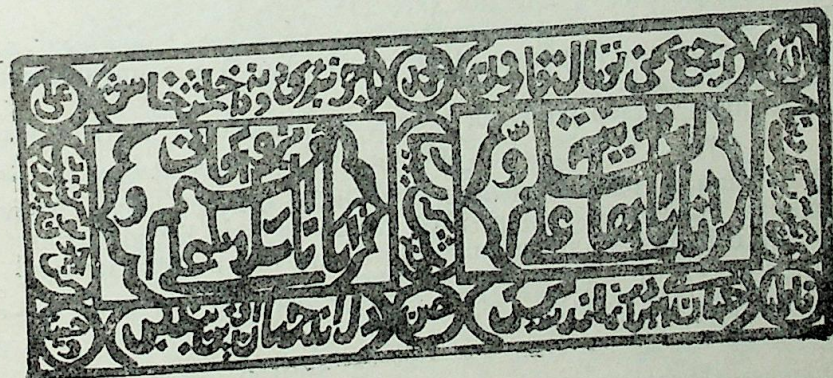
Үчүнчү дөрдбучағлыда исә иншаатчы устанын ады вә бинанын тикилмә тарихи һәкк олунмушдур:

عمل كربلاي استاد على اكبر بنا ابن ملا عبدالله تاريخ ۲۰ في شهر رجب ۱۲۹۸

«Бәнна Молла Абдулла оғлу уста Кәрбәләҗи Әли Әкбәрин ишидир. Тарих, рәчәб ајынын 20-си 1298 (18 ијун 1881)-чи ил».

Бешинчи китабә икинчи мәртәбәјә галхан пилләләр тәрәфдәдир, он дөрд мә'сүмәнин ады җазылмышдыр. Һәшијәнин харичиндә бинанын тикилмә тарихи һәкк едилмишдир: ۲۰ شهر رجب ۱۲۹۸

«Бу рәчәб ајынын 20-си 1298 (18 ијун 1881)-чи илдә тикилмишдир».

Шәкил 5.

Алтынчы китаб (5-чи шәкил) дә бәзәк хусусијјәтинә көрә чәлб. едичидир, хәтти нәстә'лидир, мәтнн беләдир:

انا مدينة العلم و علي بابها . . .

«Мән елм шәһәријәм, Әли исә онун гапысыдыр... «Икинчи мисра һәләлик там охунмамышдыр. Китабәнни башга вариантына Бузовна мәсчиди [5] үзәриндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Хончаларын һашијәсиндә ашагыдакы бейт һәкк олунмушдур:

کر جمع کفی تومان قارون باخود نبری دو دانه خاش خاش

«Әкәр сән Гарун гәдәр мал-дөвләт јыгсан да, өзүнлә ики хаш-хаш данәси белә апармајачагсан». Бу ше'рин икинчи һиссәсидир. Онун әввәли беләдир:

بر سنك چنین نوشت نقاش دنیا نكند وفا تو خوش باش

«Нәггаш даша белә јазды: Дүнја вәфа етмәз, сән шад ол! «Бу ше'р там шәкилдә Азәрбајҗан ССР Мәдәнијјәт Назирлији «Ширваншаһлар сарајы комплекси» Дөвләт Тарихи—Ме'марлыг Горугу музејиндә мұһафизә олуан 158 №-ли инвентар-сәндугә үзәриндә һәкк олунмуш вә М. С. Не'мәтова тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир [6].

Сонракы ше'р Сә'дининдир:

جهان ای برادر نمائد به کس دل اندر جهان افروز بند بس
مكن تكمية بر ملك دنیا و بشت كه سمار کس چون تو پرورد کشت

«Еј гардаш, дүнја һеч кимә галмајачагдыр, үрәјини дүнјаны јарада-на бағла, бәсдир. Дүнја малына чох да архаланма, о, сәнин кимиләринин чохларыны јарадыб вә өлдүрүб». Бу ше'р Хачмаз рајонунун Гымыл-гышлаг кәндиндә Һачы Мәһәмәдин башдашы үзәриндә дә һәкк олун-мушдур [7].

Даирәчикләрдә исә: الله، محمد، علي، فاطمة، حسن و حسين јазылмышдыр.

Једдинчи китаб (6-чы шәкил) 1843-чү илдә тикилмиш мәсчид* үзәриндәдир. Китабәнни хәтти сүлс элементли нәсхдир.

قال النبي من بنى مسجدا فقد بنى الله له بيتا في الجنة فقد بنى و عمر هذا المسجد الشريف مشهدى مرتضى علي ابن مرحوم محمد سنة ١٢٥٩

«Пејғәмбәр демишдир: Ким бир мәсчид тикдирсә, Аллаһ онун үчүн чәннәтдә бир ев тикәр. Бу шәрәфли мәсчиди мәрһум Мәһәмәд оғлу Мәшәди Муртаза Әли тикмишдир. 1259 (1843)-чү ил».

Лаһычдакы башга епиграфик абидәләрдә дә бу бәннанын адына тез-тез раст кәлинир. Көрүнүр, Мәшәди Муртаза Әли дөврүнүн мәшһур сәнәткары олмушдур.

Сәккизинчи китабә јашајыш бинасы үзәриндәдир, хәтти сүлсдүр:

عمل مشهدى عبدالله ابن كربلاى على اكبر بنا اهنى الاصل ١٣٢٠

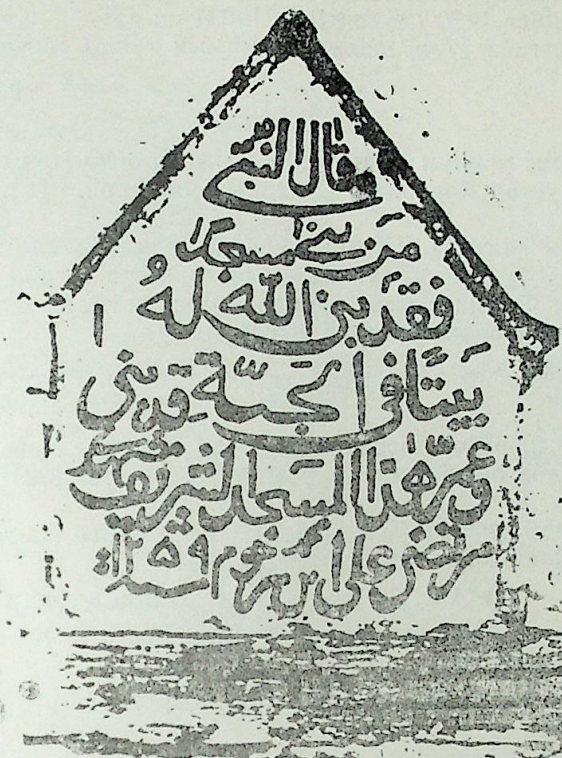
«Әсли әһәмәни олан Кәрбәләји Әли Әкбәр оғлу Мәшәди Абдулла-нын ишидир. Бәнна ермәнидир. 1320 (1902)-чи ил». Бу китабәнни ја-нында евин саһибинин адыны билдирән башга бир китабә вардыр:

صاحبه حاجي عبدالحسن بنمرحوم * حاجي عباس تاجر في ٢٠ شهر جمادى اثنا

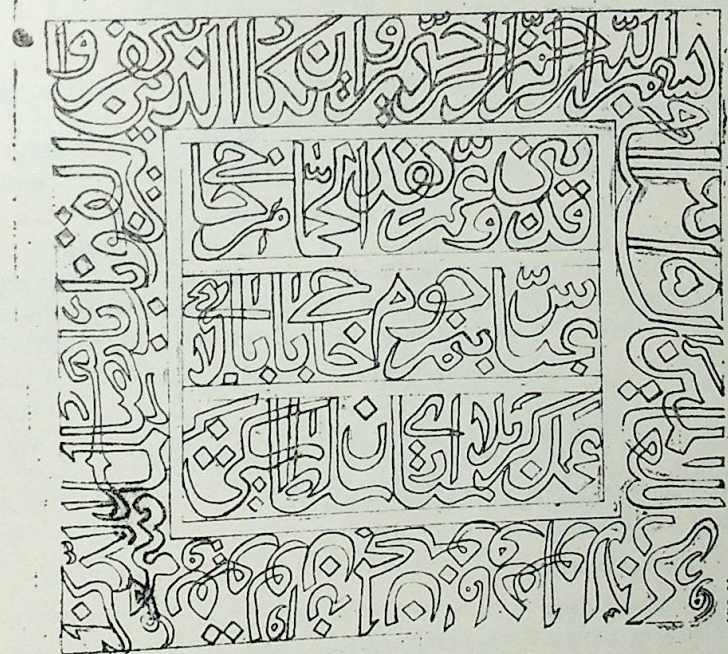
١٣٢٠

* Һазырда мәсчиддә халчачылыг сехи јерләшир.

** олмалыдыр.

Шәкил 6.

Шәкил 7.

«Сахиби мәрһум һачы Аббас оғлу һачы Әбдүлһүсејидир. Чумади сәни ајынын 20-си 1320 (26 сентјабр 1903)-чи ил».

Онунчу китабә (7-чи шәкил) һамамын тағлы гапысы үзәриндәдир:

قد بنى و عمر هذا الحمام حاجى عباس بنمرحوم
حاجى بابا لاحجى عمل كرىلاى استاد سلطان شكى

«Бу һамамы мәрһум һачы Баба Лаһычы оғлу һачы Аббас тикмиш-дир. Шәкили уstad Кәрбәләји Султанын ишидир... [8]. 1315 (1897—1898)-чи ил».

Он биринчи китабә Лаһычын Әрәкит кәндиндәки мәсчидин* гапысы үзәриндә олуб әрәб дилиндәдир, хәтти нәстә'лигдир (8-чи шәкил). Китабәнин үзү бир нечә дәфә рәнкләндијиндән чәтин охунур, дүзбучағ-лыдан јан тәрәфләрдәки јазылар исә охунмур:

... قد بنى و عمر هذا المسجد الشريف زين العابدين و حاجى بابا ابنا مشهدى كظم
ذكره سنة ١٢٢١

«...[9]. Бу шәрәфли мәсчиди Мәшәди Казым оғланлары Зейналаб-дин вә һачыбаба ону јад етмәк үчүн тикмишләр. 1221 (1806—1807)-чи ил».

Он икинчи китабә (9-чу шәкил) дүзбучағлы һашијәјә алынмыш бәзәкли медалјон ичәрисиндә јазылмышдыр:

... حرره كرىلاى عبدالؤمن فى شهر جماد الثانى ١٢٩٨

«...[10]. Ону Кәрбәләји Әбдүл Мә'мин јазды. Чумади сәни ајы 1298 (мај—1881)-чи ил».

Медалјонун харичиндә исә با سبوح، ياقدوس، يارب الملايكه و الروح јазылмышдыр.

1902-чи илдә тә'мир едилмиш бинанын үзәриндә уста Мир Әлинин ады галмышдыр:

... قد التعمير هذا الدار حاجى مير على ابنمرحوم * صمر مير عظيم فيشهو محرم
١٣٢٠

...*** Бу еви мәрһум Саар Мир Әзим оғлу һачы Мир Әли тә'мир ет-мишдир. Мәһәррәм ајы 1320 (апрел 1902)-чи ил».

Ев өзү даһа әввәл уста һачы Әһмәд оғлу уста Аббас тәрәфиндән ти-килмишдир. Бу һагда дивардакы икинчи китабәдә мә'лумат вардыр:

... عمل استاد عباس ابن استاد حاجى احمد

«...**** Уста һачы Әһмәд оғлу уста Аббасын ишидир».

Марағлы даш салнамәләрдән бири дә Лаһычын кирәчәјиндә јерлә-шән көһнә гәбирстанлығладыр. Бу хатирә абидәси (10-чу шәкил) үзә-риндә бир уста нәслинин ады галмышдыр. Дашын үз тәрәфиндә:

هذا المرقد المرحوم استاد عبدالرحيم ابن عبدالرحمان ابن استاد صاعت تفكساز
لا هجى ١٢٨٣

* بن مرحوم олмалыдыр.

* Мәсчидән инди анбар кими истифадә олунур.

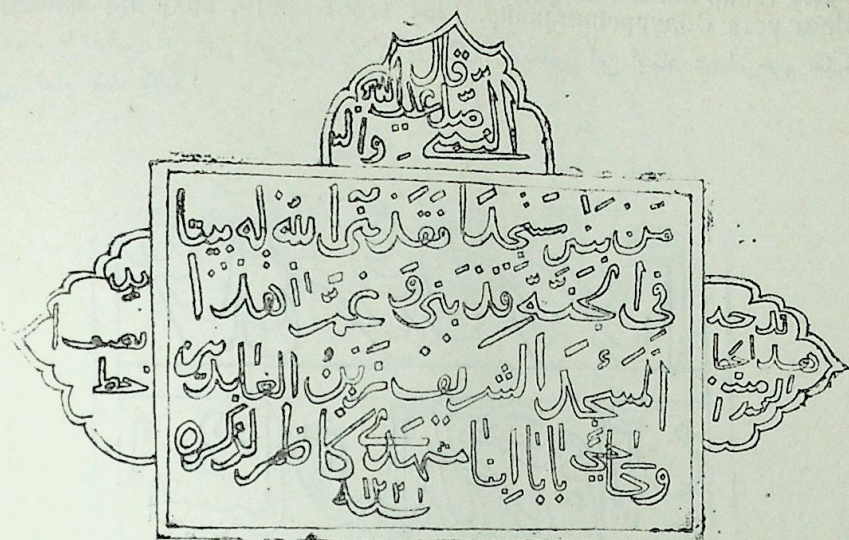
** جمادى олмалыдыр.

* ابن مرحوم олмалыдыр.

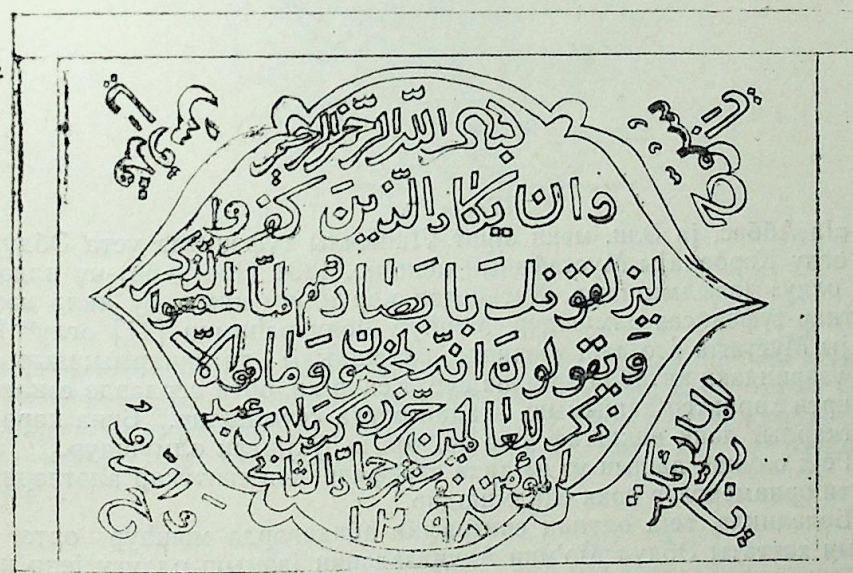
** فى شهر олмалыдыр.

*** Мәти тәкрар олунур. Б а х: китабә № 6.

**** Мәти тәкрар олунур. Б а х: китабә № 4.

Шәкил 8.

Шәкил 9.

«Бу гəбир лаһычлы түфəнксаз уста Саəт оғлу Əбдүррəһманын оғлу мəрһум уста Əбдүррəһиминдир. 1284 (1867—68)», арха тəрəфиндə исə
... يا عباس، يا علي ادر سني عمل كبريای مصطفی ابن استاد عبدالرحيم تفنكساز
(ھيجی تمام شد ۱۲۸۴)

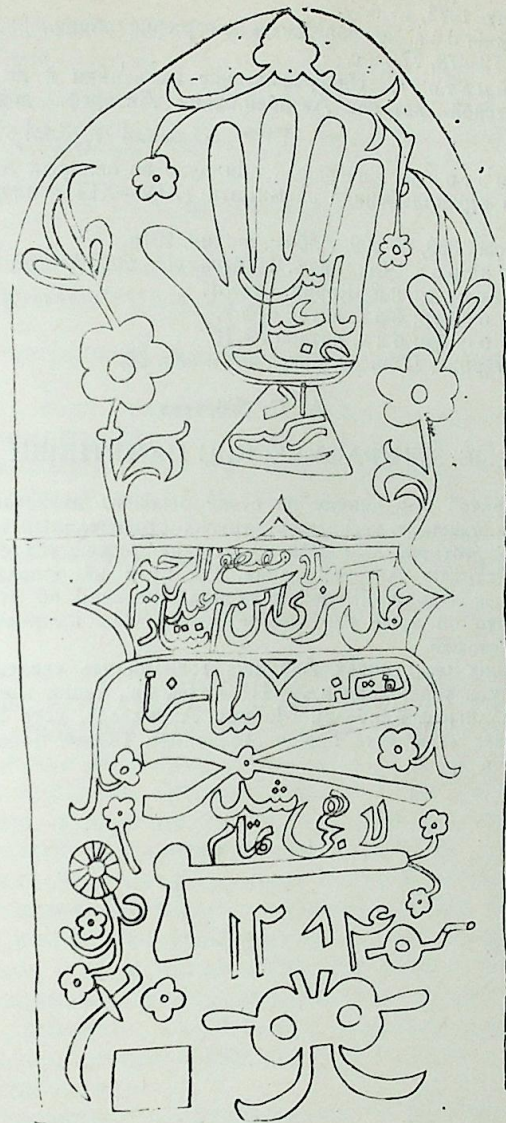
Шəкил 10.

«Ja Аббас, ja Əли, мəни өjrəт. Лаһычлы түфəнксаз уста Əбдүррəһим оғлу Кəрбалајы Мустафанын ишиндир. 1284 (1867—68)-чү илдə тамам олду» јазылмышдыр. Китабəдəн кəрүндүјү кими, бу аилə нəслə сənəткар-түфəнксаз олмушдур. Мəрһум Əбдүррəһимин [11] оғлу* Кəрбалајы Мустафа исə даш үзəриндə нəггашлыгы да бачармышдыр. Б даш үзəриндəки китабə бир даһа сүбүт едир ки, орта эсрлəрдə сənəткарлыг ирси характер дашымыш, атадан оғула кечмишдир. Буна кəрə д сənəткарлыг лəнк инкишаф етсə дə, чох кəјфијјəтли олмушдур.

Гəјд олунан дашын үз вə арха тəрəфлəриндə сənəткар алəтлəри в нəбати орнаментлəр һəкк едилмишдир.

Белəликлə, гəјд олунан епиграфик абидэлəрдə мəшһүр орта эс Лаһыч хəттаты Əбдүл Мə'мин Ахундзадəнин јазмыш олдуғу јени кита

* Уста Əбдүррəһим барəдə Азəрбајчан тарихиндə гəјд вардыр. Лакин онун а вə бабасынын, һабелə оғлунун да уста олмасына даир мə'лумат јохдур.

Шəкил 11.

бэлəр, Лаһыч силаһ устасы Əбдүррəһимин уста нəсли, һабелə уста Мəшəди Муртаза Əли, шəкили уста Кəрбалаји Султан, уста Һачы Аббас вə башга бу кими һэлə ады ме'марлыг тарихиндə мə'лум олмајан јени уста, нəггаш вə сənəткарларын јарадычылыгы һаггында мə'лумат верилир.

Əдəбијјат

1. М. С. Нə'мəтова. Ширванын XIV—XVI эсрлəр тарихинин өjrəнилмəснə даир. Бакы, 1959, сəһ. 60—61; Ə. С. Аббасов. Исмајыллы рајонунун бə'зи епиграфик абидэлəри һаггында, Азəрбајчан ССР ЕА Хəбəрлəри. Тарих, фəлсəфə вə һүгүг сєријасы, 1973, № 1, сəһ. 64—65, 68.

2. Габәлә фонду, 1973, № 6.
3. М. С. Не'мәтова. Азербайчанын эпиграфик абыдәләри, XVII—XVIII әсрләр. Бақы, 1963, сәһ. 65, 72—73, 77 вә с.
4. М. С. Не'мәтова. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана. Автореф. докт. дисс. Баку, 1968 стр. 48; ۱۳۴۰. باكتاشيك وادبياتي، استامبول، ۱۳۴۰
5. М. С. Не'мәтова. Эпиграфик абыдәләр вә онларын Азербайчанын ичтиман ягтисади тарихинин өјрәнилмәсиндә әһәмијјәти (XIV—XIX әсрләр) докт. дисс. I һиссә сәһ. 218, № 170.
6. Јенә орада, сәһ. 350, № 299. Албом, шәкил, 201в.
7. М. С. Не'мәтова. Док. дисс., I һиссә, сәһ. 232, № 258. Албом, 167-чи шәкил.
8. И. Ю. Крачковский. Қоран. 68—51.
9. Мәтн тәқрар олунур; б а х, китабә № 7.
10. Мәтн тәқрар олунур; б а х, китабә № 10.
11. Азербайчан тарихи, II һиссә, Бақы, 1964, сәһ. 65.

А. С. Аббасов

НЕКОТОРЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЛАХИДЖА

В статье говорится о надписях на стене бывшего двухэтажного жилого здания (ныне больницы), а также о нескольких других строительных надписях и о мемориальном памятнике известного лахиджского мастера-оружейника Абдуррахима, имя которого вошло в «Историю Азербайджана». На этом мемориальном памятнике остались изображения наковальни, клещей и тисков, сведения об отце Абдуррахиме уста Саате, гласившие, что он тоже был оружейником. Сам памятник был выполнен его сыном Кербалаи Мустафой.

В эпиграфических памятниках Лахиджа сохранились сведения о мастерах и ремесленниках, живших и творивших в XVIII—XIX вв., таких как уста Таги и его сын уста Худабакши, каллиграф Кербалаи Мо'мин Ахундаде, уста Кербалаи Али Акбер уста Мешади Муртаза Али, уста Гаджи Аббас бин Гаджи Баба Лахиджи, уста Кербалаи Султан Шеки и др.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1979, № 4
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1979, № 4

А. Ф. АББАСОВ

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКАЯ ФИЛОСОФИЯ И РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ В ПСИХОЛОГИИ

(О кризисе в психологии. Краткий анализ буржуазных теорий)

Необходимость специальной углубленной разработки общих принципов диалектико-материалистической философии применительно к конкретному психологическому знанию, анализа философских оснований учения о психике в наше время выявляется все отчетливее и настоятельнее. Это обусловливается закономерной исторической необходимостью развития наук, общества, дифференциацией и интеграцией научных дисциплин, прямо или косвенно касающихся психики, а, следовательно, и «загадочности» уникальной высокоорганизованной материи — мозга.

Далеко осталось позади то время, когда существенная часть мыслителей, оставаясь бессильными перед тайнами человеческой психики, понимали ее как проявление таинственных, мистических сил, независимым от тела началом, определяющим как само поведение, так и всю деятельность человека. Эта идеалистическая линия по основному вопросу философии, т. е. о первичности материи и сознания делилась на две разновидности: идеалистический монизм и дуализм. На такой точке зрения стояла не только большая часть философов, но и существенная часть естествоиспытателей, которые своими же экспериментами, законами, теориями стихийно развенчивали основы своих идеалистических трактовок о действительности. По этому поводу В. И. Ленин в работе «Материализм и эмпириокритицизм» пишет: «Материя есть первичное, мысль, сознание, ощущение — продукт очень высокого развития. Такова материалистическая теория познания, на которой стихийно стоит естествознание» [1].

Далее. Естествознание непреклонно стоит на том, «что мысль есть функция мозга, что ощущения, т. е. образы внешнего мира, существуют в нас, порождаемые действием вещей на наши органы чувств» [1, 88]. Шаг за шагом естествоиспытатели, подтверждая принципы материалистического монизма в своих работах, убеждались сами и убеждали других: да, мир — материален, мозг — высокоорганизованная материя, а сознание — свойство мозга, взаимодействующего с материальным миром. Этот процесс подтверждения и убеждения длится и по настоящее время.

Некоторые буржуазные ученые и по сей день в отношении человеческой психики видят за ней то же самое мистическое, сверхъестественное, что и их далекие предшественники. Особенно это касается таковой подопласти психического, как бессознательное (волитивный мир, мотивационные факторы и эмоциональные состояния).

Впервые введенное в науку З. Фрейдом «бессознательное психи-

ческое» в его психоаналитической теории, можно сказать, сыграло двойную роль. Для одних (идеалистов) оно послужило как бы некоторым откровением того, что «вот, мы были правы, все же за психическим есть что-то мистическое, независимое от материи начало». Правда, сам З. Фрейд понимал природу бессознательного психического в таком же духе; так понимают многие его последователи, а также Шеррингтон, Эдриан, Пенфилд, Джаспер, Рессар, Экклас и некоторые другие буржуазные ученые. Для материалистов же введенное «бессознательное» еще больше открыло глаза на объективную реальность — видеть за психическим не только сознание, но и те «давящие силы», «озарения», «ага-эффекты», которые никак не уместались в рамки какой-либо осознанности, рационального мышления.

Подобно тому, как открытие электрона в физике накануне века повлекло за собой волну новых соображений, замешательств, шумихи и привело к кризису в самой физике, а также вообще в учении о материи, так и введение «бессознательного» в психологии разразилось ожидаемыми бурными последствиями. Внешним проявлением такого кризиса выглядело появление на западе множества школ и направлений в психологии: фрейдизма, гештальтизма, бихевиоризма, персонализма, всякого «нео» к ним и, наконец, психологии (философии) «потрясенного сознания».

В литературе достаточно анализированы все эти течения — отмечены существенные данные некоторых учений, недостатки, — поэтому нет надобности рассматривать их подробно. Каждое из них будет рассмотрено по мере надобности.

Существенным было бы указать на то, что некоторые из указанных учений действительно дали психологии нечто полезное. Фрейдизм впервые обратил внимание на существенную роль бессознательных проявлений, на то, что сознательные процессы вовсе не исчерпывают всего содержания психики. «Если он (исследователь. — А. А.) не приписывает психическому никаких других признаков, кроме сознания, он должен объявить психическим само сознание, а все, что не является сознанием, оставить за пределами психического. В таком случае за пределами психического, по существу, окажутся весь волевой мир, мотивационные факторы, эмоциональные состояния, поскольку сами по себе они не являются сознанием» [2]. Гештальтпсихология впервые поставила вопрос не просто о функциях, а о целостном функционировании психики, обеспечиваемом движением по соответствующим структурам. В этом смысле законы гештальта — это законы организации целого на основе объединения функций в структуры, а деятельность психики описывается как функционирование, содержанием которого является переструктурирование исходного гештальта в поисках «хорошего гештальта» на базе так называемого закона прегнантности» [3]. (К фрейдизму и гештальтпсихологии мы еще вернемся).

Бихевиоризм, который мышление человека трактует в терминах схемы «стимул — реакция», т. е., что механизм мышления может быть раскрыт без обращения к его внутренним характеристикам и процессам, сделал немало для становления как самой кибернетики, так и кибернетических методов в науке, в частности в психологии. Но бихевиористская концепция моделирования мышления человека, в основе которого лежит конечная система элементарных правил переработки информации, выражаясь в крайний кибернетический редукционизм

привела к упрощенному толкованию естественного интеллекта, ибо мышление не может быть познано в отрыве от свойств органического субстрата мозга и воспроизведено на современных ЭВМ, какими бы сверхсовершенными ни были так называемые формальные нейронные сети. Собственно говоря, бихевиористская методология ничем не отличалась от метода, которым руководствовались любители преувеличений возможностей, опирающиеся на действительно огромные достижения кибернетики и заявляющие: «мозг» — «черный ящик», его можно изучить по «входам» и «выходам». Такой подход особенно модным был со второй половины 50-х и почти до конца 60-х годов, когда огромными потоками выходили книги под интригующими названиями, вроде: «Мозг, машина и математика» М. Арбиба, «Мозг как вычислительная машина» Ф. Джорджа, «Автомат и человек» К. Штейнбуха, «Вычислительные машины и мышление» Э. Фейгенбаума и Дж. Фельдмана, «Конструкция мозга» У. Эшби и др.

Никто, очевидно, не собирается подвергать сомнению огромные возможности кибернетических, математических, физических и других методов естественных наук в теории познания, в разгадывании логики, механизмов работы мозга, основ его структуры. Дело в том, как, каким образом естествоиспытатель ставит свои эксперименты и строит теорию, какой методологией он руководствуется, какими философскими принципами определяется его мировоззрение, ход его исследований и каков будет в зависимости от этого его вклад в трансформацию мировоззрения (в положительную или отрицательную сторону) касательно данной науки, да и всего научного мира. Важно не только формально примкнуть к какому-то философскому направлению. Правда, бывает и так, что тот или иной исследователь, хотя и стоит на какой-то философской основе, категорически отрицает какое-либо право за философией вмешиваться в научные исследования и в результате этого все больше путается, оказывается под ударами многих философских направлений и научных теорий; его исследования, теория становятся уязвимыми, дают трещины и становятся делом прошлого.

Действительно, никакая теория не сможет стать торжествующей, творчески развивающейся, устойчивой во времени, если она будет игнорировать необходимость руководствоваться в своем становлении, построении и совершенствовании действенным фундаментальным философским учением, каковым является марксистско-ленинская философия. Крах неизбежен, так как эта теория должна будет в конце концов связать свои выводы, полученные данные с другими фундаментальными теориями (а такие теории, наверняка, опираются на солидную философскую базу), так или иначе тоже работающими на тему (на предмет), ради которой и творит искомая.

Возьмем интересующую нас тему — проблему психики (мозга). Работа над этой проблемой может вестись и ведется с чисто психологической, физиологической, машинно-программированного (кибернетического), психофизиологического, психофизиологического, общепсихического и других сторон, причем на различных уровнях (субмолекулярном, молекулярном, клеточном, организменном, популяционном и т. д.) и в разных аспектах (физико-химическом, математическом и пр.).

Рассмотрим из них подход машинно-программированного моделирования. Пусть исследователь строит формальные нейронные сети (логические сети) для разгадки и объяснения некоторых явлений пси-

хической деятельности. Очевидно, что он должен будет руководствоваться данными физиологии высшей нервной деятельности. («Ясно, что каждое новое исследование должно строиться на основе тех новых достижений, которые привносятся в учение о высшей нервной деятельности со стороны нейрофизиологии» [4]).

Далее «сравнивая поведение построенных сетей с тем, что мы знаем относительно реального поведения организмов и их неврологии, мы сможем развить принципы построения сетей и проверить их приемлемость. Затем можно будет ввести усложнения, связанные с индивидуальными различиями» [4, 159] — пишет Ф. Джордж.

Таким образом, тот или иной исследователь невольно признает необходимым обращаться к различным биологическим, медицинским и другим данным, на каком бы высокоформализованном уровне не строил свои логические сети. Но наиболее верный путь — это не просто обращение к смежным областям науки по искомой проблеме (теме) и проверка на «прочность» кое-каких полученных данных, а путь тщательного анализа и синтеза современных достижений, подтверждение и диалектическое развитие своих полученных результатов на основе этих достижений. Это не простое сличение результатов и механическое склеивание концов, ибо исследователь, думая создавать теорию, а не просто выдвигать кое-какие идеи, приемы, методы (хотя это тоже важно в науке), должен знать, что его теория должна органически сливаться с остальными и синтезировать более общую фундаментальную теорию по данной проблеме. Нас интересует главным образом проблема психической деятельности, которая действительно входит в основной перечень неразрешенных в настоящее время проблем в области естественных и общественных наук [5].

Каждая фундаментальная теория как результат диалектического синтеза и обобщения частных теорий, как известно, несет в себе сущность, своеобразие целого, под которым понимается далеко не аддитивная (суммативная) трактовка, а наличие присущих только целому как таковому, свойств, но не отдельных его деталям или элементам (частным теориям и положениям); появление новых качеств, которые возникают как только сложилось целое. Это тем более важно потому, что речь идет о создании теории, достаточно ясно и точно объясняющей природу и функции психики живых организмов. Подход же к живому как к автомату, сложной машине (Декарт, Ламетри Гоббс и некоторые другие) на данном этапе развития науки неверен. Верен аристотелевский подход: мир — это живой организм; рука, отделенная физически от тела человека, — это уже не рука. Так же, как простым механическим склеиванием головы, рук, ног с туловищем, не создать живое, так и нельзя простым суммированием отдельных частных теорий создать более общую, целостную теорию, которая объясняла бы психику живого полностью (имеется в виду, диалектически понимаемая, относительная полнота).

И вот в таком проявлении целостной теории, осознанной и организованной тенденции к синтезу и к пониманию общих закономерностей должна выступать та метатеория, которая является наиболее общим системным учением по отношению ко всему комплексу естественных и общественных наук. Таковым является диалектико-материалистическая философия. На основах ее принципов должны синтезировать частные теории, строиться методологические, мировоззренческие, гносеологиче-

ские и социальные установки искомой психологической теории. «Речь... должна идти в первую очередь об осуществлении содержательного синтеза, который способен был бы охватить как результат, так и самый ход взаимодействия различных научных методов» [6], теорий. Ведь перед нами неоднозначное соотношение «один предмет — несколько различных методов» вместо строго однозначного «один предмет — один метод», которое стало нарушаться начиная с середины XIX в. Нарушение соотношения «один предмет — один метод» было связано с развитием естественных и общественных наук, техники, проблемой взаимодействия методов различных дисциплин, задачей синтетического характера. Неизбежность нового фундаментального научного метода (метатеории) стала исторической необходимостью. Это «необходимость в научном методе исследования удовлетворила для естествознания (XIX в.—А. А.) марксистская философия, благодаря созданию К. Марксом и Ф. Энгельсом метода материалистической диалектики» [6, 9].

В настоящее время на пути создания целостной психологической теории еще больше ощущается необходимость метатеории — творчески развиваемой марксистско-ленинской философии. Именно непониманием этого объясняется «трудное положение, в которое попадет исследователь, не имеющий устойчивого материалистического мировоззрения» [2, 17], стоящий на идеалистической линии или же занимающий антифилософскую позицию (как ему кажется, хотя на самом деле он попадает под влияние какой-нибудь умозрительной философии); этим же объясняется недоразумение: «Получается, что по частям о мозге известно немало, а общей картины все еще не возникает. Известные психологические, физиологические, машинно-программные модели не смыкаются между собой» [7].

Игнорирование сказанного факта, неумение использования концепции единства анализа и синтеза, которая составляет одну из основных черт методологии диалектического материализма, приводит того или иного ученого (будь он теоретик, экспериментатор или то и другое вместе) к вырождению им же самим своего учения, блужданию в объективной реальности, перехвату крайностей, попытке подчинить, приспособить те или иные факты, данные других учений своему толкованию.

Становясь мишенью внутренних противоречий и неотразимой критики со стороны других учений, его (или их) учение фактически прекращает свое существование, хотя иногда оно еще долго может хвастаться некоторыми своими результатами, захлебывая научный мир данными своего умствования. Хорошо, если у данного учения (ученого) окажется более-менее трезвый последователь, который вдруг, словно прозрев, начнет развивать это учение, подстраивая его под какую-нибудь действенную философию, добавив к прежнему названию «нео». Много можно привести примеров появления различных «нео...измов». Например, взять неофрейдизм в лице Хорни, Фромма, Салливана и среди них Э. Фромма. Он не только пытался связать фрейдистское учение (психоанализ) с марксизмом, введя свое понятие экзистенциализации и социализации личности между базисом (производительные силы) и надстройкой (производственные отношения) марксовского учения, но и резко отбрасывая исходные предпосылки Фрейда о природе бессознательного, т. е. идеалистические (понимание бессознательного как проявление таинственных, мистических, непознаваемых сил души). Э. Фромм понимал, что простым сведением «концов» фрейдистского уче-

Р. Г. АСАДОВА, Е. Б. ДАНКОВ

ОБ ОТРАЖЕНИИ НА УРОВНЕ КРИСТАЛЛОГЕНЕЗА

Проблема исследования свойства отражения в фундаменте самого здания материи [1] в неживой природе, на необходимость чего указал В. И. Ленин в своем произведении «Материализм и эмпириокритицизм», продолжает оставаться актуальной и в современной науке. Весьма интересным и малоисследованным является вопрос об отражении на уровне геологического движения. Поскольку геологическое движение выступает как геологический способ существования материи, постольку отражение в качестве упорядочивающего аспекта взаимодействия должно выступать не только как результат, но и как средство осуществления этого движения.

В геологическом движении материи можно выделить две главные группы процессов, характеризующих ее основные организации. Процессы первой группы — это процессы, связанные с минералообразованием, в результате которых происходит генезис минералов. «Минералы представляют основные «кирпичики» земной постройки и многие геологические процессы более высокого ранга включают минералообразование в качестве необходимого компонента» [2]. Во вторую группу включаются геологические процессы, связанные с образованием и разрушением геологических процессов более высокого ранга, чем минералы, а именно: различные слоистые и массивные толщи и геологические формации, а также горные породы [2].

Система геологического движения материи как целостность характеризуется специфической геологической организацией движения составляющего ее вещества. Уже в кристаллогенетическом движении, согласно Т. Павлову, наблюдается, «передача не только физико-химических, но и определенных морфологических свойств или качеств, которые особенно ясно выражены при «размножении» кристаллов, передающих свои особенные кристалло-структурные формы» [3].

В то же время следует отметить, что «процессы минералообразования являются не только составной частью геологических процессов более высоких рангов, но и важным индикатором условий их протекания» [2]. Минералы в системе геологического движения материи выступают как носители определенных структурных отношений истории Земли. Геологические процессы, согласно Ю. А. Косыгину, «в целом могут быть представлены лишь в виде ретроспективных реконструкций, и, следовательно, изучение их выходит за рамки динамических систем...» [2, 162]. Динамический характер отражения в кристаллических образованиях может быть выявлен в системе геологических ретроспективных реконструкций, которые также могут характеризовать и определенные периодические структуры в развитии Земли, потому что «та периодичность, которая устанавливается по минеральным ассоциациям, в том числе по тяжелым минералам и отдельным элементам и их ассоциациям, в

большинстве случаев отражает периодическую повторяемость одинаковых или близких по составу горных пород» [4].

Уже на кристаллическом уровне организации геологического движения материи наблюдается системная организация вещества. Характеризуя признаки системности в кристаллических образованиях, академик А. В. Шубников пишет: «Отдельные части кристалла не тождественны друг другу по свойствам. Часть кристалла по своим свойствам может существенно отличаться от целостного кристалла; если угодно, поэтому кристалл неделим» [5]. Это отличие свойств целого от свойств составляющих его частей обусловлено наличием внутренних процессов отражения в кристаллической системе. Как отмечает С. Т. Мелюхин, «свойства целостной системы качественно отличны от суммы свойств составных элементов, что является результатом их взаимного отражения» [6]. Вместе с тем любая кристаллическая система в своей организации подчиняется одновременно законам своей симметрии и симметрии среды. Все это дает основание акад. А. В. Шубникову утверждать, что «всякий реальный кристалл в самом деле представляет собой некий «организм», состоящий обычно из одного ядра, т. е. начальной точки роста и различных «органов», т. е. пирамид роста, зональных оболочек поверхностей и линий раздела пирамид и внешних граней» [5]. Кристаллическая организация осуществляется сообразно определенным законам симметрии. Она проявляется в симметрическом упорядочивании как атомов и молекул, так и ионов при их взаимном отражении друг в друге. Силы же связи между отдельными молекулами определяются неравномерным распределением в них электрических зарядов (силы Вандер-Валяса). Атомной упорядоченностью, как известно, характеризуются, например, металлы. Как кристаллические образования они построены из одинаковых атомов, связь между которыми осуществляется за счет свободно перемещающихся между ними электронов. В отличие от атомной кристаллической упорядоченности ионная упорядоченность проявляется в связях между положительно и отрицательно заряженными ионами (катионами и анионами). В земной коре, хотя и сравнительно реже, существует еще одна группа кристаллических систем, которая образует радикал-ионные или комплексно-ионные кристаллические системы (как переход от ионных к молекулярным структурам, где имеются обособленные группы атомов, представляющие собой электроотрицательные или электроположительные комплексы). Жесткая организация кристаллов — следствие «пригнанности» друг к другу составляющих кристалл частиц, их взаимоотражения. Следует отметить, что некоторые минералы могут существовать в аморфном состоянии, например, опал, вулканическое стекло и другие. Но и аморфное вещество, как и любое химическое соединение, имеет тенденцию к приобретению такой структуры, которая обеспечивала бы ей энергетически оптимальное положение в среде.

Весь процесс самоорганизации кристаллических структур опосредуется отражением элементов системы друг в друге. Так, формирование всего спектра возможной организации кристаллографических систем можно рассматривать в соответствии с законом групп кристаллогенетического процесса.

В кристаллографии известны 7 типов кристаллографических, 32 типа симметрических класса и 230 пространственных групп Федорова. В этом смысле структурное многообразие кристаллогенеза детерминиру-

ется системой геологического движения материи в такой мере, в какой кристаллогенез выступает как способ ее существования. Тенденцию кристаллогенеза к антиэнтропии правильно заметил В. И. Круть, говоря о том, что «на этом уровне мы сталкиваемся с антиэнтропийными явлениями и с процессами накопления информации [7]. Отражение, таким образом, элементов: атомов, ионов—внутри системы обеспечивает возникновение той симметрически организованной, энергетически оптимальной кристаллической упорядоченности, которая характерна для минералов.

Если минералы выступают конкретными носителями системы геологического движения материи, то все кристаллические системы как элементарные носители геологического движения материи, отражая в себе физико-химические условия своего генезиса, делятся на эндогенные и экзогенные. Со своей стороны эндогенные минералы, полученные в результате магматических и метаморфических процессов и естественно, отражающие эти условия, бывают магматогенные и метаморфогенные. Экзогенные кристаллические системы представляют собой результат отражения поверхностных условий в системе геологического движения материи — выветривания и седиментации. Существуют даже динамогенные кристаллические системы, сформированные в результате тектонических напряжений, отражающих в своих структурах ориентации тектонического поля. В результате отражения осуществляется ориентация оптических осей кристаллических систем, а в соответствии с их внутренней структурой формируется и внешняя морфологическая организация. Отражение влияния тектонического поля является основным фактором в генезисе метаморфических и магматических скальных пород. Но эта ориентация—лишь одна сторона во взаимодействии и взаимотражении тектогенеза и минералогенеза. Сам процесс самоупорядочивания скальных пород в результате кристаллогенеза уже способствует генерации определенных тектонических процессов. Тектоническая активность также непосредственно связана с разными типами трансформации вещества и энергии геологической системы и в частности с проявлением метаморфизма, а значит и перекристаллизации.

Кристаллическая система есть форма относительного уравнивания кристалла со средой. Подобный характер самоорганизации кристаллических систем обеспечивает также и динамическое уравнивание внутри элементов системы, осуществление которого становится возможным благодаря наличию отражения, проявляющегося как в отношении кристалла к внешней среде, так и между элементами кристаллической целостности. Каждый элемент кристаллической системы отражает взаимодействие не только одного, непосредственно связанного с ним элемента, но и множества прямо с ним не связанных элементов.

Осуществлению подобных корреляционных связей внутри системы способствует отражение. Последним обусловлено и то, что в кристаллогенетическом процессе могут быть выведены семь генетических типов кристаллогенеза, соответствующих семи кристаллографическим сингониям. Любые конкретные кристаллические системы как проявление данного «генотипа» выступают как его «фенотипы», так что «фенотип» конкретной кристаллической системы относится к «генотипу» по принципу взаимотражения части и целого. Чтобы охарактеризовать динамический характер симметрии кристаллических систем, Л. Ф. Берталанфи проводит аналогию с организацией живого. «Из кристалла, — пишет

он, — состоящего из молекул, валентности как бы высовываются в окружающее пространство; так же расплывчаты границы клетки или организма, которые сохраняют свою сущность только путем приобретения и выделения молекул, и трудно даже сказать, что относится и что не относится к «живой системе». В предельном случае все границы можно определить скорее как динамические, нежели как пространственные» [8].

Таким образом, подобно живым организмам кристаллогенезис с точки зрения кибернетики выступает как процесс, с которым связана репликация симметрических параметров «генотипа» кристалла, т. е. данной сингонии. В нем реализуется некоторый алгоритм согласованных изменений, характерный для «генотипа».

В результате этого достигается также относительно стабилизированное, а значит и энергетически оптимальное состояние, что и является показателем его антиэнтропийной направленности.

Здесь, как и в живых организмах, «количество полученной информации равно количеству устраняемой неопределенности» [9].

В. Т. Мещеряков считает, что «устранению или, по крайней мере, уменьшению этой неопределенности призван служить принцип соответствия. Этот принцип в неживой природе проявляется через «целестремленный» отбор более совершенного из массы разнообразных сочетаний» [10]. Таким образом, процесс самоорганизации на уровне кристаллов выступает как специфический информационный процесс антиэнтропийной направленности, в котором происходит самоорганизация элементарных материальных носителей геологической системы.

В законченной кристаллической системе как целостности внешние воздействия выборочно нейтрализуются посредством внутренней перестройки. Эта система изменяется адекватно среде, которую она отражает в процессе роста. Реакция такого типа является, например, основной так называемого «эффекта» Ребиндера. Рост кристаллов можно рассматривать как процесс самовоспроизведения, в основе которого лежит механизм положительной обратной связи, т. е. информационный процесс. Следует отметить, что при наличии обратной связи со средой кристаллическая система, перебирая все возможные способы упорядочивания, оставляет только тот, который обеспечивает ее оптимальное антиэнтропийное состояние. Именно посредством отражения может быть осуществлен такой выбор, который обеспечил бы необходимое функциональное соответствие, например, между включенной молекулой и структурно-функциональной динамикой кристаллической системы.

Отражение обуславливает координацию структурных элементов кристалла и в отношении их соразмерности. О подобной коррелятивной самоупорядоченности, симметрической согласованности элементов кристаллической системы друг с другом свидетельствуют, например, закон о постоянстве реберных углов (Н. Стенон), равенство Эйлера-Декарта ($V - E + F = 2$, где V —число вершин, E —ребер, F —граней), закон Р. Ж. Гаюи, гласящий, что двойные отношения отрезков, отсекаемых любыми двумя гранями кристалла на трех его пересекающихся ребрах, равны отношениям целых небольших чисел, и др. В подобном алгоритме самоорганизации заключены и все необходимые условия выполнения каждого отдельно направленного действия. Все это говорит о том, что конкретное упорядочивание кристаллических систем связано наличием некоторого алгоритма самоупорядочивания в направлении сохранения

этих систем. В этом смысле и отмечал Е. Вигнер, что «операции группы геометрической симметрии определяют законы сохранения» [11]. Возможность осуществления подобного алгоритма в процессе самоорганизации кристаллов связана, безусловно, с наличием отражения, так как алгоритм самоорганизации не может быть осуществлен без определенной избирательности. При этом из всех многочисленных возможностей «выбираются» оптимальные. Такой выбор, однако, связан не только с внутренним отражением, но и с отражением внешней среды; здесь избирательность обуславливает ограничение «степеней свободы».

Реализация подобного алгоритма приводит к тому, что любая кристаллическая система в процессе своего формирования приобретает периодическую структуру. В этом смысле внутренняя организация кристаллических систем может быть интерпретирована и как целостность, подчиненная «по своей симметрии тем ограничениям, которые налагает регулярная трехмерная периодичность» [12]. Периодичность кристаллических систем, осуществляемая в трех направлениях пространства (без изменения ориентации) может быть охарактеризована специфическими трансляциями. В результате внутренняя структура любой кристаллической системы приобретает определенную (устойчивую) равновесную форму симметрических взаимодействий элементов. Атомы или молекулы кристаллической системы можно охарактеризовать как правильное точечное множество в том смысле, что оно переводится из одного состояния в другое посредством ряда операций. Структурный порядок отражается таким образом, что атомы или ионы, отличающиеся друг от друга только по положению, оказываются конгруэнтными.

В соответствии с этим полученная структурно-функциональная организация кристаллов оказывается соответствующей алгоритму, управляющему множеством кристаллообразующих операций. Ограничения при этом проявляются в операциях поворотов и трансляции. Так, например, ограничения, накладываемые на операции поворотов, определяют порядок кристаллографических осей, они же способствуют проявлению в кристаллическом системогенезе только этих 14 решеток (Браве), 7 кристаллографических сингоний, 32 классов и 230 пространственных групп Федорова.

Любая кристаллическая система является результатом изменения неопределенности, хаотичности, аморфности, в результате которого, согласно мнению В. С. Готта, В. С. Тюттина и Э. М. Чудинова, «поведение» отдельных молекул, которые находятся в узлах кристаллической решетки, более организовано, чем поведение тех же молекул в расплаве» [9, 238].

Имея в виду, что «в расплаве поведение каждой молекулы более хаотично, соответствует понятию «ближнего порядка», при котором сняты ограничения, имевшие место при «дальнем порядке», специфическим для кристаллического состояния тела» [13], можно сказать, что зрением выступает как антиэнтропийный процесс с кибернетической точки зрения.

Таким образом, в кристаллообразовании имеет место передача структур. Но факт «передачи структуры от причины к следствию лежит в основе присущего материи свойства отражения» [13].

Проявление законов развития в кристаллической самоупорядоченности с точки зрения кибернетики всегда эквивалентно антиэнтропий-

ному изменению количества связанной информации в кристаллической системе, являющейся «клеточкой» геологической формы движения материи. Симметрическая упорядоченность кристаллических систем — это оптимальный способ существования химических соединений, соответствующих геологической системе или геологической форме движения материи.

Названные особенности самоорганизации кристаллического вещества указывают на то, что отражение является имманентным атрибутом процесса кристаллогенеза, а полученные элементы симметрии в связи с этим выступают как удобный вид «записи информации от различных комбинаций атомов и молекул» [14].

Отражение на уровне кристаллических систем проявляется также и в том, что в процессе роста они имеют возможность по-разному «заселять» грани, сохраняя свою симметрию. Это, конечно, связано и с разной скоростью самоорганизации в разных симметрических направлениях. В этих случаях в силу активности отражения быстрее вырастают те грани, которые имеют меньшее количество атомов, и медленнее формируются грани большей плотности. В свою очередь направление отражения определяет расстояние между гранями растущего кристалла, что и фиксируется в его морфологии. Разные условия среды могут формировать разные габитусы внешней огранки кристаллических систем, но при этом симметрия сохраняется в соответствии с законом постоянства углов — законом Н. Стенона. Габитус — это основные кристаллографические элементы, определяющие форму кристаллической системы: дипирамидальный, ромбоэдрический, кубический и др. Габитус, ограничивающий внутреннюю самоорганизацию кристаллической системы от внешней среды, оказывается очень чувствительным к внешней среде в процессе роста любой кристаллической системы. Эта «чувствительность» способствует параметрам внешних воздействий. Поверхностное же ограничение кристалла, отделяющее внутреннее кристаллическое тело от внешней среды, носит компромиссный характер, так как его симметрия является результатом сложения двух симметрий: самого кристалла и образующей среды. Однако, несмотря на то, что габитус в результате воздействий изменяется, кристаллическая система сохраняет способность при соответствующих условиях снова приобрести свою оптимальную морфологию, соответствующую его внутренней генетической структуре. Внутренняя генетическая симметрия как инвариантная форма проявления структурности единого процесса развития вещества как бы вписывает в себя структуру пространственно-временного континуума внешнего мира, вместе с тем накладывая ограничения на изменчивость конкретных кристаллических систем посредством внутренней структуры. Это и есть отражение. Так что при разных симметрических направлениях роста система осуществляет соответствующий выбор соответственно алгоритму кристаллизации данного генотипа.

В процессе роста кристаллическая система сохраняет себя, противостоя той среде, которая способствует ее образованию. Таким образом, здесь имеет место активность кристаллической системы по отношению к внешней среде, причем эта активность противоречива. С одной стороны, благодаря тому, что система выступает как элемент среды, она растет, а с другой — она противостоит среде, сохраняя свою индивидуальность. Если бы не было этого диалектического противоречия, система не могла бы не только самоорганизоваться, но даже существо-

вать. Именно в этом диалектическом отношении она возникает, расте- имеет возможность реагировать на внешние воздействия сообразно св ей внутренней структуре.

Кристаллическая система способна сохранять и восстанавливать состояние подвижного равновесия, благодаря чему она, отражая сре- адекватным образом, способна противостоять внешней среде.

История роста любой кристаллической системы во взаимодействии со средой снимается в ее организации. Время, характеризующее процесс формирования и роста системы, как бы воплощается в ее кристаллическом пространстве. Процессуальное время переопределяется структурно-функциональную организацию с определенными параметрами кристаллического пространства. Таким образом, отражение служит основой истории кристаллогенетического процесса.

Наличие отражения в процессе кристаллогенеза проявляется и в уменьшении или ликвидации объемных и поверхностных дефектов. При этом средством активного и адекватного характера отражения кристаллическая система в подобном случае приобретает способность закончить свою возможно оптимальную самоорганизацию. Вместе с тем эта ликвидация дефектов в процессе роста имеет также антиэнтропийную направленность. Таким образом, осуществление системного единства кристаллического образования среды заключается в том, что активность кристаллической системы направлена к уменьшению ее энтропии, тем самым к ее самосохранению.

Даже скорость роста в среде отражается на морфологической структуре кристаллической системы, благодаря чему габитус приобретает соответствующие изменения. Когда скорость роста достигает определенного критического значения, то это так отражается на морфологической организации, что она, теряя свою морфологическую устойчивость, принимает дендритную форму роста. В этом случае имеет место сращивание определенного количества дендритов, а иногда это приводит к включению в кристаллическую систему элементов среды, например, в жидкой фазе, сохраняющейся в структуре кристаллической системы миллионы лет, неся тем самым информацию об условиях исчезнувшей среды процесса роста. В геологии подобные кристаллические системы известны как «геологические термометры».

Отражение обуславливает рост скелетных кристаллов при очень сильном пересыщении и, наоборот, более богатых морфологических форм в условиях слабого пересыщения. При среднем пересыщении рост происходит таким образом, что морфологический габитус кристаллической системы оказывается сравнительно бедным. Процесс самоорганизации и роста данной кристаллической системы осуществляется так, что температура тоже отражается на морфологической организации. Поэтому обычно при высоких температурах одна и та же кристаллическая система в процессе роста может увеличивать «богатство» своего габитуса, наоборот, при понижении температуры уменьшается количество габитусных форм. Тем самым в процессе роста кристаллическая система сообразно внешним условиям, своей внутренней структуре способна выработать оптимально устойчивые габитусные формы.

Огромный теоретический и фактический материал кристаллохимии убеждает нас в том, что в процессе кристаллогенеза симметрия кристаллической системы активно отражает в себе воздействие симметрии

среды. Структуры кристаллических систем в процессе кристаллогенеза, согласно принципу Кюри [15], должны сохранять лишь те элементы симметрии, которые являются общим в определенном отношении как для кристаллической системы, так и для среды.

Таким образом, отражение в процессе кристаллогенеза реализуется в определенном изоморфизме, в соответствии между симметрией кристаллической системы и симметрией среды. Это соответствие является выражением процесса отражения. Кристаллическая система, сохраняя в процессе кристаллогенеза свою структуру, как бы оптимально приспосабливается к симметрии кристаллообразующей среды.

Преодолевая возникшие противоречия между симметрической организацией среды и собственной генетической структурой в процессе кристаллогенеза, система вместе с тем сохраняет свою «генетику», а значит и результаты прошлого процесса отражения в виде его «следов». Здесь роль отражения такова, что кристаллическая симметрия усваивает только те элементы среды, которые соответствуют ее структуре, как бы настраиваясь тем самым на симметрию среды. Она тем самым отражает симметрию среды и делает эту симметрию условием своего собственного существования. Но и среда тем самым тоже изменяется, так как осуществленное соответствие делает кристаллическую систему особым самоорганизующим элементом среды. Среда таким способом повышает уровень своей структурной организации: расплав или раствор превращается в кристаллические вещества.

В результате процесса отражения кристаллические системы сохраняют ту оптимальную симметрию, которая оптимизирует не только динамику среды, но и собственную динамику кристалла во время его роста.

Роль отражения в генезисе любой кристаллической системы такова, что она обеспечивает направление ее самоорганизации к оптимальной согласованности со средой. А после окончания роста отражение уже способствует самоохранению системы, благодаря чему она реагирует на внешнюю среду избирательно.

Таким образом, генезис любой кристаллической системы включает в себя отражение в качестве существенного момента. Она обеспечивает необходимое соответствие между существованием среды и существованием кристаллической системы, благодаря которому последняя может противостоять среде, сохраняя свою индивидуальность. И это соответствие осуществляется в такой мере, в какой кристаллическая система приобретает самостоятельное существование, которое снимая условия внешней среды, тем самым равновесно противостоит ей.

Рассмотрение свойства отражения на уровне кристаллогенеза, составляющего важнейший компонент геологического движения материи, показывает, сколь велика его роль в геологическом движении. Ленин указывает, сколь велика его роль в геологическом движении. Ленинское положение о том, что «... вся материя обладает свойством, по существу родственным с ощущением, свойством отражения...» [16], подтверждается богатейшим материалом современной геологической науки, химических и физических исследований.

Литература

- 1 Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 18, стр. 40.
- 2 Косыгин Ю. А. Основы тектоники. М., Изд-во «Недра», 1974, стр. 164.
- 3 Павлов Т. Теория отражения. София, Изд-во на БАН, 1962, стр. 74.

- ⁴ Логвиненко Н. В., Илинмер А. И., Ритенберг М. И. и др. Периодические процессы в геологии. Л., «Недра», 1976.
- ⁵ Шубников А. В. Избранные труды по кристаллографии. М., Изд-во «Наука», 1975, стр. 518.
- ⁶ Мелюхин С. Т. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии. М., Изд-во «Мысль», 1966, стр. 133.
- ⁷ Круть И. В. Исследование оснований теоретической геологии. М., Изд-во «Наука», 1973, стр. 174.
- ⁸ Бергалаф Л. Ф. История и статус общей теории систем. Сб. Системные исследования. М., Изд-во «Наука», 1973, стр. 34.
- ⁹ Готт В. С., Тютин В. С., Чудинов Э. М. Философские проблемы современного естествознания. М., 1974, стр. 235.
- ¹⁰ Мещеряков В. Т. Соответствие как отношение и принцип. Изд-во «Наука», 1975, стр. 70.
- ¹¹ Вигнер Е. Этюды о симметрии. М., Изд-во «Мир», 1971, стр. 31.
- ¹² Банн Ч. Кристаллы, их роль в природе и науке. М., Изд-во «Мир», 1971, стр. 24.
- ¹³ Кузнецов И. В. Философская энциклопедия. Гл. ред. Ф. В. Константинов. Т. 4, М., Изд-во «Сов. энциклопедия», 1967, стр. 372.
- ¹⁴ Друянов В. А. Загадочная биография Земли. М., «Недра», 1975, стр. 126.
- ¹⁵ Кюри П. Избранные труды. М.—Л., Изд-во «Наука», 1966, стр. 95—119.
- ¹⁶ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 18, стр. 91.

Р. Н. Эсədова, Е. Б. Данков

ИН'ИКАСЫН КРИСТАЛЛОКЕНЕЗ СƏВИЈƏСИ ҺАГГЫНДА

Мүасир елмин актуал проблемләриндән бири чансыз тəбиəтдə ин'икас хассəсин тəдгигидир. Бу бахымдан ин'икасын кристаллокенез сəвијəдə тəдгигаты хүсүси мар доғурур. Кристаллик гурулуш һәм атом вə молекулларын, һәм дə ионларын симметрия оларағ бир-биринə гаршылығлы ин'икасы заманы баш верир.

Кристаллик гурулушун там жаранмасы просеси элементләр системинин бир-биринə ин'икасы заманы һəјата кечирилр. Кристаллик систем дедикдə, кристалла мүнит нисби таразлығ формасы аңлашылар.

Кристаллик системин өз-өзүнə бу чүр тəшкили характери һәмчинин элемент системинин дахилəн динамик таразлығны да тəмин едир. Бу чүр таразлыға кристал харици мүнит вə кристалын элементлəri арасындакы ин'икас нəтичəсиндə на олурлар.

Системин дахилиндə белə коррелјасија əлағəлəрини һəјата кечирмəклə ин'икас жаранр.

Кристаллик систем сəвијəсиндə ин'икасын жаранмасы һәмчинин артым просеси дə өз симметриијасыны горумагла мұхтəлиф јолла кристалын тəрəфлəринин долдуру масына имкан верир. Артым просесиндə кристаллик систем əмəлə кəлдији мүнитə м гавимəт кəстəрəрəк өзүнə горужуб сахлајыр.

Кристаллик систем мұтəһəррик таразлығ вəзијəтинин горунмасына вə јенидөн ратмағ габилитетинə малик олуб, мүнити бəрəбəр сурəтдə ин'икас етмəклə хари мүнитə гаршы мұгавимəт габилитетинə кəсб етмиш олур.

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
Тарих, фəлсəфə вə һүгүг сєријасы, 1979, № 4
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1979, № 4

Г. И. ХҮСЕЈНОВ

МИЛЛИ ҺИСС ИЛƏ СОВЕТ АДАМЫНЫН ҮМУММИЛЛИ ИФТИХАР ҺИССИНИН ДИАЛЕКТИКАСЫ

Јени Совет Конституцијасында гејд едилдији кими, өлкəмиздə ин-кишаф етмиш социализм чəмијəтинин гурулмасы илə чəмијəтимизин итисади, ичтимаи-сијаси вə идеја-мəнəви мұнасибəтлəri саһəсиндə бəјүк дəјишикликлər баш вермиш, өлкəмизин коммунизмə доғру һəрəкəти даһа да сүр'əтлəнмишдир [15, сəһ. 3]. Бу дəјишикликлəрин əн мұһүм јекунларындан бири дə өлкəмиздə милли мұнасибəтлəрин инкишафы нəтичəсиндə инсанларын јени тарихи бирлији олан совет халғынын формалашыб реал керчəклијə чеврилмəсидир [14, сəһ. 38]. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдашын кəстəрдији кими, партијамыз милли мұнасибəтлəрин социалистчəсинə дəјишдирилмəси саһəсиндə елə бир иш кəрмүшдүр ки, буну əн чох инкишаф етмиш вə өз демократијасы илə өјүнəн һеч бир капиталист өлкəси кəрə билмəмишдир вə кəрə дə билмəз [12, сəһ. 6].

Вахтилə В. И. Ленин даһијанə бир узаткəрəнликлə јазырды ки, «...социализм инсан јашајышы бирлијинин јени, даһа јүксəк формаларыны јарадыр» [8, сəһ. 40].

Совет халғынын жараныб формалашмасы илə бу халға мəнсуб олан јени вəтəнпəрвəрлик һисси—совет адамынын үмуммилли ифтихар һисси дə жараныб инкишаф етмишдир. Ајрыча бир халғын тəбии-милли дүјғуларындан даһа эəнкин вə кениш олан бу һисс милли һəјатын вə онун ајрылмаз элементи олан милли психолокијанын ингилаби сурəтдə дəјишмəсинин парлаг нүмунəсидир. Ајры-ајры миллəт вə халғларын интенсив оларағ бир-биринə јакынлашмасы, онларын јашајыш вə мəишəт тəрзиндə, дүнјакөрүшү вə давранышларында охшар, үмуми чəһəтлəрин мејдана кəлмəси, һабелə бир чох амиллэр милли һиссин диалектик дəјишмəсини, онун үмуммилли ифтихар һиссинə чеврилмəсини һазырламышдыр.

Милли һисс фəрдин психи-һисси фəалијəти кими чох мұрəккəб вə эидијəтли феномендир. Бу аңлајыш кениш вə əһатəли тəдгигат объект кими елмин бир чох саһəлəринə аид олдуғундан мұхтəлиф аспектлəрдə шəрһ едилə билэр. Лакин биз онун мұрəккəб физиоложи чаларларына диггəт јетирмəдөн, даһа чох соснал аңлајыш кими, инсан мəнəвијəтинин тəркиб һиссəси кими изаһ етмəјə чалышачағыз.

Инсанын күндəлик һəјаты емоционал-һисси вə конкрет психи проселəri əһатə едөн мұрəккəб фəалијəт нөвлəриндөн ибарəтдир. Бу психи проселэр харици алəм һадисəлəриндөн тутмуш, инсанын бир-биринə, һабелə онун өз шəхси «мəн»инə олан интим мұнасибəтлəri əһатə едир. Мəһз бу чохтəрəфли мұнасибəтлэр системиндə инсанын конкрет һисси фəалијəти нəинки формалашыб инкишаф едир, һәм дə инсан мəнəвијəти јени-јени «материалларла» тəчһиз олунур.

Инсанын мұрəккəб психи фəалијəтинин бир нөвү кими, милли һисс

конкрет һисси фәалијјәтин дикәр нөвләриндән онунла фәргләнир ки, даһа чох сабит характер дашыыр вә милли һәјатын чаларларыны өзүндә экс етдирир. Милли һиссин дәјишкәнлијиндән о мәһнада данышма олар ки, о, милләтләрин һәјатынын тарихи шәраитиндә, онларын јаша јышында баш верән дәјишикликләрлә әләгәдар олараг дәјишир вә ичти-маи шуурун бүтүн саһәләринә, милли психолокија вә мәдәнијјәтә өз тә-сирини көстәрир.

Милли һиссин физиоложи тәбиәтини арашдыраркән гејд етмәк ла-зымдыр ки, о, инсанда јаранан инстинктләр кими фәалијјәт көстәрсә да-бунунла белә ону биоложи амилләрин тә'сири алтында мејдана кәлә тәбиин инстинктләрлә һеч вәһлә гарышдырмаг олмаз. Чүнки милли «инстинкт» ичтимаи просесләрлә сых әләгәдар олуб, билаваситә сијас-үстгурумун тә'сири алтында формалашыр.

Милли һиссин ичтимаи характеринин тәдгиги марксизм нәзәриј-синдә мүһүм јер тутур. Маркс инсаны халис физиоложи вүчуд кими тә-вир едән механики материалистләрин фикирләрини алт-үст едәрәк сү-бут етди ки, инсанын маһијјәти һәр һансы физиоложи амилләрлә бағл-олмајыб, ичтимаи мүнәсибәтләрин мәчмуудур [2, сәһ. 128].

Лакин бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, милли һисс фә-дин психи әләми илә сых бағлы олуб, онун бир чох мәһәви кејфијјәтлә-рини өзүндә экс етдирир. Одур ки, фәрддә үстүн јер тутан, аз-чох саби-характер дашыјан ичтимаи маһијјәтли әһвали-руһијјәләр милли һисс-бүтүн формаларына чох бөјүк тә'сир көстәрир.

Милли һиссдә ичтимаи шуурун ајры-ајры элементләри көк салы-вә ејни заманда онун өзү милли һиссин тә'сиринә мә'руз галыр. Бу гар-шылыгы диалектик тә'сирин өзү дә зиддијјәтли характер дашыыр. Б-исә өз әксини даһа чох милли һиссин тәзадлы инкишаф мејлиндә тапыр. Белә ки, милли һисс инкишафла сых бағлы олдуғундан, милли инкиша-фын бүтүн зиддијјәтләрини өзүндә сахлајыр. Бурада һәм милли-тин синфи структуру, һәм чинси әләмәтләри, һәм дә јаш хүсуси-јәтләри өзүнә јер тапыр. Мәһз бу тәбиин рәнкарәнклик мүхтәлиф вә ма-һијјәтчә фәргли милли һиссләрин дашыјычысы ола биләр.

Милли һисс әкәр садәчә олараг милли ифтихар һисси кими чыхы-едәрсә вә бејнәлмиләл идеолокијанын үмуми ахынына говушарса, ичти-маи тәрәггинин гүввәтли амилинә чевриләр. Белә һалда о, нәнки милли-инкишафа күчлү тәкан верир, милли һәјатын динамик инкишафыны тә-мин едир, һәм дә милләтләрарасы үнсијјәтин гүввәтләнмәсинә, милли-ајрылығын бүтүн сә'дләринин арадан галдырылмасы, милләтләрин бир-биринә јакынлашмасы, бејнәлмиләл милли бирлијин јени јүксәк форма-ларынын јаранмасына сәбәб олур. Бу шәраитдә милли һисс зәһмәткеш-синфин синфи шуурунун мүһүм бир һиссәси кими, гүдрәтли синфи чы-хышларын, синфи һәмрә'лијин илһам мәнбәләринә чеврилир, дүнјанын-ингилаби чәһәтдән јениләшмәсиндә, ичтимаи һәјатын инкишафында чо-бөјүк рол ојнајыр.

Лакин бурада белә бир һалы гејд етмәк лазымдыр ки, милли һисс-дикәр һиссләрдән гүввәтли тәзаһүр етдији тәгдирдә (мәсәлән, синфи-һәмрә'лик һиссиндән) белә бир сәһв иллүзија јарана биләр ки, куј-милли һиссин дашыјычылары кими пролетариатла, онун дүшмәни бур-жуазија арасында һеч бир фәрг јохдур вә куја милли бирлик хатиринә һәр бир синфи фәрги унутмаг мүмкүндүр.

Һәмчинин дикәр дилдә данышан, јә'ни башга милләтдән олан синфи-гардашы исә онун үчүн потенциал дүшмән ола биләр. Буржуазија мә-

бу һалдан дәфәләрлә милләтин зәһмәткеш тәбәгәләринин синфи шууру-ну күтләшдирмәк, ону сәһв ахына јөнәлтмәк үчүн истифадә етмишдир.

Милли һисс инсанлар арасында әхлағи мүнәсибәтләрин тәнзимчиси-кими чыхыш едәрсә, зәрәрли рол ојнајар. Бу чәһәт һәм дә өзүнү ичти-маи һәјатын бир чох саһәләриндә бүрүзә верир вә билаваситә онун рә-ван инкишафы јолунда әнкәлә чеврилир.

Милли һәјат тәрзи өз ганына гапаныб галдыгда, башга милли һәјат-тәрзләринин тә'сиринә мә'руз галмадыгда биртәрәфли, һәм дә мүртәчә-мејлләр үзрә инкишаф едир ки, бу да өз тә'сирини ичтимаи шуурун бир-чох формалары үзәриндә, о чүмләдән милли мәдәнијјәт саһәсиндә дә-көстәрә биләр. Бу мәһнада милли һисс милли худбинлијин, башга мил-ләтләрлә е'тинасыз, һәтта дүшмәни мүнәсибәтин башлыча амилинә чев-рилә биләр. Мәсәлән, малијјә капиталынын ән иртичачы дәстәси олан-фашизм Алманијада һакимијјәт башына кечәркән, алман милләтинин-али иргә вә онун мүстәсна һүгүглара малик олмасыны өзүнүн идеоложи-бајрағы етмишдир. Бу заман һәм дә башга милләтләрин милли һејсијјә-тинә азачыг да мәһәл гојулмурду. Бу хәтт өзүнү ичтимаи шуурун бүтүн-саһәләриндә чох ајдын бүрүзә верир. Антисемитизм кими мүртәчә идео-локијанын јаранмасы, мәдәнијјәтдә милли мәһдудијјәтин бир чох фор-маларынын тәблиғ едилмәси бу чәһәтин тәзаһүр формаларындандыр.

Милли һисс синфи мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг, милләтин бү-түн тәбәгәләринин дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы биркә мүбариз-әјә сәфәрбәр едилмәси үчүн чох мүһүм рол ојнаја биләр. О, милли бир-лијин гүдрәтли амилидир вә милли дәвләтин сабитлији вә мөвчудлуғу-үчүн мүһүм чәһәтдир. Милли һисс ичтимаи-игтисади вә мәдәни инкиша-фын сүр'әтләндирилмәсиндә мүтәрәгги рол ојнаја биләр.

Лакин бурадача онун әкс тәрәфини дә гејд едиб көстәрмәк лазым-дыр ки, милли һисс сәһв истигамәтә јөнәләрсә, јә'ни синфи зиддијјәтләри-пәрдәләмәк вә барышдырмаг, зәһмәткешләри бејнәлхалг иртичаја вә-синфи дүшмәнә гаршы мүбаризәдән ајырмаг, халғлары бири-биринә-гаршы гојмаг васитәси кими чыхыш едәрсә, ичтимаи тәрәггинин мисил-сиз әнкәлине чеврилә биләр.

Милли һиссин аз вә ја чох дәрәчәдә сабит галмасына бахмајараг, о диалектик характерә малик олуб, тарихи дөврләрлә әләгәдар олараг-чох бөјүк дәјишикликләрә уғрајыр, өзүндә игтисади инкишафын бүтүн-хүсусијјәтләрини чәмләшдирир. Һәм дә конкрет ичтимаи-игтисади шә-раит милли һиссин инкишафында тәзадлы рол ојнаја биләр.

Синифли чәмијјәтдә ичтимаи шуурун бүтүн формалары дахилән-зиддијјәтлидир вә даһа чох һаким синфин мәнәфејинә хидмәт едир. Мәһз-һаким синфин дүнјакөрүшүнүн тә'сири алтында формалашан милли-һисс мәһдуд, һәм дә синфи характер дашыјараг, милләтин мәһәви сима-сыны бүтүнлүклә, бүтүн долғунлуғу илә мүәјјән елә билмир.

В. И. Ленин капитализм чәмијјәтиндә милли һәјатын бу икили ха-рактеринә ишарә едәрәк јазмышдыр:

«Һәр бир мүасир милләтдә ики милләт вардыр. Һәр бир милли мә-дәнијјәтдә ики мәдәнијјәт вардыр. Бир пружкевичләрин, путиловларын, струвеләрин великорус мәдәнијјәти, бир дә Чернышевски вә Плехано-вун ады илә гејд олунан великорус мәдәнијјәти вардыр» [6, сәһ. 16].

Милли һиссин конкрет тарихи характер дашымасы пролетариатын-тарих сәһнәсинә кәлмәси илә она јени тарихи нөгтеји-нәзәрдән јана-ш-маг имканы верир.

Пролетариат јени идеолокијанын, јени дүнјакөрүшүнүн, јени һәјат

тәрзинин дашыҗычысы кими, онун ады илэ бағлы олан милли һисс зәһмәткеш халгын милли симасыны бүтүн габарыглыгы илэ өзүндә әкс етдирир вә бу мәһнада даһа зәнкин мәзмуна маликдир. Һәм дә әмәкчи халгын, зәһмәткеш синифләрин ады илэ бағлы олан милли һиссин аҗры-аҗры элементлери диалектик сечмә јолу илэ бу вә ја дикәр формада пролетар милли һиссинин инкишафы үчүн гита зәминни олур. Пролетар милли һисси халгын бөјүк әксәријјәтинин ады илэ бағлы олан демократик милли әһәһәләрин гануни вариси кими чыхыш едир.

Милли һәјатын бу чүр јениләшмәсинин перспективләрини илк дөһә олараг пролетариатын рәһбәрләри К. Маркс вә Ф. Енkelс әсасландырмышлар. Онлар әмин идиләр ки, социалист ингилабынын дөјүш мејданларыннан социалист милләтләри дәјишилмиш вә дирчәлмиш һалда чыхаглар [2, сәһ. 15]. В. И. Ленин бу фикри даһа да инкишаф етдирәрәк јазмышдыр ки, социализмдә ичтимаи һәјатын һәртәрәфли тәрәггис тәдричән милләтләрин һәртәрәфли инкишафы вә тәрәггисинә доғру апарыр [8, сәһ. 41].

Милли һиссин характеринин бу чүр диалектикчәсинә дәјишмәсини вәтәнпәрвәрлијин тимсалында даһа әтрафлы шәрһ етмәк олар.

Милли һисс илэ вәтәнпәрвәрлијин инкишаф диалектикасында даһа нышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, милләтә хас олан үмуми чәһәтләр—әјаләтчилик вә јерличилик, иғтисади гапалылыг, етник аҗрылыгын даһа зәһһәјәти чәрчивәсинин ашылмамасы бүтүн габарыглыгы илэ вәтәнпәрвәрликдә өз әксини тапыр. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, милли һисс вәтәнпәрвәрликлә сых әлағәдә олдуғда өзүнүн дар чәрчивәсини ашараг кениш халг күтләләринин, милләтин бүтүн тәбәгәләринин бахышларыны әлағәләндирмәкдә әсас чәһәтә чеврилир. Капитализмдә вәтәнпәрвәрлик һәлә кифәјәт гәдәр хырдаланыб, әһалинин бүтүн һиссәләрини әһатә етмир вә синфи характер дашыҗыр.

Синфи чәмијјәтдә үмуммилли мәнәфејинин ифадәчиси о ичтимаи гүввә сајылыр ки, милләтин тәрәггисинә, ичтимаи һәјатын чанланмасына көмәк едир, јәһи мәһсулдар гүввәләрин чичәкләнмәсинә вә кенишләnmәсинә шәрәит јарадыр, демәли, милли сәрвәт вә мәдәнијјәтин чичәкләнмәсинә көмәк едир. Капитализмн јүксәлиши дөврүндә белә бир сијаси гүввә буржуазијадыр. Бу дөврдә буржуазијанын мәнәфеји объектив сәбәбләр үзүндән милләтин мәнәфеји илэ узлашыр. Бу чәһәт өзүн буржуазијанын давраһышында әкс етдирир. Јәһи о, бир «вәтәнпәрвәр» кими тарих сәһһәсинә атылыр. Лакин белә вәтәнпәрвәрлијин әсасында феодал мәһдудијјәтиндән вә харичи рәгабәтдән азад үмуммилли базарын әлдә едилмәси вә өзүнүн иғтисади һөкмранлыгынын гүввәләндирилмәси мәгсәди дурур. Марксист әдәбијјәтдә гејд едилдији кими, даһили базар буржуа милләтчилији үчүн илк мәктәб олмушдур [1, сәһ. 145].

Демәли, буржуазијанын вәтәнпәрвәрлији бу вә ја дикәр формада милләтин тәбиәтинә зидд кәлир, онун интенсив олараг бејһәлхалг сәрвәтләри мәнимсәмәсинә мане олур. Бу мәрһәләдә буржуазијанын вәтәнпәрвәрлији милли һәјатын инкишафында мүтәрәгги мејлә малик олса да, бүтөвлүкдә ичтимаи һәјатын бејһәлмиләләшмәси просесини ләһәк кидир.

Јалһыз пролетариатын вәтәнпәрвәрлији бүтүн чәһәтләри илэ милләтин тәбиәтинә ујғун кәлир. Бу һал өзүнү о заман даһа габарыг сурәтдә бүрүзә верир ки, о, буржуазијанын вәтәнпәрвәрлијиндән бүтүн элементләри илэ аҗрылыр вә мүстәгил идеоложи әсаслар үзрә формалашыр. Әкәр бу вахта гәдәр зәһмәткеш синфин вәтәнпәрвәрлијиндәки демократик мәзmun даһа чох әхлағ саһәсини вә даһа аз сијасәт саһәсини әһатә едирдисә, артыг инди о ајдын сијаси истиғамәт алыр. Синфи шүүрча јеткинләшән пролетариат милләтин апарычы сијаси гүввәсинә чеврилир.

Сосиализмн гәләбәси илэ вәтәнпәрвәрлијин ичтимаи-синфи базасы кенишләнир, чәмијјәтин бүтүн үзвләрини истәр әхлағи, истәр сијаси әләмәтләрә кәрә бирләшдирәрәк бүтүн ичтимаи группарын вәтәнпәрвәрлији олур.

Ичтимаи-синфи нөгтеји-нәзәрдән рәһкбәрәнк милләтин јеринә, өзүнүн ичтимаи тәбиәтинә кәрә ваһид тип тәшкил едән социалист милләти кәлир. Бу һал өзүнү вәтәнпәрвәрлијин мәзmunунда чох габарыг бүрүзә верир. О, нәинки милләтин монолит бирлијини гүввәләндирир, һәм дә милләтләрарасы бирлијин јени, јүксәк формаларынын јараныб формалашмасына көмәк едир.

Вәтәнпәрвәрлијин бу нөвү өзүндә артыг кечмишин әһәһәшә демократик әһәһәләрини топлаҗыр. Лакин бу артыг «Әсрләр вә мин илләрлә аҗры-аҗры вәтәнләрдән» доған вәтәнпәрвәрлик дејил, пролетар бејһәлмиләчилијинин тәзаһүрүдүр [11, сәһ. 19].

Мүхтәлиф ичтимаи-иғтисади формасијаларда, мүхтәлиф синифләрин вәтәнпәрвәрлијиндә милли-етник вә социал-синфи элементләр әсас јери тутур. Лакин зәһмәткеш синфин милли иғтихар һиссинин объектләрини илк нөвбәдә демократик мәзmunлу мәдәнијјәт, милли дил, доғма дијар вә с. бу кими халгла бағлы компонентләр тәшкил едир. Бурада о чәһәтә хүсусилә диғгәт јетирмәк лазымдыр ки, мәдәнијјәтин демократик чаларлары өзүнү чох ајдын сурәтдә бүрүзә верир. Зәһмәткеш синифләрин сијаси чәһәтдән јеткинләшмәси, онларын гүдрәтли ичтимаи-сијаси гүввәјә чеврилмәси илэ чәмијјәтин демократик вә һуманист наһијјәтләри, халгын идеја-сијаси бирлији, ингилабын әзәмәтли әһәһәләри вәтәнпәрвәрлијин башлыча идеја мәнбәләриндән олур.

Сосиализмдә зәһмәткешләрин милли мәдәнијјәтә бағлылыгы өз әһәмијјәтини һеч дә итирмир, әксинә, социализм чәмијјәти гүмәтли милли сәрвәт кими вәтәнпәрвәрлијин идеја амилләриндән биринә чеврилир. Беләликлә, зәһмәткеш синфин вәтәнпәрвәрлијинин объектини милли-әлаһиддә чәһәтләр дејил, даһа чох бејһәлмиләл элементләр тәшкил едир.

Вәтәнпәрвәрлијин компонентләриндән бири кими «Вәтән» аһлаҗышынын шәрһи мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бу сәпкидә вәтәнпәрвәрлијин маһијјәти вә онун милли һиссә олан диалектик әлағәси даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

«Вәтән» аһлаҗышы, һәр шејдән әввәл, өзүндә ичтимаи-иғтисади вә синфи мүнасибәтләри әкс етдирир. Мәһз бу хүсусијјәти нәзәрә алараг марксизм классикләри пролетариатын синфи шүүруну вәтәнпәрвәрлик һисси илэ әлағәләндирмиш вә гејд етмишләр ки, јалһыз синфи мүбаризә зәмининдә дурмагла әсл вәтәнпәрвәр олмағ олар. К. Маркс «Коммунист Партијасынын Манифести»ндәки «коммунистләрин вәтәни јохдур», ифадәсиндә ону синфи мүбаризәнин зәрурилији илэ әлағәләндирмишдир [2, сәһ. 48]. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, пролетариатын синифли чәмијјәтдә бу мәһнада вәтәни јохдур ки, о, иғтисади чәһәтдән мүстәгил дејилдир, ичтимаи-синфи һүғуғсузлуғ ону инсан кими јашамағдан мәһрум едир. Лакин бүтөвлүкдә тарихән мин илләр боју јараныб инкишаф етмиш олан милли һисс вә вәтәнпәрвәрлик һисси јалһыз зәһмәткеш синфин иғтисади һөкмранлыгы илэ әсл маһијјәт кәсб едир.

В. И. Ленин пролетариатын синфи мүбаризэсини вәтән анлајышы илә сых бирләшдирәрәк јазмышдыр:
«Вәтән пролетариатын синфи мүбаризэси үчүн гүдрәтли амилдир» [3, сәһ. 170].

Пролетариатын синфи шүүрунун вәтәнпәрвәрлик һисси илә сых әләгәсини гејд едән В. И. Ленин јалпыз социализмин гәләбәсиндән сонра социализмә вәтән кими бахмышдыр [10, сәһ. 95].

Вахтилә В. И. Ленин болшевикләри вәтәнпәрвәрлик һисси олмамагда тәгсирләндирән II Интернационал башчыларынын әсассыз иддиаларына чаваб верәрәк јазмышдыр:

«Биз шүүрлу великорус пролетариатына милли ифтихар һисси јаддырмы? Әлбәттә, јох. Биз өз дилимизи, вәтәнимизи севирик. Биз һәр шејдән чох онун зәһмәткеш күтләләрини (јәһи онун әһалисинин 9/10 һиссәсини) демократларын вә социалистләрин шүүрлу һәјат сәвијјәсинә галдырмаға чалышырыґ» [7, сәһ. 95].

В. И. Ленин бунунла да буржуазијанын баша дүшдүјү мәһнада олан вәтәнпәрвәрлик һиссинин пролетариатын милли ифтихар һиссиндән көклү сурәтдә фәрғләндијини, бүтүн милли вәтәнпәрвәрлик дејил, бир овуч истисмарчынын итисади мәнәфеји олдугуну көстәрмәк истәјирди.

Даһа сонра В. И. Ленин давам едәрәк јазыр: «Великорусларын (кәдачасына баша дүшүлмәјән) милли ифтихар мәнәфеји великорус (вә бүтүн башға) пролетариатынын мәнәфејинә ујғундур» [7, сәһ. 95].

Мәһз буна көрәдир ки, «социализм бир вәтән кими» зәһмәткешләрин вәтәнпәрвәрлик һиссинин мәнбәләриндән биринә чеврилир. Белә ки, социализм гурулушу шәраитиндә милли мәсәләнин тарихи инкишаф диалектикасы еләдир ки, бурада В. И. Ленинни гејд етдији кими, милли һәјатын үмумпролетар һәрәкаты тәрәфиндән тәнзим едиләк мејли вардыр вә бу, милли мәсәләнин инкишафы үчүн ән демократик мејдан ачыр» [5, сәһ. 33].

Социалист вәтәнпәрвәрлијинин мәзмунунда бејнәлмиләл элементләрин артыб чоһалмасы, ону даһа кениш зәминә чыхарыр вә бунунла да онун инкишафына күчлү тәкан верир. Өлкәмиздә тарихән јараныб формалашмыш вә реал керчәклијә чеврилмиш инсанларын јени тарихи бирлији олан совет халгы Советләр өлкәсиндә милли мүнәсибәтләрин инкишафынын демократик характерини әкс етдирир. Бу јени тарихи бирлијә хас олан вәтәнпәрвәрлик һисси—совет адамынын үмуммилли ифтихар һисси зәһмәткеш синфин ады илә бағлы олан вәтәнпәрвәрлик һиссинин јүксәк тарихи маһијјәтини әкс етдирир.

Милли һисс милли ифтихар һисси илә сых әләгәдардыр вә онун ајрылмаз үнсүрүдүр. Милли һиссин бу вә ја дикәр ән'әнәләри аз вә чох шәкилдә милли ифтихар һиссиндә өзүнә јер тапыр вә билаваситә онун инкишафыны шәртләндирир. Бу диалектик әләвә өз ифадәсини бир дә онда тапыр ки, бунлар милләтин һәр бир нүмајәндәсинин ады илә сых бағлыдыр вә милләтин бүтүн дәстәләрини бирләшдирән, вәтәнпәрвәрлијин инкишаф едиб формалашмасыны шәртләндирән гүдрәтли амилдир.

Совет адамынын үмуммилли ифтихар һиссиндән данышаркән гејд етмәк لازمдыр ки, о, ајрыча бир халға мәнсуб олан милли ифтихар һиссиндән хејли дәрәчәдә, һәм дә бир чох аспектләр үзрә фәрғләнир.

Л. И. Брежнев јолдашын гејд етдији кими, «бу, өз мәзмунуна көрә даһа кениш, даһа һәчмли вә зәнкин һиссидир. Бу, өлкәмизи тәшкил едән һәр бир халгын тәбии-милли дујғуларындан даһа дәрин вә кенишдир» [12, сәһ. 69].

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк لازمдыр ки, совет адамынын үмуммилли ифтихар һисси кениш объектә, түкәнмәз инкишаф мәнбәјинә мафитрәти илә јарадылан нә варса, һамысыны өзүндә мәнимсәјир, гүдрәтли өлкәмизин коммунизм гурмаг идеалыны өзүндә әкс етдирир.

Совет адамынын үмуммилли ифтихар һиссинин зәмини интәһасыздыр. Совет милләт вә халгларынын елмдә вә истәһсалатда газандығы мисилсиз наилијјәтләр бу һиссин гүдрәтли инкишаф мәнбәләриндәндир. Бу һиссин милли мәнһудидијјәтлә, милли һәјатын кечмиш чәһәтләринин шиширдилмәси вә бунун үмуми чәһәтләрә гаршы гојулмасы илә һеч бир әләгәси јохдур. Үмуммилли ифтихар һисси милли һиссин габагчыл демократик ән'әнәләриндән бәһрәләnmәклә, онун инкишафына јени элементләр дахил едир.

Космосу фәтһ едән кимдир? Русдурму, ја украјналыдырмы? Фәрғи јохдур. Биз онун һаггында бир сөзү дејирик—совет адамыдыр. Биз совет елминин надир дүһалары илә, онларын јарадычылыг наилијјәтләри илә фәхр едир, буну доғма Совет вәтәнимизин коммунизмә доғру јарадычылыг јолунда мүһүм бир аддым кими баша дүшүрүк.

Үмуммилли ифтихар һиссинин әсас идеја мәзмунуну бејнәлмиләлчилик тәшкил едир. Ф. Енkelсин милләтчилик һаггында дејдији «иримигјаслы худбинлијин» әксинә олараг бу һисс ССРИ-дә јашајан бүтүн милләт вә халгларын үмуми мәгсәд бирлијини, јекдиллијини, онларын доғма Коммунист Партијасы әтрафында сых топлашмасыны ифадә едир [12, сәһ. 100].

Вәтәндаш мүһарибәси, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, динч гуручулуг иләри совет адамларынын идеја-сијаси бирлијини сынајан бир мәһәк дашы олды. Өлкәмиздә гурулмуш инкишаф етмиш социализм чәмијјәти совет адамларынын биркә фәдакар әмәјинин парлаг јекунудур. Бу әзәмәтли гуручулуг просесиндә социалист бејнәлмиләлчилији вә вәтәнпәрвәрлији үмуммилли ифтихар һиссинин ајрылмаз чәһәти олмушдур.

Социализм шәраитиндә милли һәјатын инкишаф диалектикасы беләдир ки, бурада ајры-ајры милләтләрин инкишаф едәрәк бир-биринә јакынлашмасы, онларын адәт вә ән'әнәләриндә, мәдәнијјәтиндә үмуммилли чәһәтләрин јараныб формалашмасы просеси интенсив хәтт үзрә кедир. Ичтимаи һәјатын бу чүр бејнәлмиләлләшмәси просеси үмуммилли ифтихар һиссинин инкишафына кениш мејдан ачыр.

Совет социалист мәдәнијјәти үмуммилли ифтихар һиссинин мүһүм идеја мәнбәләриндәндир. Мәдәнијјәтдә милли һиссин бир чох чәһәтләри өз әксини тапдығындан милли һисслә үмуммилли ифтихар һиссинин идеја варислијиндә бунун бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Милли мәдәнијјәтләрин ән јакшы, демократик мәзмунлу нүмунәләрини өзүндә бирләшдирән совет социалист мәдәнијјәти формача милли олса да, өзүнүн идеоложи әсаслары, јарадычылыг метод вә принципләри е'тибарилә социалист мәзмунуна маликдир. Бејнәлмиләл јарадычылыг ән'әнәләри бу мәдәнијјәтин баш мөвзуларындандыр.

Белорусија јазычысы Павло Тычина социалист мәдәнијјәтинин бејнәлмиләл маһијјәтти емоционал тә'сир күчүнү «вахид аиләнин һиссләри» кими ганадлы сөзләрлә ифадә етмишдир [16]. Бу мәдәнијјәтин јүксәк образлары, онун көркәмли нүмајәндәләри һәр бир совет адамынын дәрин ифтихарына чеврилир.

В. И. Ленин милли һәјатын бу чүр инкишафыны габагчадан көрәрәк јазмышдыр: «Анчаг социализмдә әввәлчә әһалинин әксәријјәтинин,

сонра исә бүтүн эһалинин иштиракы илә ичтимаи вә шәхси һәјатын бүтүн саһәләриндә ирәлијә доғру һәгиги, күтләви јүксәлиш башлајыр» [9, сәһ. 99].

Сосиализм гуручулугунун бүтүн өтән илләри үмуммилли ифтихар һиссинин инкишафында бөјүк рол ојнајан фактларла долудур. Бејнәлмиләл фактларын артан тәсир и алтында милләтдаһили етник, ичтимаи-психоложи, этнолингвистик, мәдәни вә диқәр хүсусијјәтләрин мәзмунунда бејнәлмиләл чәһәтләрин үстүлүк тәшкил етмәси просеси баш верир. Белә ки, јени ичтимаи гурулуш зәмининдә һәр бир милләтин јени формалашан эһлаг-психоложи, идеја-мәнәви симасында апарычы ролу бүтүн совет халгына мәнсуб олан хүсусијјәтләр тутур.

Бу хүсусијјәтләр коммунизм идеалларына сәдағәт, ингилаби һуманизм, социалист коллективчилији, пролетар бејнәлмиләлчилији, социалист вәтәнпәрвәрлији вә с. кими чәһәтләрдән ибарәтдир. Һәм дә бунлар интенсив мејлинә малик олуб, јени-јени формаларла зәнкинләшир.

Милли һисслә үмуммилли ифтихар һиссинин диалектик әлагәси өз ифадәсини бир дә онда тапыр ки, милли һиссин инкишафыны шәртләндирән мүтәрәгги амилләр өз әһәмијјәтини итирмәјәрәк, үмуммилли ифтихар һиссинә даһил олур.

Милли демократик ән'әнәләр, азадлығ һәрәкатлары вә синфи мүбаризә идејалары үмуммилли ифтихар һиссинин мәзмунуна мүһүм чаларлар даһил едир.

Үмуммилли ифтихар һисси кечмиш һәјатын сәһифәләринә һәр чүр һиһилист мүнәсибәти рәдд етмәклә, өзүнүн јүксәк идеја варислијини, коммунизм гуран јени инсанын мәнәви симасы кими зәнкин демократик маһијјәтини әкс етдирир.

Совет халгынын бејнәлмиләл шүүру олан үмуммилли ифтихар һисси совет адамларынын ичтимаи вә фәрди шүүрунда пролетар бејнәлмиләлчилијинин идеја вә принципләри бәргәрар олдуғуну бир даһа тәсдиғ едир вә ајрыча бир милләтин милли һиссинин јүксәк мәрһәләјә чатдығыны көстәрир.

Әдәбијјат

1. К. Маркс. Капитал, I чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1977.
2. К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Сечилмиш әсәрләри, Бақы.
3. В. И. Ленин. Әсәрләри, 1955. 11-чи чилд.
4. В. И. Ленин. Әсәрләри, 16-чы чилд.
5. В. И. Ленин. Әсәрләри, 18-чи чилд.
6. В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд.
7. В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд.
8. В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд.
9. В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд.
10. В. И. Ленин. Әсәрләри, 36-чы чилд.
11. В. И. Ленин. Әсәрләри, 39-чу чилд.
12. Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 4-чү чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1977.
13. Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1971.
14. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1976.
15. Совет Конститусијасы, Бақы, Азәрнәшр, 1978.
16. «Коммунист» гәзети, 31 сентјабр 1977-чи ил.

Г. И. Гусейнов

ДИАЛЕКТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ЧУВСТВА И ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ СОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА

В статье отмечается, что общенациональная гордость советского человека не имеет ничего общего с некритическим восхвалением исторического прошлого нации или с при-

писыванием своему народу особо выдающихся благородных свойств.

Главное идейное содержание советской общенациональной гордости — интернационализм. В противовес «эгоизму крупного масштаба», как определил национализм Энгельс, она выражает общность коренных интересов и стремлений всех наций и народов СССР.

Историческое развитие национальной гордости в общенациональную связано с тем, что это качество возникает не как простое следствие социально-экономических и политических условий, а благодаря преобразующей деятельности КПСС и других общественных организаций.

А. К. РЗАЕВ

Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС

Прогрессивная общественность мира достойно отметила 150-летие со дня рождения великого русского революционного демократа Николая Гавриловича Чернышевского. Этот «великий русский революционер» [1], «русский великий социалист домарковского периода» [2] дал наиболее полную и решительную программу ликвидации феодально-крепостнической системы. Н. Г. Чернышевский — «единственный действительно великий русский писатель, который сумел с 50-х годов вплоть до 88-го года остаться на уровне цельного философского материализма и отбросил жалкий вздор неокантианцев, позитивистов, махистов и прочих путаников» [3].

Теоретически обосновав неизбежность революций в ходе исторического развития человечества, Н. Г. Чернышевский доказывал необходимость революционного преобразования существующего общества, т. е. свержения эксплуататорских классов и захвата власти трудящимися путем вооруженного восстания. Великий русский революционный демократ до конца своих дней отстаивал свободу, равноправие всех народов, населяющих Россию.

* * *

Н. Г. Чернышевский последовательно защищал интернационалистические позиции, разоблачал всякого рода расовые и националистические теории как выгодные эксплуататорским классам, угнетающим другие народы и расы, тем самым еще туже завязывающим петлю на шее трудящихся. Н. Г. Чернышевский видел в расовых теориях антинаучный характер. Утверждения же о том, что нации неравноценны по своей способности к культурному развитию, он рассматривал как лживые оправдания насилия над другими народами. Русский революционер негодовал, читая высказывания ученых о том, что для приобщения отсталых народов к благам цивилизации нужны насильственные меры. «Некоторые из ученых, — писал он, — стыдящиеся требовать насилий над жизнью своего народа, не считают постыдным говорить, что правительство цивилизованной нации имеет обязанность принимать насильственные меры для улучшения обычаев подвластных ему нецивилизованных иноплеменников» [4].

Н. Г. Чернышевский показывал, что болтовня о благотворительной цивилизаторской миссии призвана скрыть жестокую эксплуатацию отсталых народов. Подобно Ртищеву он высказывал мысль, что отсталость поработенных народов порождена не мнимой неспособностью к прогрессу, а особенностями исторического развития, в числе которых немалую роль играет выкачивание у них жизненных средств европейскими колонизаторами. При этом Н. Г. Чернышевский обращал внимание на то, что «власть над чужими землями приобретает и поддерживается военной силой» [4].

Проследивая истоки возникновения расовых теорий, русский демократ напоминает, что они возникли еще во времена рабовладельческих государств, что еще Аристотель оправдывал власть эллинов над рабами тем, что рабы — люди другой природы, самой природой предназначенные к рабству. Эти теории получили в XIX в. особое распространение и развитие в США. Ученые прислужники рабовладельцев, хотя некоторые из них и тешили себя иллюзиями, что говорят «... по совести, а не по раболепству» [4, 812], стали усиленно доказывать неполноценность черной расы.

Русскому демократу-интернационалисту было ясно, что расовые теории были порождены причинами, «... не имеющими ничего общего с научной истиной» [4, 808]. Их появление было обусловлено корыстной защитой интересов рабовладельцев, желанием доказать «извечность» и «естественность» эксплуатации рабов. «Рабовладельцы, — писал Н. Г. Чернышевский, — были люди белой расы, невольники — негры; потому защита рабства в ученых трактатах приняла форму теории о коренном различии между разными расами людей» [4, 809].

Чем же объяснить, что многие европейские ученые восприняли воскрешенные американскими защитниками рабства расовые теории? Отвечая на этот вопрос, Николай Гаврилович писал: «Европейские ученые, — ... были белые, плантаторское учение о расах льстило белой расе, какая же охота была им сомневаться в его основательности?» [4, 812]. Далее Н. Г. Чернышевский вскрывает заинтересованность европейских политиков в расовых теориях, поскольку они давали возможность как-то оправдать политику колониальных захватов. И так как вожелания европейских колониальных держав простирались не только на Африку, но и на Азию, то были объявлены неполноценными и народы Азии — «желтая раса», хотя и трудно было говорить как о неполноценной «о расе, имевшей великих мыслителей, сделавшей великие технические открытия...» [4, 822].

Великий русский демократ считал, что расовые теории не имеют научного значения, они смешны и нелепы. Живучесть же этих предрассудков обусловлена тем, что они выгодны правящим классам. «В числе предрассудков, — писал он, ... которые без всякого сомнения теоретически несправедливы и практически вредны, очень заметное место занимает предрассудок, будто особенные племенные свойства, происходящие от особенностей самого организма, играют очень сильную роль в судьбе народов; будто один народ по самой своей прирожденной натуре, по своей расе, неспособен к тому, к чему способен другой народ также по своей расе» [4, IX, 23].

Показывая полную беспочвенность расовых теорий, Н. Г. Чернышевский обращает внимание на историческую судьбу персов и германцев. Хотя они и принадлежат к одной и той же расе, но резко отличаются друг друга по уровню развития культуры. «Особенности туземной расы тут ничего не значат», — замечает он.

Исторические исследования, которые проделал Н. Г. Чернышевский, убедили его в том, что «... все особенности, которыми возвышаются над грубейшими и невежественными из диких племен цивилизованные люди, составляют историческое приобретение» [4, 909]. Человеконенавистнические расовые «теории», по которым только белая раса вполне обладает теми качествами ума и характера, какие нужны для разумного управления государственными делами..., а также для руко-

водства хозяйственными предприятиями большого размера [4, 809], он находил насквозь лживыми и вредными.

Расовые теории великий русский демократ рассматривал как никуда не годный хлам, результат невежества и корыстного расчета. «Всякое объяснение какого бы то ни было исторического факта особенно-стями умственной или нравственной организации рас — дикая фантазия, отвергаемая наукой. Эти объяснения теперь в моде, но они — продукт невежества» [4, XV, 652]. Столь же нелепыми находил он теории о превосходстве одного народа, одной нации над другими в пределах данной расы. Стремление объяснить историю народа его особенными, и при том неизменными умственными и нравственными качествами «...имеет своим последствием забвение о законах человеческой природы» [4, 894].

На самом же деле все различия между народами в умственном отношении «... получены ими не от природы их племени, а исключительно от исторической жизни, и будут сохранены или не сохранены ими, смотря, по тому, как будет идти она» [4, 889]. С изменением же условий исторического развития происходят перемены и в развитии культуры данного народа и в его национальном характере.

Отсталость отдельных народов и рас, учил Н. Г. Чернышевский, обусловлена не их неспособностью к развитию культуры, государственности, к самостоятельному существованию, а условиями исторического развития и главным образом насилием и гнетом со стороны колонизаторов. Значит для того, чтобы открыть дорогу к расцвету своей культуры, к благосостоянию, надо прежде всего изменить эти условия, сбросить иго угнетателей. При этом он видел связь между национальным и классовым угнетением, понимал, что национальный вопрос есть часть социального, классового. Он подметил родство расовых теорий с теориями, которые оправдывали классовое господство эксплуататоров. Он разоблачает излюбленный прием буржуазных ученых, которые имеют обыкновение «... сравнивать иноземные необразованные племена и низшие сословия своей нации с детьми и выводить из этого сравнения право образованных наций производить насильственные перемены в быте подвластных им нецивилизованных народов и право господствующих в государстве просвещенных сословий поступать таким же способом с бытом невежественной массы своей нации» [4, 912—913]. Все эти адвокаты насилия, гневно восклицает Н. Г. Чернышевский, остаются варварами, хотя и говорят на языке цивилизованного общества.

Уничтожение национального угнетения и национальной розни возможно поэтому только с победой трудящихся, национальный вопрос неразрывно связан с классовым, он представляет собой часть общего вопроса о революции — таков вывод, который делает революционный демократ из рассмотрения расовых и националистических теорий.

Н. Г. Чернышевский твердо защищал принцип, что каждая нация имеет право на определение своей судьбы. Он находил, что каждая нация имеет полное право добиваться независимости. Нации, — говорил он, «... должны сами устраивать свои дела, как хотят...» [4, VIII, 196]. Торжества же дела национального освобождения можно добиться не в результате дипломатического распутничества иноземцев, а путем народной революции [4, VI, 371—374], всеобщего восстания [4, VI, 452; VIII, 129]. Давая оценку национальному движению в Италии, он отмечал,

что «... итальянское единство учреждается революционным путем, что желать его — значило желать революции» [4, VIII, 309].

Изучая природу буржуазных государств и анализируя их политику, Чернышевский приходит к выводу, что капиталистические страны, какое бы правительство ни стояло у власти, реакционное или либеральное, не откажутся добровольно от господства над поработченными нациями, не уступят захваченных земель. «Какое правительство, — спрашивал он, — отказывалось когда-нибудь добровольно от обладания какою-нибудь землею? «National-Zeitung» винит австрийскую систему в обскурантизме, деспотизме и проч. Но в Англии было много раз правительство просвещенное и либеральное; однако же Англия никогда не отказывалась от господства над Ирландией, которая до недавнего времени точно так же ненавидела Англию, как Венеция Австрию» [4, VIII, 604, 605].

Этот вывод показывает всю глубину исторической проницательности революционного демократа, его превосходного понимания действительности и проникновения в сущность буржуазного государства. Пока государственная машина в руках у эксплуататоров, они будут проводить политику подавления и эксплуатации угнетенных народов. Когда прусские либералы стали советовать Австрии удовлетворить требования венгров, так как тогда не будет нужды содержать в Венгрии огромную армию, Н. Г. Чернышевский иронически замечал, что это равносильно совету купцам не получать прибыли, или землевладельцу отказаться от доходов, получаемых с земли. Национальное освобождение, по мысли Н. Г. Чернышевского, может быть достигнуто только путем свержения гнета насильников революционным путем. «Удовлетворительная развязка венгерских отношений, — писал он, — точно также не зависит от австрийского правительства, как и разрешение вопроса о Венеции. Тут нужны совершенно иные обстоятельства...» [4, VIII, 605].

Читатель этой подцензурной статьи ясно понимал, что хотел сказать революционный демократ: нужна революция. Говоря о борьбе итальянского народа за национальное единство он замечал, что победа в этой борьбе зависит вовсе не от того, выражено ли национальное желание и законным ли образом оно выражено. Нет. Осуществление подобных стремлений зависит от «... элементов совершенно иного рода. Нужна сила, которая могла бы привести в исполнение решения национальных собраний ...могла бы отстоять выраженное ими стремление против насилия могущественной державы, которую только физическая сила может остановить от низвержения всех временных правительств и национальных собраний Центральной Италии от введения прежнего порядка вещей...» [4, VI, 388]. А этой силой, способной разгромить иностранных захватчиков и расстроить их расчеты, может быть только народ. Народ должен смело добиваться удовлетворения своих чаяний путем восстания, а не искать опоры «... в милостивом покровительстве императора французов» [4, VI, 394]. Восстание может победить лишь в том случае, если оно опирается на народ, народ же поднимается на упорную борьбу только тогда, когда лозунги национального освобождения будут дополнены классовыми требованиями трудящихся. С этих позиций Н. Г. Чернышевский видел недостаток приверженцев Мадзини в том, что они «...упускают из виду материальную сторону вопроса, слишком занимаясь идеальной или политической стороною...». При такой программе движения масса остается холодна к нему и даже может

поддержать реакционеров. Революционеры, по мнению Чернышевского, только в том случае могут рассчитывать на успех, если они отразят в своих программах потребности масс. «Если нет, если потребности массы (...коренное изменение отношений труда к капиталу и в особенности поземельных отношений)...» покажутся революционерам неисполнимым, то пусть они «...сидят тихо и молча, потому что без возбуждения энтузиазма к движению в массе движение не может кончиться ничем иным, кроме гибели... от торжествующей и мстительной реакции...» [4, VI, 375].

Национальное движение, по мнению Н. Г. Чернышевского, должно выработать ясную политическую программу. Слабость Мадзини и его сторонников он видел в том, что они не сделали определенного заявления о форме государственного правления, ошибочно полагая, что «... вопрос о форме правления в Италии далеко не имеет того значения, как вопрос о национальном единстве» [4, VIII, 305]. Мадзини «... хотел провозглашения республики только в те периоды, когда не видел возможности для итальянской нации достичь единства с монархическою формою правительства; а когда являлась эта надежда, он бросал мысль о республике...» [4, VIII, 307].

Как нельзя откладывать выдвижение социальной программы до тех пор, пока не решится дело национальной независимости, точно также нельзя умалчивать о политических требованиях, так как народ стремится «... к свободным формам правления» [4, VII, 674].

Русский революционный демократ сурово обличал итальянских либералов за их нежелание удовлетворить материальные потребности масс. «Если читатель, — писал он, — не принадлежит к счастливцам, у которых денег «куры не клюют», к счастливцам, которые могут постоянно носиться душою в возвышенных сферах чисто идеальных созерцаний о прекрасном всякого рода, от трюфелей до составления собственных картинных галерей, будучи избавлены хорошим наследством от презренных мыслей о прокормлении семейства, то читатель знает по опыту, что презренные материальные расчеты о куске хлеба, о тяжести налогов и тому подобных пошлостях сильно примешиваются к самым возвышенным чувствам, и, например, с понятием национальной независимости у итальянцев должна была соединиться мысль, что национальное правительство не будет давить их такими ужасными поборами, как давили иноземные тираны... Национальная независимость, конституционные права, свобода печатного слова и тому подобные вещи главную свою (цену) получают оттого, что служат средствами к обеспечению народу лучшего благосостояния, к облегчению лежащих на нем тягостей» [4, VI, 365].

Н. Г. Чернышевский считал, что слабость освободительного движения в Италии и состояла в том, что в нем активно участвовала только часть общества из числа дворянства и городской буржуазии, «... а остальные четырнадцать с половиной миллионов, покинутые без внимания к их потребностям предводителями движения, равнодушно смотрели на это движение к целям, не затрагивающих бедных потребностей бедной массы — их поселян и городских простолюдинов...» [4, VI, 370].

Н. Г. Чернышевский был огорчен тем, что не только либералы, но и революционеры не решаются выдвинуть в программе национального движения требования масс. Либералы никогда, а революционеры

«очень редко отваживаются прямо опираться на удовлетворение этим стремлением, и масса, не находя в их программах соответствия со своими мыслями, остается обыкновенно равнодушна к реформаторам. Уже если не будет аграрных законов и перемены в отношениях труда к капиталу, думает масса, то лучше пусть продолжится хотя спокойствие, застой, дающий мне хотя какое-нибудь пропитание» [4, VI, 369].

Революционный демократ предостерегал, что если борцы за национальное освобождение откажутся выдвинуть требование трудящихся масс, то этим может воспользоваться реакция, привязав к себе массы обещанием реформ, непосредственно затрагивающих условия жизни народа. «Австрия, — писал он, — в случае надобности, может повторить в Ломбардии ту проделку, какую сделала в 1846 году в Галиции: если она захочет возвратить себе обладание Ломбардиею и страшно наказать высшие классы и горожан за нелюбовь к себе, ей стоит только обещать реформы в поземельных отношениях ломбардским поселянам, и они восстанут для страшного истребления землевладельцев, как было в Галиции» [4, VI, 369].

В центре внимания Н. Г. Чернышевского была также борьба венгров и славян за свое освобождение от австрийского владычества. Учиная уроки венгерской революции, он объяснял ее поражение тем, что у венгров и славян не было единства действий, что хорваты оказали поддержку австрийскому правительству. «Усмирить Венгрию, — писал демократ, — помогали южные славяне; а когда Венгрия была побеждена, приняты были меры для подавления неприятных стремлений и у южных славян» [4, VI, 472]. Только объединение сил славян и венгров может, по его мнению, дать этим народам национальное освобождение. Н. Г. Чернышевский находил, что только этот один факт «...представляет собою некоторое ручательство за лучшую будущность земель, составляющих ныне восточную половину Австрийской империи. Славяне, населяющие южную полосу их, своею враждою с венграми в 1848 году навлекшие на себя и на венгров австрийское иго, начинают понимать, что только союз с венграми может спасти их» [4, VI, 477].

Политика реакционных многонациональных правительств всегда, указывал Н. Г. Чернышевский, покоилась на принципе «разделяй и властвуй». Они стремились разжечь «...вражду народностей, чтобы держать каждую народность в угнетении силою другой народности». Поэтому революционный демократ выступал за тесный союз между угнетенными национальностями, призывая их к подчинению второстепенных и частных интересов главной цели — победе революции. Он спрашивал: «Много ли выиграли, например, кроаты и австрийские сербы тем, что защищали австрийцев против венгров?» [4, VII, 779]. Отмечая ошибки южных славян, он вместе с тем указывал, что венгры, настаивая на национальном неравноправии славян, на подчинении их венгерскому правительству, сами оттолкнули от себя эти народы. «Результат показал, — писал Н. Г. Чернышевский, — что венгры и южные славяне поступали в 1848 году в своих отношениях друг к другу очень безрассудно — так безрассудно, что едва ли можно решить, которая сторона была безрассуднее» [4, VIII, 369].

Трудность национально-освободительного движения в Австро-Венгерской монархии, по мнению Н. Г. Чернышевского, состояла в том, что венгерская национальная партия добивалась господства над Сербскою Воеводиной, а также и над Трансильванией, в которой большинство населения составляли румыны. Эти противоречия использовала Австрия,

натравливая одни национальности на другие. Вся эта путаница могла быть разрешена, по мысли Чернышевского, только на путях самоопределения нации и их полного равноправия, на основе чего могла быть создана федерация. Тогда венгры «...нашли бы сочувствие и в кроатах и сербах, и в румынах, и в чешско-словацком племени... Кто принимает федеративную мысль, находит разрешение всех запутанностей» [4, VIII, 378].

Бичуя колонизаторскую политику английского правительства, Н. Г. Чернышевский заклеймил попытки удержания народов в зависимости, из каких бы побуждений они не исходили.

«Удерживать в своей зависимости, — писал он, — чужое племя, которое негодует на иноземное владычество, не давать независимости народу только потому, что это кажется полезным для военного могущества и политического влияния на другие страны, — это гнусно» [4, VI, 105]. Для него было аксиомой, что каждый народ имеет безусловное право на отделение от государства, к которому не хочет принадлежать, и никакая власть на свете не имеет права мешать этим народам «...устраивать свою судьбу как им угодно» [4, VI, 402]. Принцип национального суверенитета, принцип «... верховной власти народов располагать своею судьбою» [4, VI, 402], был для Н. Г. Чернышевского священен. Ему были отвратительны лицемерные фразы колонизаторов о своем стремлении цивилизовать остальные народы. «... Для филантропической заботливости о чужом благе, — замечал он, — есть много средств, кроме владычества, поддерживающегося исключительно штыком и штуцером... Дружественные мирные сношения приносят больше пользы просвещаемому народу» [4, IV, 487].

Великий русский демократ неутомимо боролся против реакционного панславизма, проповедывающего объединение славянства под владычеством царской России. Он осуждал славянофилов за то, что они требовали от южных и западных славян отказа от их языка, веры, обычаев и учреждений, т. е. хотели превратить их земли в русифицируемые губернии самодержавной царской России. Он негодовал, что славянофилы отказываются видеть даже в украинцах особую народность, а язык Шевченко и Марко Вовчка третируют как местный диалект. По мнению славянофилов, украинцы «должны смотреть на свой язык только как, французы смотрят на свои *patois**, на свои деревенские говоры» [4, VII, 847].

Это показывает, что по отношению к великодержавным, панславистским теориям славянофилов Н. Г. Чернышевский занимал непримиримо враждебную позицию. Своей деятельностью он закладывал идейные основы солидарности трудящихся всех национальностей. Интересы эксплуатируемых всех наций в своей основе одни и те же, поэтому объединение трудящихся различных национальностей имеет под собой прочную основу. «Ныне очень много говорят, — отмечает он, — о национальностях. Но как ни сильны симпатии и антипатии, возникающие из них, еще сильнее чувства, внушаемые каждому его личными выгодами и потребностями. По выгодам все европейское общество разделено на две половины: одна живет чужим трудом, другая — своим собственным; первая благоденствует, вторая терпит нужду» [4, VI, 410]. Разделение на эксплуататоров и эксплуатируемых приводит к возник-

* Диалекты.

новению враждебных политических партий, причем «... связь по принадлежности к одной и той же партии гораздо крепче, нежели связь по национальности, а вражда по различию партий — выше недоверия, внушаемого иноземцами» [4, VI, 339], так как «... иноземцы одного и того же политического направления милее соотечественников, держатся противного направления» [4, VI, 340]. Борьба классов и их партий внутри данной страны нередко приводит к тому, что реакционеры, не имеющие опоры в народе, призывают на помощь иноземцев.

Революционный демократ предостерегал против того, чтобы классовая борьба была приглушена националистическими лозунгами. Так, он выступил против того, чтобы украинских крестьян (русинов), борющихся за землю и волю, возбуждали против поляков. «Мы не полагаем, чтобы польский мужик был враждебен облегчению повинностей и вообще быта русинских поселян. Мы не полагаем, чтобы чувства землевладельца русинского племени по этому делу много отличались от лицейского спора находится в сословных, а не в племенных отношениях» [4, VII, 779—780].

Проповедуя идею национальной солидарности трудящихся, Н. Г. Чернышевский говорил, что интересы одних и тех же классов в различных странах одинаковы. По образу жизни и по кругу своих понятий крестьянин стоит ближе к крестьянину другой национальности, нежели к помещику своей. «По образу жизни и по понятиям земледельческий класс всей Западной Европы представляет как будто одно целое; то же должно сказать о ремесленниках, о сословии богатых пролетариев (т. е. буржуазии. — А. Р.), о знатном сословии» (дворянстве. — А. Р.) [4, 391].

Поясняя эту мысль, Н. Г. Чернышевский пишет, что «португальский вельможа по образу жизни и по понятиям гораздо более похож на шведского вельможу, чем на земледельца своей нации; португальский земледелец более похож в этих отношениях на шотландского или норвежского земледельца, чем на лиссабонского богатого негоцианта... По внутренним делам, — продолжал Чернышевский, — она (нация. — А. Р.) состоит из сословных или профессиональных отделов, отношения между которыми приблизительно таковы же, как между разными народами. В истории всех западноевропейских народов бывали случаи, когда и по международным делам нация распадалась на части, враждебные одна другой, слабейшая из них призывала иноземцев на помощь себе против внутренних врагов или радостно встречала иноземцев, без ее призыва пришедших покорить ее родину» [4, 391].

Исходя из этого революционный демократ и делал вывод о единстве классовых интересов трудящихся различных национальностей и призывал их к совместной борьбе против эксплуататоров. При этом он ссылался на свидетельство такого в его глазах непоколебимого авторитета, как Шевченко. «Малорусский пан и польский пан, — писал он, — стоят на одной стороне, имеют одни и те же интересы; малорусский поселянин и польский поселянин имеют совершенно одинаковую судьбу; если была она дурна прежде, она была для обоих одинакова дурна: на сколько становится или станет она лучше для одного из них, ровно на столько же и для другого» [4, VII, 792].

Взгляды Н. Г. Чернышевского по национальному вопросу способствовали высвобождению трудящихся из-под влияния расизма и шови-

низма, они помогали сближению трудящихся разных национальностей. Н. Г. Чернышевский был врагом великодержавного шовинизма, он ясно понимал, что угнетение других народов помогает эксплуататорам господствующей нации держать в рабстве трудящихся своей нации [4, VIII, 95—96]. Но он осуждал одновременно и местный национализм. Так, говоря об украинских националистах, он отмечал, что они не умеют различать «... в своем родном быте дурных сторон от хороших...» и возводили «... в идеал многие такие вещи, от которых уже отворачивался сам малорусский народ» [4, VII, 934]. Глубокий демократически-революционный подход к решению национального вопроса позволил Н. Г. Чернышевскому в его знаменитой статье «Национальная бестактность», «подобно Марксу» [5], дать верные лозунги для польского национального движения, и указать условия его победы.

В этой подцензурной статье он ясно дал понять, что он безусловный сторонник национального самоопределения и залог победы видит в смелом решении аграрного вопроса, в союзе с русскими и украинскими трудящимися. Он осуждал галицийских, украинских националистов за их стремление создать свой особый язык, который бы отличался от общеукраинского литературного языка, осуждал их желание видеть Галицию провинцией Австрийской империи.

«Нам объявляют, — писал Н. Г. Чернышевский, — ... что они не хотят соединиться с другими малороссами, что они верные защитники Австрийской империи. К чему же говорить о национальности, — спрашивал он, — если не хочешь национального единства?» [4, VII, 777]. Он находил весьма вредной делу трудящихся вражду к полякам, которую разжигали галицийские националисты, он видел, что Польша в то время играла революционную роль в борьбе против абсолютистских Австрии, Пруссии и царской России. Попытки галицийских националистов разжечь ненависть к полякам вообще вместо того, чтобы поднять крестьянство против польских панов, Н. Г. Чернышевский с негодованием осуждал. Галицийские украинцы не должны ожидать помощи от императорской Австрии, злейшего врага украинского народа, а рассчитывать на союз с польскими трудящимися. Только общая борьба русских, украинцев и поляков против очагов реакции того времени — царской России, Австрии и Пруссии — может обеспечить победу революции и решение национального вопроса на демократической основе.

Борьба великого демократа против национального гнета, признание им права каждого народа на самостоятельное решение своей судьбы, т. е. на самоопределение, вызывали сочувствие к русскому передовому мыслителю со стороны демократических деятелей народов России.

Н. Г. Чернышевский много сделал для сближения русских трудящихся с угнетенными народами России, способствовал зарождению дружбы народов России.

Самоотверженная борьба Н. Г. Чернышевского за право каждого народа самостоятельно решать свою судьбу, за братский союз трудящихся всех национальностей России, проповедь интернационализма, разоблачение шовинизма и национализма являются неувядающими страницами его деятельности.

Литература

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 37, стр. 57.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 41, стр. 55.

³ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 18, стр. 384.
⁴ Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений в 15 томах, т. X, стр. 917.
⁵ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 20, стр. 403.

А. Г. Рзаев

Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИ ВӘ МИЛЛИ МӘСЭЛӘ

Мәғаләдә рус ингилабчы-демократ Н. Г. Чернышевскийниң бејнәлмиләлчиләк нә-варийјәси тәдгиг олунур, онун иргчилијә вә милләтчилијә гаршы идеја мубаризәси ишыландырылар. Н. Г. Чернышевски Асија вә Африка халqlарынын керидә галма сә-бәвләрини ачыб кәстәрмәјә чалышмыш, Авропа дәвләтләринин ишғалчылыг сijasәтини малыдыр. Н. Г. Чернышевски ејни заманда Ирландија, Италија, Австралија, Мача-рыстан вә Русијада милли мәсәләјә тохунур, бу вәзийәти тәһлил едир, милли мәсә-ләсини һәллиндә зәһмәткешләрин бејнәлмиләлчиләк әләғәләринә чидди әһәмијјәт верир, ирәли сүрүр. О, рус зәһмәткешләрини Русијанын әсарәти алтында олан башга милләт-ләрин зәһмәткешләри илә әләғәни мөһкәмләндирмәјә чағырыр. Н. Г. Чернышевскийниң фикринчә, Русијада милли мәсәләни јалныз ингилаби јолла һәлл етмәк олар.

Н. С. САФАРОВ

ВОЗРАСТАНИЕ СОЗНАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР НРАВСТВЕННОГО ПРОГРЕССА ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ

Проблема сознания моральной ответственности в марксистской этике занимает особое место. Ее актуальность обусловлена исторической особенностью социалистического строительства, возрастанием роли субъективного фактора в социальном развитии.

Возрастание социальной свободы и сознания моральной ответственности личности непосредственно обусловлено общественным и нравственным прогрессом. Это — общесоциологическая закономерность. «Историческое развитие общества находит свое выражение в том, что от эпохи к эпохе расширяются возможности выбора и, следовательно, повышается степень свободы. Но... возрастает и значение ответственно-сти...» [1].

Однако в связи с рассмотрением сознания ответственности с точки зрения ее развития возникают вопросы такого характера: претерпевает ли сознание моральной ответственности личности от эпохи к эпохе изменения только прогрессивные? Является ли вообще возрастание сознания ответственности, обусловленное социальным и нравственным прогрессом, гладким процессом восхождения?

Очевидно, с самого начала здесь было бы важно и верно изложить позицию К. Маркса по этому вопросу. Известно, что К. Маркс был сторонником того, чтобы не рассматривать понятие прогресса в его обычной абстрактности [2]. Понятие прогресса включает в себя также ряд регрессивных моментов, без которых по сути сам прогресс был бы невозможен. Далее, необходимо учитывать, что диалектический подход к проблеме прогресса закономерно подразумевает его противоречивый характер, его сложность и неоднозначность. Противоречивость — понятие, вероятно, наиболее верно схватывающее сущность прогресса. Именно и только через борьбу противоречий становится возможным развитие и любой прогресс вообще. Нравственный же прогресс не является каким-либо образом изолированным, локальным, восходящим процессом, развертывающемся вне социального развития — напротив: «Каждая общественно-экономическая формация, определяя возможности, пределы, своеобразный смысл развития морали своего времени, выступает как особая фаза нравственного прогресса человечества» [3].

Для того, чтобы можно было говорить и судить об ответственности человека вообще, в наличии должна быть известная степень развития его сознания. Первобытному человеку «сознание заменяет... инстинкт» [4], и он еще «не выделяет себя из природы» [5].

Характеризуя суть сознания ответственности в классово-антагонистических обществах в целом, следует помнить о непримиримых противоположностях в сфере коренных интересов общества, государства, с

одной стороны, и эксплуатируемых, с другой, об их различных ценностных ориентациях, различных представлениях социального идеала. Помнить об этом — значит учитывать противоречивость и неоднозначность сознания ответственности в антагонистических обществах «когда всякий прогресс в то же время означает и относительный регресс, когда благосостояние и развитие одних осуществляется ценой страданий и подавления развития других» [6]. В то же время в общем и целом и в классово-антагонистических обществах сознание ответственности масс росло и крепло в классовых столкновениях, которыми изобиловали эти общества. Но очевидно и то, что в рабовладельческом, феодальном, капиталистическом обществах, которые породили и соответствующие формы эксплуатации, уровень развития сознания ответственности был резко различен, что объясняется той долей социальной свободы, которую реально могли предоставить общества своим членам. Там, где свобода и, следовательно, активность людей каким-либо образом подавлялись — возможности для проявления сознания ответственности оставалось ничтожно мало, если вообще такая возможность имелаась.

В мировой истории отсчет социальной несправедливости и неравенства людей начинается с рабовладельческой общественно-экономической формации. В рамках рабовладельческого общества, основанного на порабощенном труде, возможность духовного развития, участия в общественной деятельности существует лишь для свободных граждан. Огромное различие между членами общества в правах, свободах и возможностях породило в свою очередь и специфическую форму их взаимоотношений. На рабов в силу своего бесправного положения и жесткой регламентации жизни ответственность даже не налагается, она может быть возложена лишь на свободную личность рабовладельца. Господствующее положение в обществе занимает государственно-правовая регуляция. Поэтому ответственность здесь выступает в виде правовой и неотделимо от вменения в вину, существует в ее наиболее распространенной в эту эпоху форме подотчетности. Об этом свидетельствуют, например, «Сравнительные жизнеописания» Плутарха [7].

Таким образом, о сознании ответственности масс, поставленных вне закона, свобода выбора которых ограничена до предела, достоинство которых элементарно растоптано, говорить не приходится.

Интересно следующее рассуждение классиков марксизма по поводу хронического, глубоко укоренившегося в рабовладельческом обществе бесправия: «Древним показалось бы безумной мысль о том, что греки и варвары, свободные и рабы, граждане государства и те, кто только пользуется его покровительством, римские граждане и римские поданные (употребляя последнее слово в широком смысле), — что все они могут претендовать на равное политическое значение» [8].

Однако нельзя забывать и о том, что с развитием рабовладельческого общества непримиримые противоречия между основными классами давали о себе знать, в частности, через стихийные протесты рабов против социальной несправедливости. И при всей незрелости этих выступлений можно сказать, что они свидетельствуют об определенном осознании своего положения. Стихийные протесты, стремление к свободе есть ни что иное, как проявление самосознания рабов.

Феодализм, пришедший на смену рабовладению, несколько отличен от последнего с точки зрения зависимости эксплуатируемого от эксплуататора. Хотя отношения личной зависимости здесь также властво-

вали, они были не столь жестоки как ранее. Несмотря на то, что крепостные несли тяжкую долю личной зависимости от феодала, все же в эту эпоху наблюдался относительный прогресс в смысле возможности выбора для крепостного и, следовательно, относительно также возросли его сознание и самосознание.

Крайне противоречиво происходит развитие сознания ответственности в капиталистическом обществе. Если в период становления капитализма провозглашаются равные возможности для развития каждой личности и тем самым стимулируется возрастание сознания ответственности, то на этапе уже своего сформирования, упрочения экономических и политических позиций, капитализм, дошедший до крайности противоречия интересов кучки имущих и масс, закономерно приводит к значительному снижению сознания ответственности.

На этапе становления капитализма народные массы возлагают большие надежды на буржуазию, которая становится все более прогрессивной силой; отношения личной зависимости заменяют отношения вещной зависимости. Здесь индивиды «более подчинены вещественной силе» [4, 77].

Именно на этом этапе наблюдается рост сознания ответственности в связи с тем, что громкогласно провозглашаются свободы личности, равные права всех людей перед законодательством. Однако, провозгласив равенство всех перед законом, которое на деле оказалось формальным, «капитализм породил и особый живучий, жизненный социально-психологический принцип «каждый отвечает за себя» [9]. Эта заповедь капитализма вполне раскрывает хищническую сущность буржуазной морали, чуждой интересам трудящихся масс, у которых складывается своя пролетарская мораль и иное сознание ответственности, которое «ведет непосредственно к подъему общества на более высокую историческую ступень» [10], а также является сознанием ответственности за грядущее. По своему масштабу и социальному содержанию сознание пролетариата значительно шире, чем сознание эксплуатируемых масс, предшествующих общественно-экономических формаций. Это объясняется, в первую очередь, тем, что пролетарии «черпают сознание и чувство своего человеческого достоинства только в самой пламенной ненависти, в неугасимом внутреннем возмущении против власти имущей буржуазии» [11] и ставят перед собой более глобальные задачи, т. е. полное уничтожение эксплуатации человека человеком, достижение всеобщей социальной свободы. Генеральной задачей является: «...сделать общество союзом людей, объединенных во имя своих высших целей» [12].

Как пишет советский историк В. Ф. Шишкин, для динамического развития новой морали, нравственного обновления людей, свободного развития в человеке лучших его потенций, уничтожение частной собственности и тех условий, когда огромной массе народа недоступна духовная культура, становится необходимостью [13].

Своего апогея достигают антагонистические противоречия между трудящимися и капиталистом в период империализма. Э. Фромм в книге «Боязнь свободы» пишет, что трудящемуся все время угрожает ком в огромной индустриальной машине [14]. Общество, превратившее человека в жалкий придаток адской «индустриальной машины» империализма, таким образом, предопределяет и разорванность, двойствен-

ность сознания отчужденной личности. Глубокое отчуждение «пронизывает отношение человека к своей работе, к вещам, которые он потребляет, к другому человеку и к себе» [15]. А отчуждение как явление, в том числе отчуждение моральное, представляющее собой отчуждение от личности ее способности и права на моральное творчество, на производство нравственных ценностей, отчуждение от норм и заповедей морали и т. д., есть специфический феномен капиталистического общества [16]. Отчужденная личность, как правило, следует установленным предписаниям общества под давлением механизма социального принуждения.

Интенсивное падение нравственного уровня людей, всевозможные негативные проявления отчужденной личности, — вот что становится наиболее характерным для современного капиталистического общества. Многие буржуазные идеологи склонны оправдывать моральное банкротство личности не менее интенсивно возрастающей мощью научно-технического прогресса. В связи с этим хотелось бы обратиться к книге «Социология насилия» В. Денисова, где автор описывает интересные исследования, проведенные американскими учеными-психологами, психиатрами, социологами — в ВВС США с целью выяснения нравственного состояния американских пилотов. Результат этих исследований выдвинул специальный термин — «нравственное онемение» или «моральная непроницаемость». Что это значит? Это значит, что для человека военная агрессия, вследствие ее насыщения новейшей техникой становится полностью обезличенной и он не испытывает никаких волнений, переживаний нравственного порядка. «Винить кого-либо конкретно в данном случае, по мнению буржуазных ученых нельзя, ибо люди здесь выступают лишь как невольная жертва и слепое орудие всех тех же могущественных и неуправляемых технических сил. Но то, что такого рода проявления насилия и их исполнители служат при этом целям определенной общественной группы, а именно целям реакционных империалистических кругов, в исследованиях многих буржуазных теоретиков нет, конечно, и намек. Виновниками оказываются военная техника и научный прогресс, в них усматривается главный корень всех зол и бед современного человечества» [17].

Позиция буржуазных идеологов в трактовке насилия и его проявлений ясна. Так же должно стать ясно и то, что ссылаясь на невежество, незнание, неграмотность и т. д. нельзя переложить долю личной моральной ответственности на те или иные обстоятельства.

В свете современных теорий, выдвигаемых на Западе, определенный интерес представляет собой доктрина «нового общества». Чем же она интересна? Конечно не тем, что западные теоретики нашли новый удачный способ счастливого избавления от всех несчастий и противоречий своего общества. Она интересна тем, что в связи с этой теорией возникла идея о «новой социальной ответственности»... бизнесменов. И это неудивительно, ибо в основе самой теории «нового общества» лежит идея о переходе или перерастании капитализма в социально-экономический стереотип, свободный от пороков капитализма. И по представлению авторов данной концепции новое общество особо требует высокоразвитого чувства социальной ответственности, которое только бизнесмены и могут проявить перед общественностью. Как пишет И. И. Антонович: «И с чувством новой «социальной ответственности», как и без него все попытки устранения капиталистических кри-

зисных явлений в капиталистическом способе производства осуществляются за счет трудящихся» [18].

За высокое чувство ответственности и создание нового общества выступает и американский социолог Чарльз Райх в своей книге «Зеленеющая Америка», которая обрела на Западе большую популярность и вошла в число социологических бестселлеров.

Однако в вопросе о «носителях», субъектах преобразований и чувства ответственности он придерживается совершенно иной точки зрения. Этот социолог надеется на молодое поколение («зеленеющая Америка»), на ее создание и качественно иное мироощущение, которые в силах преобразовать общество. «Из всех свойств человеческих существ, которые в корпоративном государстве подвергаются оскорблениям, ограничениям и репрессиям, — пишет Райх, — больше всего страдает наиболее ценное и хрупкое, а именно сознание... Самое ужасное, что происходит с человеком, живущим в корпоративном государстве, заключается в том, что он подвергается существенному и в конце концов постоянному ослаблению сознания...» [19]. Поэтому, считает автор книги, необходимо противодействовать всем средствам давления на сознание и мышление.

Хотя концепция Ч. Райха, поставленные им цели содержат некоторое «рациональное зерно», в частности, призывы к преодолению психологии, к социальной активности молодежи, средства достижения этих целей в целом несостоятельны в силу одностороннего раздувания значения и роли сознания, абсолютизации места субъективных факторов в общественном развитии.

Только с социализма, по своей природе и сущности обеспечивающего прогресс социальный и нравственный, начинается всестороннее развитие личности, выявление ее творческих потенций. Поэтому высокое и качественно иное сознание ответственности, присущее социалистической личности является далеко не случайным. Оно находит свою реальную основу в условиях социального бытия, где полностью уничтожаются классово-антагонистические противоречия, утверждается общественная собственность на средства производства, создаются, таким образом, наиболее благоприятные предпосылки для всестороннего развития свободной личности. Формированию и неуклонному развитию сознания ответственности способствуют принципиально новые, подлинно демократические взаимоотношения личности и общества, достижение такого единства в их интересах, целях и устремлениях, какое не было доселе возможным ни на одном из предшествующих этапов развития человечества. Прогрессивное, восходящее сознание ответственности социалистической личности выявляет себя в ее практических делах — инициативности, социально-политической и моральной активности, в способности ставить общественные интересы и общественное благо выше всего. Этим самым социалистическая личность проявляет высокую степень сознательности, глубокое понимание социальных и государственных задач. В свою очередь социалистическое государство и общество рассматривает человека как главную ценность. Человек при социализме становится самоцелью социального развития. «Диалектика взаимоотношений общества и личности при социализме состоит в том, — пишет А. Г. Мысливченко, — что личность заинтересована во всемерном развитии общества, его экономики, политических организаций и культуры, а общество заинтересовано во всемерном развитии личности, раскрытии ее творческих задатков» [20]. Из сути

этих взаимоотношений вытекает возрастание ответственности в виде мотива.

Нравственный прогресс социалистического общества, однако, также осуществляется через сложную борьбу нового со старым, с его пережитками в сознании людей. Это станет вполне очевидным, если кратко обратиться к истории зарождения и становления нашего социалистического общества.

Великий Октябрь создал все предпосылки для становления и развития коммунистической морали. Развитию новой морали, высокой пролетарской сознательности способствовали грандиозные экономические и социальные перемены — передача средств производства народу, первые декреты Советского правительства, начало культурной революции. Однако существовали и объективные трудности первых лет построения нового общества: сознание народных масс несло еще на себе свежие отпечатки пережитков и предрассудков прошлого. В сложной внутрисполитической обстановке отдельные слои населения проявляли элементарную политическую неграмотность, что часто являлось барьером, тормозом на пути к слиянию с передовыми революционными силами страны. При всем этом, среди значительной части рабочих и крестьян ясно наблюдался политический и моральный подъем в сочетании с возросшим классовым самосознанием, с серьезными и существенными позитивными изменениями в их сознании, с пониманием моральной ответственности за судьбы Родины, революции, с сознанием непримиримости и глубокого антагонизма пролетариата и буржуазии [12, 132—133].

В. И. Ленин, глубоко понимающий суть такого рода трудностей морально-психологического плана, возникающих в процессе строительства социализма, подчеркивал, что нельзя «построить коммунизм иначе как из материалов, созданных капитализмом, иначе, как из того культурного аппарата, который взращен буржуазной обстановкой и поэтому неизбежно бывает пропитан — раз речь заходит о человеческом материале, как части культурного аппарата — буржуазной психологией. В этом трудность построения коммунистического общества, но в этом же гарантия возможности и успешности его построения» [21]. И далее «...можно (и должно) строить коммунизм из массового человеческого материала, испорченного веками и тысячелетиями рабства, крепостничества, капитализма, мелкого раздробленного хозяйничанья, войной всех против всех из-за местечка на рынке, из-за более высокой цены за продукт или за труд» [21].

В социалистическом обществе моральная ответственность и сознательность — как показатели нравственной зрелости социалистической личности — являются понятиями тесно и неразрывно связанными. Возрастание моральной ответственности находится в непосредственной зависимости именно от степени сознательности личности. Само величие и масштабность происходящих в нашем динамично развивающемся обществе преобразований требует от всех советских людей высокого уровня ответственности и активной жизненной позиции.

О нравственном прогрессе в условиях развитого социализма может свидетельствовать, несомненно, очевидный факт — широта охвата сознанием моральной ответственности как субъективным регулятором различных сфер жизни. Все больший масштаб действия сознания ответственности не может рассматриваться иначе, как выражение нрав-

ственного прогресса социалистической личности. Но в то же время это явление красноречиво говорит и о большой степени зрелости общественных отношений.

В условиях развитого социализма требования коммунистической морали в наибольшей степени отражают потребности социального развития. По мере социального и нравственного прогресса социализма, сознание моральной ответственности как субъективный регулятор нравственных отношений будет занимать все большее место в социальной жизни, неуклонно будет расширяться сфера ее действия, все большее число людей будет исходить в своей практической деятельности только из сознания и чувства ответственности — внутреннего свойства нравственно зрелой личности. Все это в наибольшей степени реализуется на высшей фазе развития коммунистического общества, которое «обеспечивает вместе с величайшим расцветом производительных сил общественного труда и наиболее полное развитие человека» [22].

Литература

- ¹ Батенин С. С. Человек в его истории. Л., 1976, стр. 175.
- ² Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е, т. 46, ч. I, стр. 46.
- ³ Титаренко А. И. Критерий нравственного прогресса. М., 1967, стр. 133—134.
- ⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 3, стр. 30.
- ⁵ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 85.
- ⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 21, стр. 68—69.
- ⁷ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В трех томах. т. I, М., 1961, стр. 63—72.
- ⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 20, стр. 105.
- ⁹ Сафронов Б. Ф. и Дорогова Л. Н. Мир человека. М., 1975, стр. 94.
- ¹⁰ Петропавловский Р. В. Диалектика прогресса и ее проявление в нравственности. М., 1978, стр. 140.
- ¹¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 2, стр. 347—348.
- ¹² Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. I, стр. 373.
- ¹³ Шишкин В. Ф. Великий Октябрь и пролетарская мораль. М., 1976, стр. 9.
- ¹⁴ E. Fromm. The Fear of freedom. L. 1966, p. 114.
- ¹⁵ E. Fromm. The Sam Society. L., 1955, p. 115.
- ¹⁶ Титаренко А. И. Антиидеи. М., 1976, стр. 59—60.
- ¹⁷ Денисов В. В. Социология насилия. М., 1975, стр. 154—155.
- ¹⁸ Антонович И. И. Поиски «нового общества» и патерналистский капитализм. «Вопросы философии», 1978, № 6, стр. 167.
- ¹⁹ Charles Ales Reich. The Greening of America. № 4, 1972, pp. 253—254. № 1972, pp. 253—254.
- ²⁰ Мысливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М. 1972, стр. 134.
- ²¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 37, стр. 409.
- ²² Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 19, стр. 120.

Н. С. Сәфәров

МӘС'УЛИЈӘТ ШҮҮРУНУН АРТМАСЫ ЧӘМИЈӘТИН ВӘ ШӘХСИЈӘТИН МӘ'НӘВИ ИНКИШАФЫНЫН МҮҢҮМ АМИЛИДИР

Мәгалә марксист этика елминдә актуал мә'на кәсб едән шәхси мәс'улијјәт вә мә'нәви тәрәғги проблеминә һәср едилмишдир. Мүәллиф марксист этикасы бахымында бу проблемин специфик хүсусијјәтләринин изаһыны верир вә һәммин мәсәләдә буржуа фәлсәфи-етик консепсијаларыны тәғдид едир.

Мүәллиф әсәсән ашағыдакы нәтичәләрә кәлмишдир.

Мәс'улијјәт вә мә'нәви тәрәғги проблеминин нәзәри изаһы онларын ичтиман тәҗрүбәдән нә дәрәчәдә асылы олмасы илә әлағәдардыр.

Шәхсијјәтин мә'нәви мәс'улијјәти чәмијјәтдә азадлығын инкишафындан асылы-ијјәти ән кениш имканлара маликдир. Јеткин социализм чәмијјәти әхлағынын социал базасынын кенишләnmәси илә әлағәдар олараг шәхсијјәтин мә'нәви камилләшмәси сүр'әтләнир.

А. М. ЮСУБОВ

ЭЛЕМЕНТЫ ДИСПОЗИТИВНОСТИ В СОВЕТСКОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Как и все отрасли права, уголовный процесс базируется на определенных принципах, закрепленных в законе. Это принципы — независимости судей и их подчинения только закону, объективной истины, гласности процесса, состязательности судебного разбирательства и др. Одним из таких принципов является и принцип публичности (официальности) процесса, нормативно закрепленный в ст. 3 Основ уголовного судопроизводства и незаслуженно отрицаемый отдельными авторами [1; 2].

Под принципами публичности понимается обязанность суда, прокурора, следователя и органа дознания в силу служебного долга и в соответствии с законом в каждом случае обнаружения признаков преступления возбудить, расследовать и рассмотреть уголовное дело с целью установления объективной истины и достижения целей уголовного судопроизводства, не ставя производство следственных действий в зависимость от желания и воли заинтересованных лиц.

Однако было бы неверным утверждать, что желания отдельных лиц не имеют в уголовном процессе никакого значения. Действующее уголовно-процессуальное законодательство знает случаи, когда производство некоторых следственных действий ставится в зависимость от желания отдельных лиц. Например, по так называемым делам частного публичного характера государственные органы не могут возбудить уголовное дело без согласия потерпевшего.

Кроме того, законодатель наделяет отдельных участников процесса правами, пользование которыми ставит в прямую зависимость от их рассмотрения (например, право обвиняемого заявить ходатайство).

В таких случаях мы сталкиваемся с правилом диспозитивности.

Как известно, диспозитивность является одним из основных принципов советского гражданского процесса и под ней подразумевается свобода участников процесса пользоваться в пределах, установленных законом, своими материальными и процессуальными правами. В советском гражданском процессе принцип диспозитивности имеет большое значение. В соответствии с диспозитивностью лицо может заявить иск или не заявить его, определить размер исковых требований или же отказаться от иска. Что же касается гражданского судопроизводства, то здесь сторона по гражданскому делу может заявлять или не заявлять ходатайства, представлять или не представлять имеющиеся у нее доказательства и т. д.

Анализ действующего уголовно-процессуального законодательства показывает, что отдельные элементы диспозитивности есть и в советском уголовном процессе несмотря на то, что публичное начало про-

низывает весь советский уголовный процесс и отступление от этого начала является нарушением закона.

Вопрос о диспозитивности применительно к уголовному процессу по-разному решается советскими процессуалистами. Так, например, М. А. Чельцов утверждает, что «начало диспозитивности отсутствует в нашем уголовном процессе» [3]. М. Л. Якуб считает, что в «диспозитивности проявляется одна из отличительных черт гражданского процесса от уголовного» [1, 43].

В противоположность этому П. А. Лупинская отмечает, что диспозитивность в уголовном процессе действует в очень ограниченных пределах [4]. М. С. Строгович, в принципе положительно решая вопрос о наличии диспозитивности в советском уголовном процессе, рассматривает ее как «одно из средств осуществления состязательности» [5], а А. Л. Цыпкин полагает, что в уголовном судопроизводстве диспозитивность проявляется «и в тех стадиях процесса, в которых состязательность отсутствует» [6].

Нам представляется, что авторы, отрицающие наличие диспозитивности в советском уголовном процессе, неправы. Диспозитивность в советском уголовном процессе есть и проявляется она во всех стадиях а не только в стадии судебного разбирательства.

Постараемся доказать это утверждение, для чего прежде всего следует проанализировать, кто из участников уголовного процесса свободен в распоряжении своими правами и в осуществлении этих прав.

В отношении государственных органов — участников процесса — ответ на этот вопрос, на наш взгляд, не представляет большой сложности. Анализ действующего законодательства показывает, что большинство уголовно-процессуальных норм, регламентирующих деятельность государственных органов, являются обязывающими и исключают возможность их свободного распоряжения соответствующими полномочиями. Так, например, в случае обнаружения признаков совершенного преступления государственные органы обязаны возбудить уголовное дело, расследовать и разрешить его по существу в целях установления объективной истины и иначе поступать не вправе.

Иногда, регламентируя права и обязанности государственных органов, закон разрешает им производство отдельных следственных действий только при наличии определенных условий. Например, ст. 9 УПК РСФСР, ст. 5 УПК Азерб. ССР и соответствующие статьи уголовно-процессуальных кодексов других союзных республик представляют суду, прокурору, следователю и органу дознания право прекращения уголовного дела и передачи обвиняемого на поруки. Однако это не означает, что они могут прекратить любое уголовное дело и передать на поруки любого обвиняемого. Закон специально определяет и огоривает условия, при наличии которых дело может быть прекращено, а обвиняемый передан на поруки.

В некоторых же случаях законодатель наделил государственные органы правами, осуществление которых не ставится в зависимость от каких-либо условий. (Например, право прокурора допустить защитника к участию в деле с момента предъявления обвинения). В таких случаях выбор того или иного решения законодатель ставит в зависимость от оценки ситуации самим государственным органом. Но поскольку деятельность государственных органов носит публичный характер и направлена на достижение задач уголовного судопроизводства, они

подобных случаях должны выбрать такое решение, которое наиболее полно отвечало бы целям правосудия.

Таким образом, можно смело утверждать, что в советском уголовном процессе диспозитивность к деятельности участников процесса — государственных органов неприменима, так как их деятельность всегда и во всем носит сугубо публичный характер.

Иначе решается вопрос о диспозитивности в отношении граждан, являющихся участниками уголовного процесса. В отношении граждан, государственных органов, деятельность граждан носит не публичный, а частный характер и направлена на защиту своих собственных интересов. Уголовно-процессуальное законодательство наделило участников процесса большим объемом прав, выполнение граждан-участников в зависимости от их собственного усмотрения.

Центральной фигурой уголовного процесса является обвиняемый. Именно вокруг него сконцентрирована вся деятельность государственных органов — участников процесса, направленная на достижение объективной истины по уголовному делу. Поэтому очень важно и то, как он будет осуществлять свои права, т. е. попытается ли он, используя их, скрыть обстоятельства совершенного преступного деяния, либо отрицать совершение им общественно опасного деяния, или же чисто-сердечно раскается в содеянном, если преступление было совершено действительно им.

Вопрос о диспозитивности в деятельности обвиняемого по существу включает в сферу своего приложения весь комплекс его прав на защиту, т. е. право давать показания, заявлять ходатайства, иметь защитника и т. д.

Одним из прав обвиняемого является право давать показания по существу предъявленного ему обвинения, и поскольку это именно право, а не обязанность, обвиняемый вправе отказаться от дачи показаний, и никто не может принуждать его давать показания. Однако, имея в деле определенный процессуальный интерес, обвиняемый всегда заинтересован в исходе дела, а потому и стремится путем дачи определенных показаний опровергнуть предъявленное обвинение, тем более, что ответственность даже за дачу заведомо ложных показаний он не несет. В такой ситуации отказы обвиняемых от права давать показания весьма редки, хотя свобода на распоряжение этим правом у них и есть.

Точно так же обстоит дело и с другими правами обвиняемого; правом представлять доказательства, заявлять ходатайства, иметь защитника и т. д.

Если обвиняемый желает представить доказательства, то в соответствии с диспозитивностью он может сделать это в любой момент процесса, и никто не вправе запретить ему представлять доказательства или же, напротив, принудить к их представлению, так как исходя из принципа презумпции невиновности «на обвиняемом не лежит обязанность доказывать свою невиновность» [5, 353].

Вместе с тем, обвиняемый, как правило, никогда не отказывается от представления доказательств, если это направлено на его оправдание или на смягчение его вины. Поэтому и в процессуальной деятельности обвиняемого, защищающего в деле свой процессуальный интерес, достаточно ощутимо проявляются элементы диспозитивности.

Аналогичную картину дает и анализ правовой регламентации и практической реализации права обвиняемого на заявление ходатайств.

Известные особенности и отличие от сказанного свойственны лишь праву обвиняемого иметь защитника.

По большинству категорий уголовных дел защитник допускается к участию в деле с момента объявления обвиняемому об окончании предварительного следствия. Однако по некоторым категориям уголовных дел обязательно, а по иным делам по постановлению прокурора защитник допускается к участию в деле с момента предъявления обвинения (ст. 22 Основ уголовного судопроизводства). По делам, где предварительное следствие не производилось, защитник допускается к участию в деле с момента предания обвиняемого суду.

Уголовно-процессуальное законодательство предоставило обвиняемому право самому выбирать защитника. Если же окажется, что сам он этого сделать не может, то назначить ему защитника должен суд. Обвиняемый же в любой момент процесса может отказаться от защитника или же заявить ходатайство о замене одного защитника другим. В праве обвиняемого выбрать себе персонально того или иного защитника, как и в праве его отказаться от защитника, находят свое выражение элементы диспозитивности, хотя отказ от защитника несовершеннолетнего обвиняемого и обвиняемого, который в силу своих психических или физических недостатков затруднен в самостоятельном осуществлении своего права на защиту, не имеет для суда обязательной силы (ст. 60 УПК Азерб. ССР, ст. 50 УПК РСФСР и др.). Что же касается самого защитника, то в его деятельности диспозитивность, на наш взгляд, отсутствует, поскольку своего собственного интереса в уголовном деле защитник не имеет. Вся деятельность защитника направлена на защиту интересов обвиняемого и отказаться от однажды принятой на себя защиты он не вправе. Независимо от момента, с какого защитник вступает в процесс, он должен использовать все свои процессуальные права для выяснения обстоятельств, которые оправдывают обвиняемого или же смягчают его ответственность, и должен в ходе всего процесса оказывать ему необходимую юридическую помощь. Никакие расхождения во мнениях со своим подзащитным и никакие иные соображения не могут служить основанием для фактического превращения защитника в обвинителя, и именно поэтому закон (ст. 47 УПК РСФСР) запрещает одному защитнику защищать двух или нескольких обвиняемых, интересы которых противоречат друг другу.

Уголовно-процессуальное законодательство наделило обвиняемого и правом заявлять отводы составу суда, прокурору, следователю, органу дознания, эксперту и переводчику, а также правом приносить жалобы на действия и решения следователя, лица, производящего дознание, прокурора и суда. Однако наделение обвиняемого этим правом отнюдь не означает того, что обвиняемый должен всегда заявлять отводы и приносить жалобы. Он может воспользоваться или не воспользоваться этими правами, решая этот вопрос по своему усмотрению.

От усмотрения и свободного волеизъявления обвиняемого зависит и согласие или возражение против прекращения уголовного дела за истечением срока давности или же в силу акта амнистии, в чем, как

нам кажется, также находят свое практическое проявление элементы диспозитивности.

Право свободно распоряжаться своими правами уголовно-процессуальное законодательство предоставляет не только обвиняемому, но и потерпевшему, гражданскому истцу и гражданскому ответчику. Не рассматривая в данной статье содержание всех прав потерпевшего, гражданского истца и гражданского ответчика, остановимся лишь на том, что дает представление о наличии диспозитивности в советском уголовном процессе применительно и к этим его участникам. По сравнению с обвиняемым свобода потерпевшего в распоряжении своими правами ограничена только в одном — в связи с тем, что потерпевший несет ответственность за отказ от дачи показаний и за дачу заведомо ложных показаний, его право давать показания является одновременно и его обязанностью, от исполнения которой он не вправе уклониться. Что же касается его других прав, то в распоряжении ими он свободен так же, как и обвиняемый. Вместе с тем, в отличие от обвиняемого у потерпевшего по делам так называемого частного и частнопубличного обвинения есть еще такое право, которого нет ни у одного другого участника процесса — право распоряжаться обвинением, если в дело не вступил прокурор, либо по делу частного обвинения не пропущен тот момент, до которого законодатель признает юридически значимой волю потерпевшего на примирение с обвиняемым.

Применительно к гражданским истцам и гражданским ответчикам по искам, заявленным в уголовном деле, начала диспозитивности проявляются не только в свободном распоряжении правами на представление доказательств, заявление ходатайств и т. п., но и в самом праве истца заявить или не заявлять иск, а ответчика признать или не признать иск полностью или частично.

Таким образом, все вышесказанное дает, по нашему мнению, несомненные основания утверждать, что в советском уголовном процессе, безусловно, есть элементы диспозитивности, а полное отрицание в нем этого начала неправомерно и не соответствует целому ряду норм уголовно-процессуального закона.

Думается также, что рассматривать диспозитивность в советском уголовном процессе лишь в качестве одного из элементов состязательности нельзя. Диспозитивность существует независимо от состязательности и по характеру своего проявления шире состязательного построения судебного разбирательства дел по первой инстанции.

Литература

- 1 Якуб М. А. Демократические основы советского уголовно-процессуального права. М., 1960, стр. 41—44.
- 2 Чельцов М. Н. Задача советской науки уголовно-процессуального права в период развернутого строительства коммунизма. В кн.: «Вопросы судопроизводства в новом законодательстве Союза ССР». М., 1959, стр. 72.
- 3 Чельцов М. А. Система основных принципов советского уголовного процесса. «Уч. зап. ВЮИ», вып. VI, 1946, стр. 134.
- 4 Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве. М., 1976, стр. 55.
- 5 Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса, т. I. М., 1968, стр. 156.
- 6 Цыпкин А. Л. О диспозитивности в советском уголовном процессе. «Сов. государство и право», 1958, № 3, стр. 136.

СОВЕТ ЧИНАЈЭТ ПРОСЕСИНДЭ ДИСПОЗИТИВЛИК ҮНСҮРЛЭРИ

Совет һугуғ нәзәрийәсиндә диспозитивлик, процес иштиракчыларынын өз мадди
вә процессуал һугуғларындан ганунла мүәйјән едилмиш һәдд дахилиндә азад сурәтдә
истифадә олунмасы демәкдир.

Гүввэдэ олан чинајет-процессуал гануиверичилијинин тәһлили ашағыдакы нәти-
чаләрә кәлмәјә имкан верир: 1) диспозитивлик мүлки процесин принципләриндән бир-
чәләр кәлмәјә имкан верир; 2) чинајет процесиндә јалныз ачыг-
лыг принципі илә әләгәдар олан диспозитивлик үнсүсләр вәрдыр; 3) совет чинајет
процесиндә диспозитивлик үнсүсләри нәинки мүғәссирә, һабелә зәрәр чәкмиш шәхсә
мүлки иддиачы вә мүлки чавабдәһә мүнәсибәтдә дә мөвчуддур.

НОВЫЙ ТРУД ПО ИСТОРИИ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА

Проф. Анкарского университета, доктор Фарук Сюмер известен своими трудами по средневековой истории Малой Азии. Основное внимание в его работах уделяется истории тюркоязычных племен и этнических групп, миграционным движениям, вопросам расселения и этнической тюркизации Малой Азии (Анатолии) и сопредельных стран. Рецензируемый труд является продолжением предыдущих работ автора.

Рецензируемый труд является продолжением прежних исследований автора в области названных проблем. Как и для предшествующих работ, Ф. Сюмеру свойственно стремление изобразить историю Азербайджана придатком турецкой истории, представить Малую Азию-Азербайджана. Между тем известно, что Азербайджан лежал на пути миграционного движения тюркоязычных племен из Средней Азии в Малую Азию и был тюркизован намного раньше, чем сама Анатолия. На этот раз автор также остался верен своей тенденции — показать роль тюрков Анатолии в создании и росте Сефевидской державы.

Основной идеей, красной нитью проходящей через весь труд Ф. Сюмера, является то, что Сефевидское государство было создано якобы исключительно «тюрьками Анатолии». Свою задачу автор видел в том, чтобы всячески возвеличить их роль, принижая или сводя на нет реальное участие «тюрок Ирана» (т. е. азербайджанского этноса) в истории государства Сефевидов. Эта главная идея вынесена автором в заголовок книги. По образному выражению автора, только голова ордена находилась в азербайджанском городе Ардебиле, а тело — в Анатолии [1]. На этом вопросе остановимся специально.

Справедливости ради следует отметить, что турецкий автор с полным на то основанием выступает против антинаучных концепций западных востоковедов-иранистов (Э. Броун, В. Хинц), видевших в Сефевидской державе «Иранское национальное государство». Нельзя не согласиться с ним также в том, что этот противоречащий исторической правде взгляд уже не имеет сторонников, как он пишет, в «среде серьезных ученых». К сожалению, Ф. Сюмер не называет этих ученых, не останавливается на эволюции взглядов по этому вопросу.

В связи с этим нельзя не отметить полное игнорирование автором трудов советских исследователей по истории Сефевидского государства и Азербайджана в его составе [2; 3; 4; 5]. Объяснить это только языковым барьером было бы недостаточно. Создается впечатление, что Ф. Сюмер вольно или невольно приписывает себе заслугу первооткрывателя ведущей роли тюркоязычного этноса в образовании и истории Сефевидской державы. Известно, что еще более полувека назад первыми против вышеуказанной концепции о Сефевидском государстве выступили русские востоковеды академики В. В. Бартольд и А. Е. Крымский, указавшие на тюркское (азербайджанское) происхождение Сефевидской династии и поддерживавших ее кызылбашских

племен. Большая заслуга в изучении истории и характера этого государства принадлежит крупному советскому кавказоведу и иранисту И. П. Петрушевскому, давшему в своих широко известных трудах научное обоснование ведущей социально-экономической и политической роли Азербайджана и азербайджанского народа в создании и первом столетии существования Сефевидского (или Кызылбашского) государства.

Единственной работой советского автора, упомянутой в книге Ф. Сюмера, является монография автора этих строк. Но как выяснилось, Ф. Сюмер совершенно не знаком с ее содержанием, сноска дана только на приложение нашей книги — факсимильное воспроизведение экстракта персидского текста хроники «Такмилат ал-ахбар». Очевидно, объяснение этому своеобразному «методу» надо искать в том, что принципиальные положения нашей книги не совпадают с мнением турецкого автора и потому не устраивают его.

Книга Ф. Сюмера состоит из введения, четырех глав, заключения и приложения.

Вводная глава, посвященная деятельности сефевидских шейхов Джунейда и Хейдара, является кратким повторением уже известных в научной литературе материалов.

В первой главе, посвященной периоду правления шаха Исмаила I (1501—1524), подробно повествуется о выступлении сына шейха Хейдара Исмаила из Гиляна в 1499 г. и его движении в Эрзинджан. Как известно, движение Исмаила из Азербайджана в Малую Азию преследовало цель соединения с малоазийскими шиитами — старинными приверженцами ардебильских шейхов. Относительно численности и состава воинского контингента Исмаила в этот период наши сведения крайне скудны. Однако они позволяют судить о степени участия населения Азербайджана на начальном этапе движения. Так, анонимный историк Исмаила Сефеви сообщает, что когда 13-летний Исмаил выступил из Гиляна (Лахиджана), его маленькая свита состояла из 7 чел. Но уже на следующем этапе — при переходе из Дейлема в Таром число сопровождавших его приверженцев достигло 1500 чел.

Симптоматично, что приведя эти сведения, Ф. Сюмер тут же отвергает эту цифру, так как она противоречит его главной концепции о ничтожном участии кызылбашей Азербайджана в движении Исмаила [1, 16—17]. Вопреки этим уникальным данным современника и очевидца событий, Ф. Сюмер утверждает, что в тот период отряд Исмаила мог бы насчитывать не более «нескольких сот» приверженцев, притом состоящих исключительно из «уроженцев Анатолии и Сирии» (имея в виду племена румлу и шамлу).

Любопытно, что из Лахиджана свита Исмаила направилась не сразу в Ардебиль, а предварительно отклонилась на юг и юго-запад в сторону Халхала. Как выясняется, этот крюк был сделан с целью привлечения под знамена Исмаила проживавшее здесь племя шамлу. Зимой 905/1499—1500 г. Исмаил со своим отрядом, который уже превышал 1500 чел., провел в Арджуване (у Астары) на берегу Каспия. Остановка понадобилась для того, чтобы подождать подхода подкрепления из южной части Азербайджана. Далее отряд Исмаила двигался к южным берегам оз. Гекча (Севан), а затем вступил в Малую Азию, направляясь в Эрзинджан. Перед тем как Исмаил оставил Азербайджан, в составе его отрядов упоминаются приверженцы из племен

шамлу, румлу, арашлу, зулькадар, а также жители Караджадага (Кардага) и Талыша. Эти силы и составили ядро, основную ударную силу Исмаила [6].

Мы располагаем сведениями, что племена, упоминаемые в персоязычных источниках XVI в. под названиями румлу и шамлу, к моменту образования Сефевидского государства были насельниками южной части Азербайджана (например, в районах Ардебеля и Халхала). Конечно, в названиях этих этнических групп отразилось их далекое происхождение из Рума (Малой Азии) и Шама (Сирии), которое известное предание связывает с именем Тимура.

Поэтому утверждения Ф. Сюмера о том, что все находившиеся под началом Исмаила в Эрзинджане кызылбашы (общим числом в 7000) явились из «центральных и южных областей Анатолии», не соответствуют действительности.

Следует также учесть, что в тот период этнические границы азербайджаноязычного населения перекрывали географические рубежи «собственно Азербайджана», выходя далеко на запад и включая восточные области Анатолии примерно до Эрзинджана включительно. Ведь известно, что языком всех кызылбашских племен был азербайджанский или близкие к нему диалекты. Этот факт признает и сам Ф. Сюмер в своей предыдущей книге, посвященной истории Каракоюлу [7].

Освещение политических событий правления шаха Исмаила I мало отличается от предшествовавших исследований Г. Сарвара, И. Петрушевского, Р. Сейвори, О. Эфендиева и др. Преимущественное внимание уделяется автором событиям в восточных областях Малой Азии (походу Исмаила против Ала ад-довле Зулькадар, событиям в Диярбекире и соседних районах, восстанию Шахкулу Баба и т. п.).

Тщетно было бы искать в книге Ф. Сюмера социально-экономические и политические предпосылки образования Сефевидского государства, попытки проанализировать классовый характер кызылбашского движения, социальную роль шиизма и т. п.

Времени правления шаха Тахмасиба посвящена вторая глава. Основное внимание здесь уделяется охватившим страну мятежам кызылбашских племен после смерти основателя государства и четырем походам султана Сулеймана Кануни (Законодателя) против государства Сефевидов (1534, 1535, 1548, 1554). Несмотря на тяжелые удары султанских войск, им не удалось сокрушить сопротивление кызылбашей и овладеть Азербайджаном. Этому помешали, как считает Ф. Сюмер, «географические факторы», к которым он относит неблагоприятные климатические условия, а также тактику «выжженной земли», успешно примененную Тахмасибом против превосходящих сил врага. Однако этого объяснения явно недостаточно. Дело в том, что во время вторжения османских войск в Азербайджан последние вели себя как жестокие завоеватели. Население Тебриза не раз восставало против оккупантов, наносило им чувствительные удары. Султанские войска не могли закрепиться в чужой стране, где им пришлось противостоять не только сефевидским войскам, но и партизанской борьбе населения Азербайджана. Поэтому каждый раз оккупанты вынуждены были быстро покидать страну. Убедившись в бесплодности своих попыток уничтожить соседнее государство, султан Сулейман вынужден был признать его, заключив мир с Тахмасибом 29 мая 1555 г. в турецком гор. Амася.

В оценке личности шаха Тахмасиба можно во многом согласиться с автором, считающим ложной отрицательную характеристику, данную некоторыми из его современников, в частности венецианцем В. Алесандрини. Кызылбашский шах не был «труслив», он был скорее осторожен и дальновиден, избегая встречи лицом к лицу с главными силами султана. Шах Тахмасиб учел горькие уроки поражения при Чалдыране, когда его отец неосмотрительно вступил в генеральное сражение с многократно превосходящими силами турок и был за это жестоко наказан.

Вместе с тем, Ф. Сюмер идеализирует кызылбашского шаха, изображая его как справедливого, милосердного правителя, заботящегося о народном благе. В данном случае турецкий автор только повторяет панегирики сефевидских хронистов в адрес царствующих монархов. Другой аналогичный пример. Наиболее жестокий и агрессивный из османских султанов Селим I характеризуется как первый среди османских султанов, посвятивших себя «служению великим идеалам».

О внутренней политике шаха Тахмасиба сказано мимоходом, общими фразами без ссылки на источники. Так, утверждение о том, что после мира 1555 г. наступает оживление и быстрое развитие в земледелии и экономике Ирана, не подкреплено сведениями современников.

В третьей главе, посвященной Исмаилу II и Мухаммеду Худабенде, подробно освещено положение Ирана после смерти Тахмасиба, борьба кызылбашских эмиров за власть и влияние, приведшая к ослаблению центральной власти. Ф. Сюмер подробно излагает события, последовавшие за вторжением турецких полчищ Леле-паши в Грузию и Азербайджан в 1578 г., военные действия между турецкими и азербайджанскими войсками, которые были с помощью крымских татар постепенно вытеснены из Ширвана. Наиболее яркие страницы этой войны, в которой султанская Турция любыми путями стремилась овладеть Азербайджаном и выйти к Каспийским берегам, в работе отражения не получили. Героической обороне Тебриза против войск Осман-паши в 1578 г. посвятил свой труд азербайджанский историк Искендер Мюнши. Именно благодаря его труду до нас дошли сведения о беспримерной стойкости, самоотверженной партизанской борьбе тебризцев против завоевателей, массовом вырезании населения янычарами, жестокости и вандализме турок, которые сравнивали с землей многие памятники культуры и архитектуры Азербайджана, в том числе величественный дворец «Хашт бехишт», вызывавший изумление современников.

Периоду шаха Аббаса I посвящена последняя четвертая глава, в которой содержится весьма общая схематичная характеристика его правления. Согласно Ф. Сюмеру, новый шах положил конец наследственным владениям кызылбашских племен (афшар, зулькадар, кадждар, баят и др.), переселив и рассеяв их по внутренним областям Ирана. Он стал выдвигать на самые высокие посты «способных пленников» из числа армян, грузин и черкесов, создал военную организацию гулямов по образцу янычарского корпуса; из местных жителей были созданы отряды туфенгчиев (мушкетеров). Но несмотря на то, что гулямы и туфенгчии были созданы в противовес кызылбашским племенам, последний элемент не потерял своего значения, как «основной опоры государства». Вместе с тем, признает автор, мероприятия шаха Аббаса в отношении тюркоязычных племен и ряд других причин привели

ли в конечном счете к их ослаблению, со временем к «росту значения луров, курдов и афганского элемента» и краху Сефевидского государства.

Ф. Сюмер правильно отмечает, что население государства Сефевидов в письменных памятниках исследуемого периода разделяется на «тюрок» (мн. ч. атрак) и «таджиков» (таджикан, таджикийя). Под первыми имеются в виду «кызылбашские племена», под вторыми — местное иранское население, сфера деятельности которого ограничивалась чисто гражданскими делами, финансами и канцелярией. Вся полнота политической власти и военное дело находились в руках кызылбашских эмиров. Даже дипломатические миссии и послы назначались исключительно из числа кызылбашской знати. Термин «кызылбаш» относится не только к тюркскому элементу, являющемуся военной опорой государства (таваиф-и кызылбаш; падишах-и кызылбаш, умара-и кызылбаш, лешгер-и кызылбаш, сипах-и кызылбаш, газийан-и кызылбаш), но и к государству (довлет-и кызылбаш), а также к подвластным ему областям (олке-и кызылбаш).

Пожалуй, самой ценной частью рассматриваемого труда являются разделы, специально посвященные кызылбашским племенам. Эти разделы следуют за характеристикой правления каждого шаха. Являясь ценной сводкой сведений первоисточников о «больших» (румлу, устаджлу, текели, шамлу, зулькадар, кадждар, афшар, туркман, баят) и «малых» (варсак, чепни, арабгирлу, тургудлу, бозгалу, асирлу, хынылы, саадлу, алпоут, караманлу, байбурдлу, бахарлу, испирлу, сильсюпюр, чакирлу, отузики) племенах и родах, они дают возможность судить об их составе, силе и роли в политической жизни государства.

По наблюдениям Ф. Сюмера, роль отдельных племен можно свести к следующему. В правление Исмаила I наибольшим влиянием пользовались эмиры румлу, устаджлу, текели, шамлу, зулькадар. После мятежа и резни текели в начале правления Тахмасиба племя устаджлу вновь приобрело прежнее влияние и заняло господствующее положение среди других племен. Как и текели, потеряло свое влияние шамлу, уступившее свое место кадждарам и афшарам. Кадждары стали вторыми после устаджлу по влиянию. На третьем месте шло племя зулькадар, а за ним румлу, которое сыграло важную роль при Исмаиле I и в начале правления Тахмасиба. При последнем возвысились афшары, вошедшие в число главных племен.

После смерти Тахмасиба Исмаил II казнил многих эмиров устаджлу, что повело к ослаблению племени. Возвышение испытало племя текели и особенно туркман. Против них сложился союз шамлу и устаджлу. В правление Мухаммеда Худабенде, характеризующимся безраздельным господством кызылбашских племен, главную роль играли эти четыре племени. Устаджлу и шамлу по составу были многочисленнее и выдвинули более опытных и способных эмиров на государственную службу. Поэтому в конечном счете они одолели своих соперников туркман и текели и взяли власть в свои руки.

Однако данная автором картина нуждается в уточнениях. У Ф. Сюмера при шахе Исмаиле I племя туркман не упомянуто; оно впервые упоминается при Тахмасибе. Между тем об этом племени впервые было сказано в источниках еще на начальном этапе движения кызылбашей; Мухаммер-бек Туркман и его брат Ахмед были в

числе ближайших соратников, сопровождавших юного Исмаила из Ардебил в Гилян, спасая его от рук Рустема Ак-коюнлу [8; 4]. Локализация племени уstadжлу дана неверно. По мнению автора, племя происходит из Сиваса, Амасьи, Токата. Между тем имеется точное указание источника на то, что кочевья этого племени находились в верховьях Аракса к востоку от Кагызмана [9].

Одним из основных положений концепции Ф. Сюмера о Сефевидском государстве является то, что оно не только своим рождением, но и дальнейшим существованием и ростом обязано исключительно притоку людских резервов из Анатолии. По мнению автора, в течение XVI—XVII вв. из Малой Азии в Азербайджан и Иран имели место будто бы многократные миграции тюркоязычного населения. Свой тезис автор пытается обосновать ссылками на антиосманские восстания и мятежи в восточных пограничных областях Анатолии (восстание Шахкулу в 1512 г., выступления 1518—1519 гг. и восстание Каландара Челеби в 1527 г., мятеж царевича Баязида в 1561 г.), считая, что они сопровождались пополнением и усилением кызылбашских племен в Сефевидском государстве за счет анатолийских тюрок. Между тем конкретные данные, подтверждающие этот вывод, нет. Приведенные автором сведения о передвижении из Анатолии в Азербайджан кочевых племен сильсюр и мукадда не могут служить аргументом, так как эти племена не входили в состав кызылбашских племен. Прибывшие из Анатолии в Азербайджан в 1017/1608—1609 г. отряды Джалали в большинстве возвратились на родину.

Поэтому тезис Ф. Сюмера, согласно которому существование Сефевидского государства ставится в зависимость от миграции анатолийских тюрок, не исходит из реалий XVI—XVII вв.

Вполне естественно, что современной турецкой буржуазной историографии свойственны пороки идеологического и методологического характера. Труд Ф. Сюмера в этом отношении не составляет исключения. Он не свободен от влияния антинаучных идей. Так, например, Ф. Сюмер делит тюрок по месту их проживания — «тюрки Анатолии», «тюрки Ирана», «тюрки Закаспия». Для него нет азербайджанского народа со своим азербайджанским языком, а есть «тюрки Ирана».

Несмотря на недостатки, труд Фарука Сюмера является еще одним шагом вперед в изучении этнической истории кызылбашских племен, их политической роли в создании и росте Сефевидской державы.

Литература

- ¹ F. Sümer. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü. Ankara, 1976, s. 12.
- ² И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI—XVII вв., ССИА, т. I, Баку, 1949.
- ³ И. П. Петрушевский. Очерки истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв. А., 1949.
- ⁴ О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. Баку, 1961.
- ⁵ А. А. Рахмани. «Тарих-и алем арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.
- ⁶ О. Efendiev. Le Role de Tribus de Langue Turque dans la Creation de L'etat Safavide. Turcica, Tome VI, Paris-Strasbourg, 1975, pp. 21—33.
- ⁷ F. Sümer. Karakoyunlular. çl, Ankara, 1967, VIII (Önsoz).
- ⁸ The Early years of Shah Ismail, Founder of the safawi Dynasty. Ed. by Denison Ross, JRAS, 1886, pp. 265—268.
- ⁹ Такмилат ал-ахбар. Список Ин-та востоковедения Азерб. ССР, инв. № 48, л. 243а.

Азерб. ССР Елмлер Академијасынын «Хәбәрләри»ндә
(тарих, фәлсәфә, һүгүг серијасы)
1979-чу илдә дәрч едилмиш мәгаләләрин

КӨСТӘРИЧИСИ

- Аббасов Ә. С. Лаһычын бәзи епиграфик абидәләри, № 4, сәһ. 78.
Аббасов А. Ф. Марксизм-ленинизм фәлсәфәси вә психолокијада ингилаби вәзирјәт, № 4, сәһ. 83.
Абдуллајев З. З., Акаһи А. М., Аслани С. Ш. Иранда сосиал-демократ һәрәкатынын башланмасы мәсәләсинә даир. № 2, сәһ. 118.
Ағамалыјева С. М. Азәрбајҹанын ајаг дулус чархлары, № 1, сәһ. 94.
Аразова Р. Б., Мәмәдов И. А. Азәрбајҹанын енеолит абидәләриндән тапылмыш обидиан нүмунәләринин Загафғазия јатағлары илә мүғажисәли тәдғиги. № 3, сәһ. 49.
Ахундов И. А., Султанова З. Ч. Түркіјәдә кәңчләр һәрәкаты тарихиндән. № 1, сәһ. 21.
Әбдирәјли Р. Ф. Гәрби Авропа дипломатларынын I Пјотрун «Иран јүрүшүнә» мүнәсибәти. № 4, сәһ. 43.
Бүніјадов З. М. Ибн әл-Фуватинин әсәриндә Азәрбајҹанын көркәмли сималары (II мәғалә), № 2, сәһ. 61.
Вәлијев Т. Т. Азәрбајҹанын дағ-мәдән сәнајесиндә сәһмдарлығ вә инһисарларын нефтвәрән торпағлары әлә кечирмәси. № 4, сәһ. 22.
Ғасымов А. Н. XV—XVII әср хатирә абидәләринин китабәләриндән. № 2, сәһ. 100.
Ғафаров Т. Б. Доғгузунчу бешиликдә Азәрбајҹан кәнд зәһмәткешләринин мәншәт шәрәитинин даһа да јахшылашдырылмасы һағғында. № 3, сәһ. 11.
Ғејбуллајев Г. Ә. Азәрбајҹанын Иран мәншәли топонимләри һағғында. № 2, сәһ. 91.
Ғулијев Ш. А., Кәримов Т. М. Азәрбајҹанын ән-әнәви нәғлијјат васитәләриндән. № 4, сәһ. 64.
Гурбанов Б. С. Азәрбајҹан сәнајә фәһләләринин мадди рифаһынын јүксәлмәси (1945—1958-чи илләр). № 1, сәһ. 11.
Гурбанов Б. С. Азәрбајҹан сәнајә фәһләләринин ичтимаи-сијаси фәалијјәти (1945—1958-чи илләр), № 2, сәһ. 12.
Дашдәмиров Ч. Г. Әмәјин чинајәт һүгүгу муһафизәси сәһәсиндә елми тәдғигатын әсас истигамәтләри. № 3, сәһ. 101.
Әзимова Л. А. Сачиләр сүләләсини әвәз едән әмирләр һағғында нумизматик мәлүмат. № 1, сәһ. 88.
Әләскәров Ј. И. Азәрбајҹанда 1870-чи ил ислаһатынын е'лан олунамасы вә торпағ низамнамәләри тәртибинин кедиши. № 2, сәһ. 39.
Әлијев И. С. Јеткин сосиализм вә онун характер хүсусијјәтләри. № 1, сәһ. 106.
Әлијев М. М. Совет әмәк ғанунверичилијинин тәкмилләшдирилмәси мәсәләсинә даир. № 2, сәһ. 136.
Әсәдова Р. Н., Данков Е. Б. Ин'икасын кристаллокенез сәвијјәси һағғында. № 4, сәһ. 91.
Әһмәдли Ч. Т. Марксизмин өлмәз фәлсәфи әсәри, № 3, сәһ. 3.
Әһмәдов Р. Ч. Орта әсрләрә анд Бақыдан тапылан сахсы ғаблар һағғында, № 2, сәһ. 83.
Зәјналов Р. Е. Азәрбајҹанда совет һәрби тикинти тарихиндән шанлы сәһифәләр. № 3, сәһ. 20.
Исмајлов М. Ә. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан ичтимаи-иғтисади гурулушу барәдә. № 1, сәһ. 32.
Исмајлов Ш. Ј. XIV әср Азәрбајҹан мүтәфәккирләринин әсәрләриндә перипатетизм идејалары. № 3, сәһ. 86.
Јусубов А. М. Совет чинајәт просесиндә диспозитивтик үнсүрләри. № 4, сәһ. 126.
Кәримова А. Д. Неопротестизмин сосиал вә идеја мәнбәләринә даир. № 3, сәһ. 78.
Лопач З. А. Иртича илләриндә (1907—1910-чу илләр) Азәрбајҹан болшевикләринин есәрләрә ғаршы мубаризәси тарихиндән. № 3, сәһ. 23.
Мәмәдзәдә К. М., Ваһидов Р. М., Гулијев Н. М., Кәримов В. Г. Килсәдағ мә'бәдинин консервасијасына даир. № 1, сәһ. 81.
Мәмәдов С. А. (1603—1636-чы илләрдә) Иран—Түркіјә муһарибәләри вә Азәрбајҹан (ермәни мәнбәләри әсасында), № 1, сәһ. 50.

- Мәммәдова С. К. Мүасир физикада идеаллашдырманын хүсусијјәтләри һаггында. № 1, сәһ. 101.
- Мәммәдов А. Ј. Идеолокијанын мәншәји вә маһијјәтинә даир. № 1, сәһ. 114.
- Мәммәдов Б. И. Иккинчи бешилликдә Азәрбајҗан ССР-дә колхозчу кәндлиләрин мадди вәзијјәтинин јакшылашдырылмасы (1933—1937-чи илләр) № 2, сәһ. 22.
- Мәммәдов А. М. Мүасир ислам вә елм. № 2, сәһ. 109.
- Мәммәдов С. А. 1603—1636-чы илләрдә Иран—Түркіјә муһарибәләри вә Азәрбајҗан (ермәни мәнбәләри әсасында) № 3, сәһ. 38.
- Мәммәдов Ф. Г. Һаванын вә су тутумаарынын чиркләндирилмәсинә кәрә чина-јәт-һуғуғи мәсулијјәт мәсәләләри. № 1, сәһ. 124.
- Михайлов Ј. А. 1918-чи илдә Азәрбајҗана инкилис ишғалынын һазырланмасы мәсәләсинә даир, № 2, сәһ. 31.
- Мухтаров К. Ј. Азәрбајҗанда кәнд советләринин мөһкәмләндирилмәси уғрунда муһарибәдә муздураарын иштиракы. № 4, сәһ. 13.
- Османов Ф. Л., Ибраһимов Ф. Ә. Нүјдинин бәдиһ металы. № 4, сәһ. 51.
- Пирјев В. З. «Дастан-е Султан Әбу Сәид Баһадур хан бин Улчајку» әсәри тарихи мәнбә кими. № 2, сәһ. 68.
- Рзајев А. Г. Низаминин сәсиал утопијасы вә мүасир дөвр. № 2, сәһ. 129.
- Рзајев А. Г. Н. Г. Чернышевски вә милли мәсәлә. № 4, сәһ. 169.
- Сейидов Р. А. 1920—1930-чу илләрдә Иранда сәнајә буржуазиясынын формалашмасы. № 4, сәһ. 34.
- Сәфәрров Н. С. Мәсулијјәт шурунун артмасы чәмијјәтин вә шәхсијјәтин мәнәви инкишафынын муһим амилидир. № 4, сәһ. 119.
- Сумбатзаде Ә. С. Азәрбајҗан тарихинин мәнбәләри һаггында, № 1, сәһ. 62.
- Халыгов М. Ј. Азәрбајҗан ССР-дә кәнд тәсәрууфаты истәһсалы үчүн али вә орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссисләр һазырланмасы мәсәләсинә даир (1966—1975-чи илләр), № 2, сәһ. 3.
- Һагвердијев Б. Ј. Һәјат тәрзинин психоложи механизмләри вә тәрбијә. № 3, сәһ. 96.
- Һәмидова Ш. П. XVIII әсрин орталарында Шәки ханлығы илә картли вә кахетија чарлығлары арасындакы мүнәсибәтләрә даир. № 1, сәһ. 43.
- Һәсәнов Т. Ә. Догузунчу бешилликдә Азәрбајҗан ССР колхозларынын мадди-техники базасынын даһа да мөһкәмләндирилмәси (1971—1975-чи илләр), № 1, сәһ. 3.
- Һүсәјнов Г. И. Милли һисс илә Совет адамынын Үмуммилли ифтихар һиссинин динамикасы. № 4, сәһ. 100.
- Чавадов Г. Ч. Азәрбајҗан шум аләтләринин тәснифатына даир. № 3, сәһ. 57.
- Чәфәрров Н. Ч., Кәсәмәли Н. П. Хачбулаг кәндиндә дағылмыш курган гәбирләри. № 2, сәһ. 75.
- Шәкәров Ә. Ә. Инкишаф етмиш сәсиализм вә демократија. № 4, сәһ. 3.
- Шәмси М. И. Иран—Гағгаз муәллимләри арасындакы педагожи әлағәләр тарихиндә. № 2, сәһ. 51.
- Шүкүров Ә. Н. Гәдим јуан фәлсәфәсиндә фәсиләлилик вә фәсиләсизлик проблеминин формалашмасы вә инкишафы. № 3, сәһ. 68.

Тәһгид вә библиографија

- Гулијев Ј. С., Һүсәјнов Н. Б. Азәрбајҗанда фәлсәфи вә ичтимаи—сијәси фикир тарихинә даир дәјрли тәдгигат. № 1, сәһ. 131.
- Әлибәјли Г. Ч., Әфәндијева Н. З. Актуал тәдгигатлар, № 2, сәһ. 146.
- Әлијаров С. С. Азәрбајҗанда сәнајә капитализми һаггында јени тәдгигат. № 1, сәһ. 137.
- Әфәндијев О. А. Сәфәвиләр дәвләтинин тарихинә даир јени әсәр.
- Сейфәддини М. А. Азәрбајҗанда XII—XV әсрләрдә сиккә зәрби вә пул тәдавулу. № 3, сәһ. 109.
- Фәзили А. Н., Онуллаһи С. М. Албанија вә Атропатена тарихинә даир гиймәтли тәдгигат әсәри, № 1, сәһ. 134.

Хроника

- Әлијев К. Гәдим Шәрг үзрә VIII Үмумиттифаг конфрансы. № 2, сәһ. 148.
- Археоложи вә этнографик сессия. № 3, сәһ. 117.

УКАЗАТЕЛЬ

статей, опубликованных в журнале «Известия АН Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)» в 1979 году

- Аббасов А. С. Некоторые эпиграфические памятники Лакиджа, № 4, стр. 73.
- Аббасов А. Ф. Марксистско-ленинская философия и революционная ситуация в психологии, № 4, стр. 84.
- Абдуллаев З. З., Агахи А. М., Аслан С. Ш. К вопросу о начале социал-демократического движения в Иране, № 2, стр. 118.
- Азимова Л. А. Нумизматические данные об эмирах — преемниках саджидов, № 1, стр. 88.
- Агамалиева С. М. Ножные гонимые круги в Азербайджане № 1, стр. 94.
- Алескерова Я. И. Обнародование положения 1870 г. и составление уставных грамот в Азербайджане, № 2, стр. 39.
- Алиев И. С. Зрелый социализм и его характерные особенности, № 1, стр. 106.
- Алиев М. М. К вопросу совершенствования советского трудового законодательства, № 2, стр. 136.
- Аразова Р. Б., Мамедов А. И. Сравнительное изучение обидиана из неолитических поселений Азербайджана и месторождений Закавказья, № 3, стр. 49.
- Асадова Р. Г., Данков Е. В. Об ограждении на уровне кристаллогенеза, № 4, стр. 91.
- Ахвердиев Б. Ю. Психологические механизмы образа жизни и воспитания, № 3, стр. 96.
- Ахмедли Дж. Т. Бессмертное философское произведение марксизма, № 3, стр. 3.
- Ахмедов Р. Д. О керамических курительных трубках из средневекового Баку, № 2, стр. 83.
- Ахундов Ш. А., Султанова З. Дж. Из истории молодежного движения в Турции, № 1, стр. 21.
- Бадирбейли Р. Ф. Отношение западноевропейских дипломатов к персидскому походу Петра I, № 4, стр. 43.
- Буниятов Э. М. Видные деятели Азербайджана в сочинении ибн Ал-Фувати, № 2, стр. 61.
- Велиев Т. Т. Акционерные общества в горнорудной промышленности Азербайджана и захват нефтеносных земель монополиями (вне Баку), № 4, стр. 22.
- Гамидова Ш. П. Взаимоотношение Шекинского ханства с картлийско-кахетским царством в середине XVIII века, № 1, стр. 43.
- Гасанов Т. А. Дальнейшее укрепление материально-технической базы колхозов Азербайджанской ССР в девятой пятилетке, № 1, стр. 3.
- Гафаров Т. Б. О дальнейшем улучшении бытовых условий сельских тружеников Азербайджана в девятой пятилетке, № 3, стр. 11.
- Гейбуллаев Г. А. Об иранских топонимах Азербайджана, № 2, стр. 91.
- Гулиев Ш. А., Керимов Т. М. О традиционном транспорте Азербайджана, № 4, стр. 64.
- Гурбанов Б. С. Рост материального благосостояния промышленных рабочих Азербайджана (1945—1958 годы), № 1, стр. 11.
- Гурбанов Б. С. Общественно-политическая деятельность промышленных рабочих Азербайджана (1945—1958 годы), № 2, стр. 12.
- Гусейнов Г. И. Диалектика национального чувства в общенациональной гордости советского человека, № 4, стр. 100.
- Дашдамиров Е. Г. Основные направления исследований в области уголовно-правовой охраны труда, № 3, стр. 102.
- Джавадов Г. Дж. О классификации пахотных орудий Азербайджана, № 3, стр. 57.
- Джафаров Г. Ф., Кесаманлы Г. П. Разрушенный курган в селе Хачбулак, № 2, стр. 75.
- Зейналов Р. Э. Славная страница из истории советского военного строительства в Азербайджане, № 3, стр. 20.
- Исмаилов М. А. О социально-экономической структуре Азербайджана в начале XX века, № 1, стр. 32.
- Исмаилов Ш. Ю. Идеи перипатетизма в трудах мыслителей Азербайджана XIV века, № 3, стр. 86.

Касумов А. Г. Из надписей мемориальных памятников XV—XVII веков, № 2, стр. 100.

Керимова А. Д. О социальных и идейных истоках неопрестантизма, № 3, стр. 78.

Лопач З. А. Из истории борьбы большевиков Азербайджана против эсеров в годы реакции (1907—1910 годы), № 3, стр. 28.

Мамедзаде К. М., Вайдов Р. М., Гулиев Н. М., Керимов В. Г. О консервации храма на горе Килисадаг, № 1, стр. 81.

Мамедов А. М. Современный ислам и наука, № 2, стр. 109.

Мамедов А. Я. О сущности и происхождении идеологии, № 1, стр. 114.

Мамедов Б. И. Улучшение материального благосостояния колхозного крестьянства в Азербайджанской ССР в годы второй пятилетки (1933—1937), № 2, стр. 22.

Мамедов С. А. Азербайджан и ирано-турецкие войны 1603—1636 годов, (по армянским источникам), (Статья первая), № 1, стр. 50.

Мамедов С. А. Азербайджан и ирано-турецкие войны в 1603—1636 годах (по армянским источникам), (Статья вторая), № 3, стр. 38.

Мамедов Ф. Г. Вопросы уголовно-правовой ответственности за посягательство на чистоту атмосферного воздуха и воды, № 1, стр. 121.

Мамедова С. Г. Об особенностях идеальных объектов современной физики, № 1, стр. 101.

Михайлов Я. Л. К вопросу о подготовке английской интервенции в Азербайджан в 1918 году, № 2, стр. 31.

Мухтаров К. Я. Участие батраков в борьбе за укрепление сельских советов в Азербайджане (по материалам выборов 1926 года), № 4, стр. 13.

Османов Ф. А., Ибрагимов Ф. А. Художественный металл из раскопок Ньюиди, № 4, стр. 51.

Пириев В. З. «Дастан-4 Султан Абу Са'ид Бахадур-хан бин Улджайту» как исторический источник, № 2, стр. 68.

Рзаев А. К. Социальная утопия Низами и современность, № 2, стр. 129.

Рзаев А. К. Н. Г. Чернышевский и национальный вопрос, № 4, стр. 109.

Сафаров Н. С. Возрастание сознания ответственности как важнейший фактор нравственного прогресса общества и личности, № 4, стр. 119.

Сеидов Р. А. О формировании промышленной буржуазии Ирана в 1920—1930-х годах, № 4, стр. 34.

Сумбатзаде А. С. Об истоках истории Азербайджана, № 1, стр. 62.

Шакаров А. А. Развитой социализм и демократия, № 4, стр. 3.

Шамси М. И. Из истории педагогических связей Ирана и Кавказа, № 2, стр. 51.

Шукюров А. Г. Формирование и развитие проблемы прерывности и непрерывности в древнегреческой философии, № 3, стр. 68.

Халыгов М. Ю. К вопросу о подготовке специалистов с высшим и средним специальным образованием для сельскохозяйственного производства Азербайджанской ССР (1966—1975 годы), № 2, стр. 3.

Юсубов А. М. Элементы диспозитивности в советском уголовном процессе, № 4, стр. 126.

Критика и библиография

Алибейли Г. Дж., Эфендиева Н. З. Актуальное исследование, № 2, стр. 146.

Аляров С. С. Новое исследование по истории промышленного капитализма Азербайджана, № 1, стр. 137.

Гулиев Ю. С., Гусейнов Г. Б. Ценные исследования по истории общественно-политической и философской мысли Азербайджана, № 1, стр. 131.

— Новый труд по истории Сефевидского государства, № 4, стр. 132.

Сейфеддини М. А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв. Книга I. XII — начало XIV в. Редакторы И. И. Петрушевский, Д. Г. Капанадзе. Издательство «Эам», Баку, 1978, текст 244 с., таблицы — с. 245—264 (Институт истории АН Азербайджанской ССР), № 3, стр. 109.

Фазили А. Г., Онуллахи С. М. Ценный исследовательский труд по истории Албании и Атропатены, № 1, стр. 134.

Хроника

Алиев К. VIII Всесоюзная конференция по Древнему Востоку, № 2, стр. 148.

Археологическая и этнографическая сессия, № 3, стр. 117.

МҮНДӘРИЧАТ

Э. Э. Шәкәров. Инкишаф етмиш сәсиализм вә демократија	3
К. Я. Мухтаров. Азәрбајҹанда кәнд советләринин мөһкәмләндирилмәси	13
Т. Т. Вәлијев. Азәрбајҹанын дағ-мәдән сәнајесиндә сәһмдарлыг вә инһисарларын нефтерән торпағлары әлә кечирмәси	22
Р. А. Сејидов. Иран буржуазија сәнајесинин 1920—1930-чу илләрдә формалашмасы	34
Р. Ф. Бәдирбәјли. Гәрби Авропа дипломатларынын I Пјотрун «Иран јүрүшүнә» мүнәсибәти	43
Ф. А. Османов, Ф. Ә. Ибраһимов. Нүјдинин бәдин металы	51
Ш. А. Гулијев, Т. М. Кәримов. Азәрбајҹанын ән-әнәви нәглијјат вәситәләриндән	65
Ә. С. Аббасов. Лаһычын бәзи епиграфик абидаләри	74
А. Ф. Аббасов. Марксизм—ленинизм фәлсәфәси вә психолокијадә ингилаби вәзијјәт	85
Р. Н. Әсәдова, Е. Б. Данков. Инһикасын кристаллогенез сәвијјәси һағында	92
Г. И. Гусейнов. Милли һисс илә совет адамынын үмуммилли ифтихар һиссинин диалектикасы	101
А. Г. Рзајев, Н. Г. Чернышевский вә милли мәсәлә	110
Н. С. Сәфәров. Мәс'улијјәт шуурунун артмасы чәмијјәтин вә шәхсиј-јәтин мәнәви инкишафынын мүнһүм амилдир	120
А. М. Јусубов. Совет чинајәт просесиндә диспозитивлик үнсүрләри.	127
Тәғйид вә библиографија	
Сәфәвиләр дәвләтинин тарихинә даир јеви әсәр	133
Мәғаләләрин кәстәричили	139

СОДЕРЖАНИЕ

А. А. Шакаров. Развитой социализм и демократия	3
К. Я. Мухтаров. Участие батраков в борьбе за укрепление сельских советов в Азербайджане	13
Т. Т. Велиев. Акционерные общества в горнорудной промышленности Азербайджана и захват нефтеносных земель монополиями	22
Р. А. Сеидов. О формировании промышленной буржуазии Ирана в 1920—1930-х годах	34
Р. Ф. Бадирибейли. Отношение западноевропейских дипломатов к Персидскому походу Петра I	43
Ф. А. Османов, Ф. А. Ибрагимов. Художественный металл из раскопок Ньюиди	51
Ш. А. Гулиев, Т. М. Керимов. О традиционном транспорте Азербайджана	65
А. С. Аббасов. Некоторые эпиграфические памятники Лахиджа	74
А. Ф. Аббасов. Марксистско-ленинская философия и революционная ситуация в психологии	85
Р. Г. Асадова, Е. Б. Данков. Об отражении на уровне кристаллогенеза	92
Г. И. Гусейнов. Диалектика национального чувства и общенациональ-ной гордости советского человека	101
А. К. Рзаев, Н. Г. Чернышевский и национальный вопрос	110
Н. С. Сафаров. Возрастание сознания ответственности как важнейший фактор нравственного прогресса общества и личности	120
А. М. Юсубов. Элементы диспозитивности в советском уголов-ном процессе	127
Критика и библиография	133
Новый труд по истории Сефевидского государства	140
Указатель статей	

Сдано в набор 29/XI 1979 г. Подписано к печати 31/III 1980 г. Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Бум. лист. 4,5. Печ. лист 12,60. Уч.-изд. лист. 11,5. ФГ 18679.
Заказ 648. Тираж 1520. Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143. Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.

Типография Академии наук Азербайджанской ССР.
Баку, проспект Нариманова, 31.